حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زمان و ئەدەبی کوردی

پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی

چاپی چواردەهەم

١٤٤٠ کۆچی ٢٠١٩ زایینی ٢٧١٩ کوردی

دانانی

عبـــدالله شــالی | د.عزالـــدین مصطــفی | د.امیــــــن علـــي

نوری علي امــین | فریــدون علــي امــین | علاءالدين سجادي

پێداچوونەوەی زانستی دووەم

محسن علي حسين | فاروق نورالدين ئاغۆك | عمر أحمد خـدر

نەمام جـلال رشـيد | ئەختەر صديق حسين | صادق احمد عثمان

سەرپەرشتی زانستی چاپ: صادق احمد عثمان

نەمام جلال رشيد

سەرپەرشتی هونەری چاپ: عوسمان پیرداود کواز

ئاری محسن احمد

نەخشەسازی بەرگ و ناوەرۆك: ئاری محسن احمد

تایپکردن: يوسف احمد اسماعیل

ڕێڤین راغب حسين

لانه مجيد میریحیی

پێشەکی

مامۆستایانی بەڕێز، کتێبی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی، دانانی بۆ زیاتر لە چل ساڵ بەر لە ئێستا دەگەڕێتەوە، لە چوار بەش (ڕێزمان، ئەدەب، ڕەوانبێژی و خوێندنەوە) پێکهاتووە، تەنها یەکجار لە لایەن لیژنەیەکی پسپۆر لە ساڵی(٢٠٠٧)ز بژارکراوە و پێداچوونەوەی زانستی بۆ کراوە و دەوڵەمەندکراوە.

بێگومان پرۆگرامی خوێندن پێویستی بە گەشەپێدان و پێداچوونەوەی بەردەوام هەیە، چونکە سیستەمی خوێندنی زمان و ئەزمونەکان و وانەگوتنەوە گۆڕاوە، لە ڕوانگەی ئەو دید و بۆچوونە و بە مەبەستی گونجاندن و ئاسانکاری لیژنەیەکی پسپۆر لە لایەن وەزارەتی پەروەردە بۆ ئەم مەبەستە ڕاسپێردرا.

لە بەشی ڕێزمان چەندین گۆڕانکاریکراوە و ڕاهێنانی هەڵبژاردن بۆ هەموو بابەتەکان زیادکراوە. بەشی ئەدەب پوختەکراوە. لە بەشی ڕەوانبێژی پێناسەکان بە زمانێکی سادەتر داڕێژراونەتەوە و نمونەی ڕوونتر و جوانتر لە شوێنی نمونە لێڵەکان دانراون. لە بەشی خوێندنەوە بەچاکمان زانیووە بابەتەکان کەمبکەینەوە. هەوڵمانداوە سەرجەم بەشەکانی کتێبەکە، لەڕووی زمانەوانی و ڕێنووسەوە هەڵەبڕبکەین.

هەروەها دیزاینێکی جوانی بە بەرگێکی قەشەنگ بۆ کراوە. داوا لەپسپۆڕانی زمانی کوردی لە مامۆستا و سەرپەرشتیاران دەکەین، لە هەر تێبینی و ڕەخنە و پێشنیازێک کە هەیانە ئاگادارمانبکەنەوە بۆ ئەوەی لە چاپەکانی ئایندەدا لەبەرچاویانبگرین.

لیژنەی پێداچوونەوە

٢٠١٩/٨/٢٠

پێڕست

بەشی ڕێزمان 7

وەرزی یەکەم:

وەرزی دووەم:

بەشی ئەدەب ٩٥

وەرزی یەکەم

وەرزی دووەم

بەشی ڕەوانبێژی ١٥١

بەشی خوێندنەوە ١٧٣

سەرچاوەکان ١٨٤

بەشی ڕێزمان

کاربەپێی ناوەرۆك چوار شێوازی* هەیە

١- شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندن

١- کارەکەی تۆمان دواخست.
٢- هاوکار قەڵەمەکەی بەخشیوە.
٣- هەموو بۆ بینینی پێشانگاکە هاتبوون.
٤- کە ئەوان هاتن بۆ ماڵی ئێمە، براکەم دەرگاکەی بۆیەدەکرد.
٥- دۆخی ئافرەتی کورد تایبەتمەندییەکانی گەلی کورد دەنوێنێت.
٦- خانووەکەتان نەفرۆشرا.
٧- ڕاسپاردەکە بە ئەوان جێبەجێناکرێت.

لەم ڕستانەی سەرەوەدا (دواخست، بەخشیوە، هاتبوو، هات، بۆیەدەکرد، دەنوێنێت، نەفرۆشرا، جێبەجێناکرێت) هەموویان واتاکانیان هەواڵێک ڕادەگەیێنن و دەردەخەن لە دەمێکدا، لە هەموو ئەم ڕێژانەدا لەوە بە گومان نین، کە واتای کارەکە گەیشتووەتە ئەنجام، واتا ڕوویانداوە یان ڕوودەدەن یان ڕونادەن، ئەم جۆرە ڕێژانە کە بۆ گەیاندنی چەمکی هەواڵێک بەکاردەهێنرێن، شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندنی کارن.
ئەو ڕێژانەی (کار) کە لە شێوازی ڕاگەیاندندا بەکاردەهێنرێن ئەمانەن:

یەکەم: ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن:

ئەم ڕێژەیە لە چاوگەکان، بە لابردنی (ن) نونی چاوگ لە چاوگەکە دروستدەکرێت، وەک کاری (دواخست)، کە لە ڕستەی یەکەمدا پیشاندراوە.

دووەم: ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن:

قەدی چاوگ لەگەڵ نیشانەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن (وە، ووە)** دروستدەکرێت، وەک کاری (بەخشیوە) کە لە ڕستەی دووەمدا پیشاندراوە.

(*) شێواز/ اسلوب
(**) لە ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا نیشانەی (ووە) بۆ ئەو کارانە بەکاردێت کە قەدەکانیان کۆتایی بە پیتی (د، ت) هاتووە، نیشانەی (وە) بۆ قەدی ئەو کارانە بەکاردێت کە کۆتاییان دێت بە بزوێنەکانی (ا ، ی ، وو).
لە زاری کرمانجیی سەروودا لەجیاتی نیشانەی (وە) نیشانەی (یە) و لەجیاتی (ووە) نیشانەی (ییە)، لە ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا بەکاردێت، وەک: هێناوە ← هێنایە چاندووە ← چاندییە

سێیەم ڕێژەی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندن:

قەدی چاوگ لەگەڵ نیشانەی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندن (بوو) دروستدەکرێت. وەک کاری (هاتبوو)، کە لە ڕستەی سێیەمدا پیشاندراوە.

چوارەم ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن:

قەدی چاوگ نیشانەی (دە)ی دەخرێتە بەردەمی بۆ دروستکردنی ڕێژەکە ئەگەر کارەکە سادە یان ناسادە بێت، وەک کاری (بۆیەدەکرد)، کە لە ڕستەی چوارەمدا پیشاندراوە.

لە کرمانجیی سەروو.

- (د + قەد): (د + هات) ⟵ دهات

پێنجەم ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن:

ڕەگی کار نیشانەی ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن (دە) دەخرێتە بەردەمی ڕەگی کارەکە ئەگەر سادە یان ناسادە بێت ئینجا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەنووسرێن، کە ئەمانەن: {م ، ین ، یت ، ن ، (ات ، ێت) ، ن}.

(دە + ڕەگی کار + جێناوی کەسیی لکاو)* وەک کاری (دەنوێنێت) کە لە ڕستەی پێنجەمدا پیشاندراوە.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکرێت کە لە شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندندا:

١- کاری بکەرنادیار بەکاردەهێنرێت.

٢- لە ڕێژەی کاری ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا، ئەگەر کاری ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن کۆتایی بە پاشگری (ەوە) هاتبوو، ئەوا ناوبەندی (ت) دەخرێتە نێوان نیشانەی ڕابردووی تەواو و پاشگرەکەوە:

- خوێندووە ⟵ خوێند + وو + ت + ەوە
- دۆزیوە ⟵ دۆزی + وە + ت + ەوە

* لە کرمانجیی سەروودا لە جیاتی نیشانەی(دە) نیشانەی (د) بۆ ئێستا و (دێ) بۆ داهاتوو بەکاردێت.
د + چم ⟵ دچم ، دێ + چم ⟵ دێچم

٣- ڕێژەکانی شێوازی ڕاگەیاندن لە شێوەی (ئەرێ)وە دەکرێن بە نەرێ:

أ- هەموو ڕێژەکانی ڕابردووی ڕاگەیاندن بە کاری بکەردیـار و بکەرنادیارەوە بە ئامرازی (نـە) نەرێ دەکرێن، وەک:

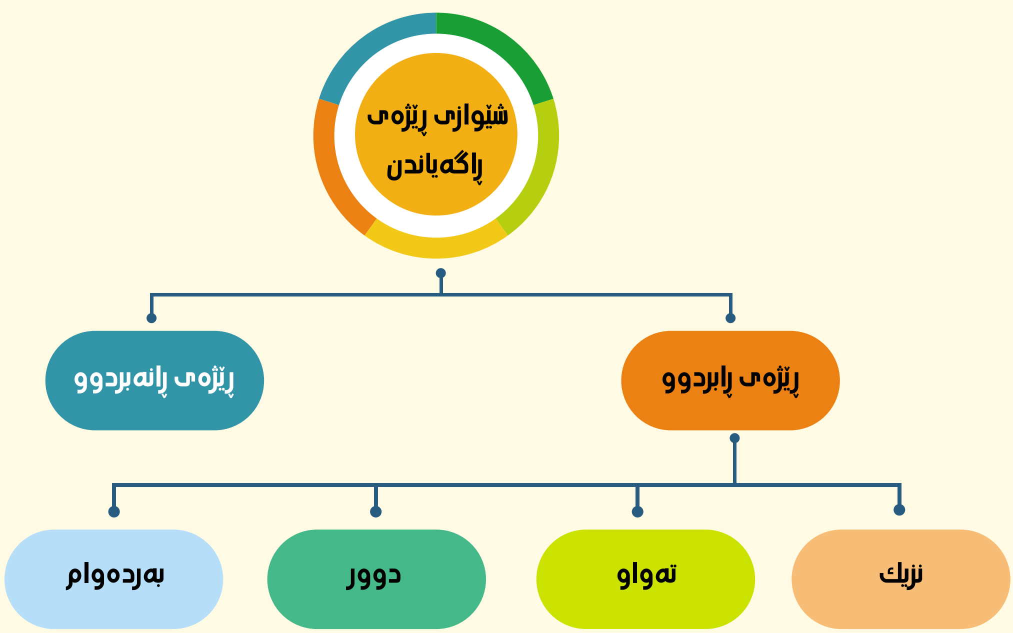
- بوو ← نەبوو
- فرۆشرا ← نەفرۆشرا
- وەرگرت ← وەرنەگرت

ب- ڕێـژەی ڕانەبـردووی ڕاگەیاندن بـە کاری بکەردیار و نادیارەوە بە ئامـرازی (نا) نەرێ دەکرێت، لە شـوێنی نیشـانەی (دە) دادەنرێت وەک:

- دەبێت ← نابێت
- ئاوەداندەکەنەوە ← ئاوەداننناکەنەوە
- دەنووسرێ ← نانووسرێ

دەسـتور

هەندێ ڕێژەی کار بۆ خەبەردان ڕاستەوخۆ لە کار و حاڵی کەسێک یان شتێک بەکاردەهێنرێت و گومان لەوەدا نییە، کە کارەکە گەیشتووەتە ئەنجام یان نەگەیشتووە، بـەم ڕێژانـەی کار دەگوترێـت (شـێوازی ڕاگەیانـدن).

ڕاهێنان - ١

لەم چاوگانە ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن و ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروستبکە:

(ڕامالّین، پەڕینەوە، ئازادکردن)

ڕاهێنان - ٢

ئەم ڕستانە شیبکەوە:

١- شڤان ل بن کەپرێ نڤستییە.

٢- شاناز ڕایەخەکەی چنی.

٣- گوندەکان ئاوەداندەکرێنەوە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- ئەو لە تاقیکردنەوەکەدا سەردەکەوت. کاری (سەردەکەوت) لە ڕێژەی

ئـ- ڕابردووی دووری ڕاگەیاندن   ب- ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن

پ- ڕانەبردووی ڕاگەیاندن   ت- ڕابردووی بەردەوام

٢- ڕاسپاردەکە جێبەجێدەکرێت. کاری ڕستەکە نەرێ دەکرێ بە ئامرازی

ئـ- نی   ب- نە   پ- نا   ت- مە

٣- کام لەمانە کاری ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندنە لە چاوگی (خولانەوە)؟

ئـ- خولاوەتەوە   ب- خولایتەوە   پ- دەخولایەوە   ت- خولایەوە

٤- ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروستدەکرێت بە دەستوری

ئـ- دە + ڕەگ   ب- قەد + بوو   پ- دە + قەد   ت- قەد + وە

٥- لە چاوگی (شوشتن) ڕانەبردووی ڕاگەیاندن بریتییە لە

ئـ- دەشوات   ب- دەیشوشت   پ- نەیدەشوشت   ت- دەیانشوشت

ڕاهێنان - ٤

لە ڕستەی (هۆنراوەکانیان لەبەرکرد، ئینجا چوون بۆ قوتابخانە).

١- هەردوو کار لە چ ڕێژەیەکدان؟

٢- لە کاری (لەبەرکرد) ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن دروست بکە و لە ڕستەی تر بەکاری بهێنە.

٣- لە هەردوو کار ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروست بکە و ڕستەکە بنووسەوە.

٤- لە هەردوو کار، ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن دروست بکە و ڕستەکە بنووسەوە.

٥- وشەی (هۆنراوەکان) شیبکەوە.

٢- شێوازی ڕێژەی دانانی

أ-

١- بریا بۆ ئاهەنگەکە چووباینەوە.

٢- ڕەنگە لە ژوورەکەدا خەوتبێتن.

٣- کاشکی چووبووبام و گلەییم نەهێنابایە سەرخۆم.

ب-

١- بریا نانەکەت خواردبا.

٢- لەوانەیە خانووەکەیان کڕیبێت.

٣- دەبوو بارەکەتان ئامادەکردبا پاشان چووبان بۆ هەولێر.

٤- خۆزگە کەپرەکەی دروستکردبووبا.

٥- خۆزی من خانییەك ئاڤاکربا.

پ-

١- دەبێت منداڵەکانمان جوان پەروەردەبکەین.

٢- دەمەوێت لە تاقیکردنەوەکاندا سەربکەویت.

ئەگـەر بڕوانینـە ئـەو کارانـەی کە لەو ڕسـتانەی سـەرەوەدا هەن دەبینیـن، ڕێژەی ئـەم کارانـە وەک ڕێژەکانی کاری ڕاگەیاندن ڕاسـتەوخۆ ئەنجامی هەواڵێـک کە دەدرێتە پاڵ کەسـێک یان شـتێک نـادەن بە دەسـتەوە، بەڵکو لە شـێوەی (گومان، مەبەسـت، ئـارەزوو، ئاوات.....)ە.

لەگـەڵ ڕێژەکانـی شـێوازی دانانیـدا هەندێـک کاری یاریـدەدەر و هەندێـک وشـە بەکاردێـن: (دەبێت، دەبوو، دەبوایە، بریا، خۆزگە، ڕەنگە ...) کە هەواڵەکە دەدەن بەدەسـتەوە، گومـان لـە بـە ئەنجامگەیاندنـی کارەکە هەیـە. لەکاتی گۆڕینی ڕسـتەی دانانی بۆ شـێوازی ڕاگەیانـدن یـان داخـوازی ئـەم کار و وشـانە لادەبرێـن و پێچەوانەش ڕاسـتە.

تێبینی - ١ -

لەکاری بکەرنادیار:

شـێوازی ڕێـژەی دانانـی، کارەکان لـە شـێوەی (کاری بکەرنادیار)یـش دروسـتدەکرێت بـــۆ نمـونـــە:

(ڕابردوو ← ڕەگی کار + را + با) **خۆزگە نامەکە نووسرابا.**

(ڕانەبردوو ← ب + ڕەگی کار + رێ) **ڕەنگە نامەکە بنووسرێ.**

تێبینی - ٢ -

کارە یاریدەدەرەکان:

(دەبـوو – دەبـوایە – دەبێـت – پێویســتە – دڤێت) بۆ پێویستی بەکاردێت.

دەمەوێت: بۆ ویسـتن بەکاردێت.

دەتوانن: بۆ تـــوانین بەکاردێت.

چێدبیت: بۆ گومان بەکاردێت.

تێبینی - ٣ -

وشــەکان:

خۆزگە (خۆزی) – بریا – کاشکێ: بۆ ئاوات و ئارەزوو بەکاردێت.

بەلکی – ڕەنگــە – لـەوانەیە : بۆ گومان بەکاردێت.

خـــوایە : بۆ نزاو پاڕانەوە بەکاردێت.

"دروستکردنی ڕێژەکانی شێوازی دانانی بەم شێوانەی لای خوارەوە دەبێت:"

أ ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی

قـەدی چـاوگ + بـا

کەوتبا – هێنابا – وەرگرتبا – ئامادەکردبا

ب ڕێژەی ڕابردووی تەواوی دانانی

قـەدی چـاوگ + بێت

کەوت + بێت = کەوتبێت.

هێنا + بێت = هێنابێت.

هەڵبژارد + بێت = هەڵبژاردبێت.

یارمەتی دا + بێت = یارمەتیدابێت.

پ ڕێژەی ڕابردووی دووری دانانی

قـەدی چـاوگ + بووبا

هێنابووبا – کەوتبووبا – وەرگرتبووبا – ئامادەکردبووبا...

ت ڕێژەی ڕانەبردووی دانانی

بـ + ڕەگی کار + جێناوی کەسی لکاو

بنووسـم ـ بچێت ـ بخـۆین ـ پـەروەردەبکـەین ـ سـەربکەویت*.

لێـرەدا ئامـاژە بـەوە دەکەین کە (بـا، بێت، بووبا، ب) نیشـانەن لە شـێوازی دانانیدا، هەروەهـا هەمـوو ڕێژەکانی شـێوازی دانانـی بە ئامرازی (نـە) نەرێدەکرێن، ئەگـەر کارەکە لـە دەمـی ڕابـردوو بـوو، دەکەوێتە پێـش کارەکە.

(*) ڕێـژەی ڕانەبـردووی دانانـی هەروەک ڕێـژەی ڕانەبـردووی ڕاگەیاندنە تەنیا نیشـانەی (دە) دەگۆڕین بـۆ (ب). هەروەهـا دەکرێـت دەرنەکەوێت، ئەگەر کارەکە ناسـادە بوو.

بـەڵام ئەگەر لـە دەمی ڕانەبردووی دانانی بوو، ئامرازی (نە) شـوێنی نیشـانەی (ب) دەگرێتـەوە. وەک:

هاتبا ← نەهاتبا

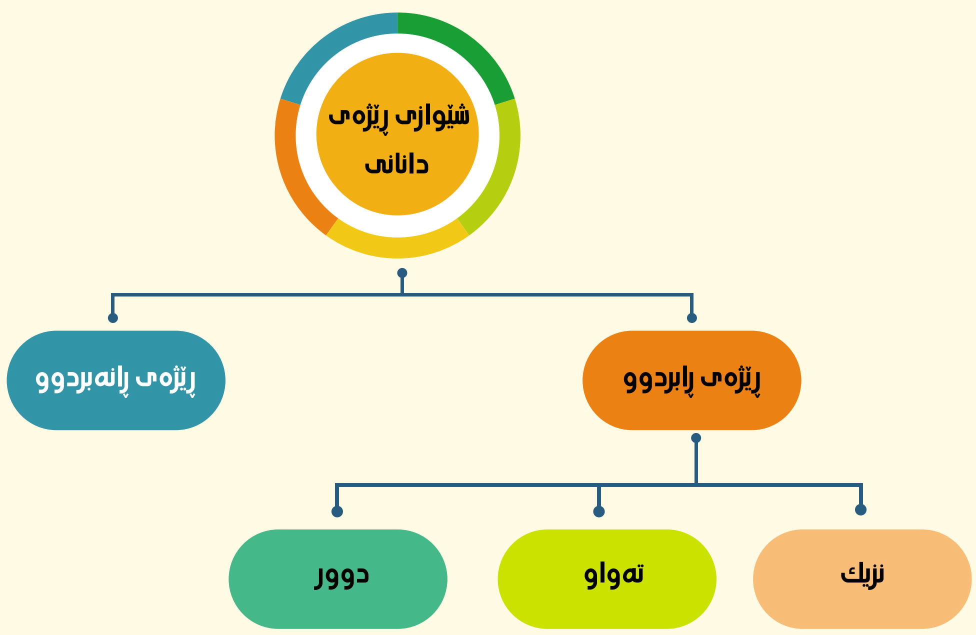
دەرچووبێت ← دەرنەچووبێت

هێنابووبا ← نەهێنابووبا

بنووسم ← نەنووسم

دەستور

ئـەو ڕێژەیەی کارە ڕاسـتەوخۆ ئەنجامی ئەو هەواڵەی کە دەیداتە پاڵ کەسـێک یـان شـتێک نایدات بە دەسـتەوە، بەڵکو لەشـێوەی گومـان، ئارەزوو، ئـاوات، پاڕانەوە یـان مەبەسـتدا واتاکـەی دەردەکەوێت.

ڕاهێنان - ١

ڕێژە و شێوازی کارەکانی ئەم ڕستانە دیاربکە؟

١- سا خوایە هەڵبکەی کزەی شەماڵێ
هەرای زەنگی غەم لە دڵ بماڵـــێ

٢- کاشکی دیتبام و کتێبەکەم لێ وەرگرتبا.

٣- ڕەنگە زوو هاتبێتن و زوو ڕۆیشتبێتن.

٤- بریا کوردستان زیاتر پێشکەوتبا.

ڕاهێنان - ٢

لە ڕستەی (دەبێت ژینگە بپارێزین).

١- (دەبێت) چ جۆرە کارێکە ؟ چی دەگەیەنێت؟

٢- (بپارێزین) لە چ ڕێژەیەکدایە؟ چۆن دروستکراوە؟

٣- لە کاری(بپارێزین) ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی دروستبکە؟

٤- کاری (بپارێزین) بدە پاڵ جێناوە لکاوەکانی دووەمی تاک و سێیەمی کۆ.

٥- شێوازی ڕستەکە بگۆڕە بۆ شێوازی ڕاگەیاندن.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- ڕێژەی ڕابردووی تەواوی دانانی بە کام دەستور دروست دەبێت؟

ئـ- قەدی چاوگ + ووە   ب- قەدی چاوگ + با

پ- قەدی چاوگ + بێت   ت- ب + ڕەگی کار + جێناو

٢- خانووەکەیان کڕیوە. ئەم ڕستەیە بگۆڕین بۆ شێوازی دانانی دەبێتە:

ئـ - خانووەکەیان کڕیبێت   ب- خانووەکەیان کڕیبا.

پ- خۆزگە خانووەکەیان کڕیبێت   ت- بریا خانووەکەیان کڕیبا.

٣- ڕێژەی ڕانەبردووی دانانی دەکرێتە نەرێ بە ئامرازی:

ئـ- نا ب- مە پ- نی ت- نە

٤- لە ڕستەی (خۆزگە چووبا بۆ گەشت)، وشەی (خۆزگە) بۆ چ مەبەستێک بەکارهاتووە؟

ئـ- ئاوات ب- گومان پ- پێویستی ت- پاڕانەوە

٥- لە ڕستەی (دەمەوێت لە تاقیکردنەوە سەربکەون). کاری (سەربکەون) لە چ ڕێژەیەکدایە؟

ئـ - ڕانەبردووی دانانی ب- داخوازی

پ- ڕانەبردووی ڕاگەیاندن ت- ڕانەبردووی دانانی و داخوازی

ڕاهێنان - ٤

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١- خۆزگە باران باریبا.

٢- دەبێت چیرۆکەکە بخوێنیتەوە.

٣- شێوازی ڕێژەی داخوازی

/١

(ب)	(أ)
لێکۆڵینەوەکە مەنووسە.	لێکۆڵینەوەکە بنووسە.
کتێبەکە هەڵمەگرە.	کتێبەکە هەڵبگرە.
لەگەڵ فرۆشیارەکە ڕێکمەکەوە.	لەگەڵ فرۆشیارەکە ڕێکبکەوە.

/٢

گۆڤارەکە مەکڕن.	گۆڤارەکە بکڕن.
لە ژوورەوە دامەنیشن.	لە ژوورەوە دابنیشن.
شانۆگەرییەکە پێشکەشمەکەن.	شانۆگەرییەکە پێشکەشبکەن.

/٣

نانەکە مەخۆ.	نانەکە بخۆ.
قەڵەمەکە دامەنێ.	قەڵەمەکە دابنێ.
منداڵەکە بانگمەکە.	منداڵەکە بانگکە.

ڕێژەی داخوازی، فەرمان و داوا و ورياکردنەوەيە بۆ بەجێهێنان يان بەجێنەهێنانی کارێک، لەلايەن کەسی دووەمی تاک، يان کەسی دووەمی کۆ.

ئەم ڕێژەيە نيشانە و پێکهاتنی تايبەتی خۆی هەيە، کەرەستەی پێکهاتنی بريتييە لە: نيشانەی کار (ب) ڕەگی کار و جێناوی لکاو، (ە) بۆ کەسی دووەمی تاک و (ن) بۆ کەسی دووەمی کۆ بەکاردێت.

ئەگەر سەرنج بدەينە ڕێژەی ئەو کارانەی لە ڕيزی ژمارە (١) بەشی (ئـ) پيشاندراون (بنووسە ـ هەڵبگرە ـ ڕێکبکەوە) دەبينين داوا لە کەسی دووەمی تاک دەکرێت، کە کارێک بە ئەنجام بگەيەنێت، بەڵام لە ڕستەکانی بەشی (ب) (مەنووسە ـ هەڵمەگرە ـ ڕێکمەکەوە) داوا لە کەسی دووەمی تاک بکرێت بۆ نەکردنی کارێک کە بەهۆی ئامرازی (مە)وە نەرێکراوە.

هەروەها ئەگەر سەرنج بدەینە ڕێژەی ئەو کارانەی کە لە ڕیزی ژمارە (٢) بەشی (ئـ) پیشاندراون، کە بریتین لە (بکڕن ـ دابنیشن ـ پێشکەشبکەن) داوا لە کەسی دووەمی کۆ دەکرێت بۆ کردنی کارێک، هەروەها ڕستەکانی بەشی (ب) (مەکڕن ـ دامەنیشن ـ پێشکەشمەکەن) داوا لە کەسی دووەمی کۆ دەکرێت بۆ نەکردنی کارێک، کە بەهۆی ئامرازی (مە) نەرێکراوە.

هەروەها ئەو کارانەی ڕەگی کاریان کۆتایی بە پیتی (نەبزوێن) هاتووە، ئەوا لە ڕێژەی داخوازیدا بەئاسانی جێناوی کەسی لکاو (ە) یان (ن) وەردەگرێت وەک لە ڕستەکانی ژمارە (١، ٢) پیشاندراون، بەڵام ئەگەر ڕەگی کارەکە کۆتایی بە پیتی (بزوێن) هاتبوو ئەوا جێناوی لکاوی (ە)ی کەسی دووەمی تاک دەرناکەوێت، چونکە لە زمانی کوردیدا دوو بزوێن بەدوای یەکدا نایەن* بەڵام جێناوی لکاوی کەسی دووەمی کۆ دەردەکەوێت، وەک لە ڕستەکانی ڕیزی ژمارە(٣)دا لەباری (ئەرێ و نەرێ)دا پیشاندراون.

شایانی باسە ئەگەر کارەکە لە ڕووی دارشتنەوە (ناسادە) بێت، لەکاتی ئاخاوتن و وتندا بەزۆری نیشانەی کار (بـ) دەرناکەوێت، بەڵام چاکتر وایە لە کاتی نووسیندا بنووسرێت، وەک:

وەربگرە ـ وەرگرە

سەربخە ـ سەرخە

فریابکەوە ـ فریاکەوە

ڕاببە ـ ڕابە

* چاوگی(هاتن) ڕەگەکەی (هێ)یە بۆ سوککردن دەبێتە (ێ) کاری داخوازی بەپێی دەستور دەبێتە(بێ – بێن) لێرەدا (ە) جێناوی کەسی دووەمی تاک دەرناکەوێت. هەر لەم چاوگە بەبێ دەستور ڕێژەی داخوازی دەبێتە(وەرە – وەرن).

– چاوگی(چوون) ڕێژەی داخوازی بۆ کەسی دووەمی تاک لە دەستور لادەدات و دەبێتە (بچۆ)

– لە کرمانجیی سەروو کاری (هەڕە) لە دەستوور لایداوە.

دەسـتور

ڕێژەی داخوازی، ئەو ڕێژەیەیە کە قســەکەر بەشــێوەی داوا و فەرمان، داوا لە کەسـی دووەمــی تاک، یــان دووەمی کۆ دەکات بۆ بەجێهێنان یــان بەجێ نەهێنانی کارێک.
بۆ دارِشــتنی کاری داخــوازی، ڕەگی کاری ڕانەبردوو وەردەگیرێ و نیشــانەی (بـ) لە پێشــییەوە دادەنرێــت و جێنــاوی کەســی لکاو (ە) بۆ کەســی دووەمی تــاک و (ن) بۆ کەســی دووەمی کــۆ لە دواوە پێــوە دەلکێنرێت*.

بـ + ڕەگی کار +

ە : جێناوی لکاوە بۆ کەسی دووەمی تاك

ن: جێناوی لکاوە بۆ کەسی دووەمی کۆ

چاوگ	ڕەگی کار	ڕێژەی داخوازی
فرۆشتن	فرۆش	بفرۆشە ، بفرۆشن
داگرتن	داگر	دابگرە ، دابگرن

(*) جێنــاوی لـکاوی (ە ــ ن) لــە کاری داخوازی (تێپەڕ ــ تێنەپەڕ)ی (ســادە و ناســادە) دەبــن بە بکەر و دەچنــە دوای ڕەگی کارەکە.

ڕاهێنان - ١

لەم ڕستانەی خوارەوەدا ئەو کارانەی بۆ شێوازی داخوازی بەکارهاتوون دەربهێنە:

١- پەخشانەکە بخوێنەوە.

٢- ڕاستی بڵێ.

٣- پەرلەمانی کوردستان بپارێزن.

٤- دیمانەکە پەخشبکە.

٥- وێنەکە مەشێوێنە.

ڕاهێنان - ٢

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١- گۆڤارەکان چاپبکەن.

٢- پەخشانەکە بڵاوبکەوە.

٣- بەخۆشی بژی.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- (منداڵەکە جوان پەروەردەبکە). لەم ڕستەیەدا چی دەرنەکەوتووە؟

ئـ- جێناوی لکاو(ن)　ب- جێناوی لکاو(ە)　پ- نیشانەی کار　ت- بەرکار

٢- لە کام لەم کارە داخوازییانە، جێناوی لکاوی (ە) دەرنەکەوتووە؟

ئـ- بنوو　ب- لادە　پ- بکە　ت- هەموویان

٣- کامیان کاری داخوازییە و لە چاوگی (بوون) دروستکراوە؟

ئـ- ببەن　ب- ببن　پ- بێ　ت- بێن

٤- لە کام لەم کارە داخوازیانە دەگونجێت نیشانەی کار لاببرێ؟

ئـ- بهێنە ب- بخوێنەوە پ- دابنیشەوە ت- بهۆنەوە

٥- (بە ئازادی بژی). کاری ڕستەکە بکەیتە دانانی دەبێتە:

ئـ- بژییت ب- بژییێت پ- بژیت ت- بژین

ڕاهێنان - ٤

لە ڕستەی (پڕۆژەکە تەواوبکە).

١- کوا بکەری ئەم ڕستەیە؟

٢- ئایا دەتوانیت نیشانەی (بـ) لە کارەکە بەکارنەهێنیت؟ چۆن؟

٣- وشەی (پڕۆژەکە) شیبکەوە.

٤- شێوازی ڕستەکە بکە بە شێوازی دانانی.

٤- شێوازی مەرجی
(ڕستەی ئاوێتەی مەرج)

١- ئەگەر یەکبگرین، سەردەکەوین.

٢- هەتا ڕەنج نەکێشیت، گەنج نانۆشیت.

٣- کە ڕاپەڕین بەرپابوو، بە ئامانج گەیشتین.

٤- کەی بایەخ بە پیشەسازی بدرێت، وڵات پێشدەکەوێت.

٥- ئەگەر نەورۆز هات، ئەم دێچینە سەیرانێ.

٦- کەی چوویت بۆ کتێبخانە، گۆڤارەکە ببەوە.

ئەگەر سەرنج بدەینە ئەو ڕستانەی سەرەوە و چاوێک بە ڕیژەی کارەکان بخشێنین، کە تیایاندا بەکارهێنراون، دەبینین هەر ئەو کارانەن کە لە شێوازی ڕاگەیاندن یا دانانی یا داخوازی بەکارهێنراون، بەڵام مەبەست لەم ڕستانەدا گۆڕاوە، واتە کارەکان بۆ مەبەستی بنجی خۆیان کە (ڕاگەیاندن، دانانی، داخوازی)یە بەکارنەهێنراون، بەڵکو بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون.

ئینجا ئەگەر سەیری ڕستەکان بکەین، دەبینین. لە ڕستەی یەکەمدا کاری (یەک بگرن) ڕیژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (سەردەکەوین) ڕیژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە ئەمە لە ڕووی ڕیژەوە، بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون.

واتە ڕودانی کاری (یەک بگرین) مەرجە بۆ ڕودانی کاری (سەردەکەوین).

لە ڕستەی دووەمدا کاری (ڕەنج نەکێشیت) ڕیژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (گەنج نانۆشیت) ڕیژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە، ئەمە لە ڕووی ڕیژەوە بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون. واتە ڕودانی کاری ڕەنج نەکێشیت مەرجە بۆ ڕودانی کاری گەنج نانۆشێت.

لە ڕستەی سێیەمدا کاری (بەرپابوو) ڕیژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، کاری (گەیشت) ڕیژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە ئەمە لە ڕووی ڕیژەوە بەڵام لە ڕووی

ناوەرۆکـەوە هەردووکیـان لـەم شـوێنەیاندا بۆ مەبەسـتی مـەرج بەکارهێنـراون، بۆیە بەم شـێوانەی ڕێـژەی کار لـە بەکارهێنانـدا دەگوترێ شـێوازی مەرج.

لـە ڕسـتەی چوارەمدا کاری (بایـەخ بدرێت) ڕێژەکـەی ڕانەبـردووی دانانییە، کاری (پێشـدەکەوێت) ڕێژەکـەی ڕانەبـردووی ڕاگەیاندنـە ئەمـە لـەروی ڕێژەوە بـەڵام لە ڕووی ناوەرۆکـەوە هەردووکیان لەم شـوێنەیاندا بۆ مەبەسـتی مەرج بەکارهێنـراون. واتە ڕودانی کاری (بایەخبدرێـت) مەرجـە بـۆ ڕودان و ئەنجامدانـی کاری (پێشـدەکەوێت). بۆیـە بـەم شـێوانەی ڕێـژەی کار لـە بەکارهێنانـدا دەگوتـرێ شـێوازی مەرج.

لـە ڕسـتەی پێنجەمـدا کاری (هـات) ڕێژەکـەی ڕابـردووی نزیکـی ڕاگەیاندنەکاری (دێچیـن) ڕێژەکـەی ڕانەبـردووی ڕاگەیاندنـە، ئەمـە لـە ڕووی ڕێـژەوە، بـەڵام لـە ڕووی ناوەرۆکـەوە هەردووکیان لەم شـوێنەیاندا بۆ مەبەسـتی مەرج بەکارهێنـراون. واتە ڕودانی کاری (هـات) مەرجـە بـۆ ڕودان و ئەنجامدانـی کاری (دێچیـن). بۆیە بەم شـێوانەی ڕێژەی کار لەبـەکار هێنانـدا دەگوتـرێ شـێوازی مەرج.

لەڕسـتەی شەشـەمدا کاری (چـوو) ڕێژەکەی ڕابـردووی نزیکـی ڕاگەیاندنە، کاری (ببەوە) ڕێژەکەی داخوازییە، ئەمە لە ڕووی ڕێژەوە بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە هەردووکیان لـەم شـوێنەیاندا بۆ مەبەسـتی مـەرج بەکارهێنراون. واتـە ڕودانی کاری (چـوو) مەرجە بۆ ڕودانی کاری (ببەوە). بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لەبەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

کەواتە لەم ڕستانەی سەرەوەدا ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە:

١- ڕسـتەی شـێوازی مەرجی هەمیشە ڕسـتەیەکی ئاوێتەی مەرجە و لە دوو ڕستەی سادە پێکهاتووە.

ئ- ڕستەی کاری مەرج یا پاڕستە.

ب- ڕسـتەی وەڵامـی مـەرج کـە ڕسـتەیەکی سـەرەکییە و مەبەسـتەکە لـەم ڕسـتەیە دەردەکەوێـت. هەروەهـا پێیدەگوترێـت شاڕسـتە.

٢- لە ڕسـتەی ئاوێتەی مەرجدا (ڕسـتەی شێوازی مەرجیدا) کـار ڕێژەی تایبەتی خۆی نییە، بەڵـکو هەر ئـەو کارانەن کە لە شێوازی (ڕاگەیاندن، دانانی، داخوازی) بەکارهێنراون بەڵام لێرەدا بۆ مەبەسـتی بنجی خۆیان بەکارنەهێنراون، بەڵکو بۆمەبەستی مەرج بەکار هێنراون.

٣- لەڕسـتەی کاری مەرج (پاڕسـتە) ڕێژەی کار هەمیشـە (ڕاگەیاندنە یا دانانییە)، لە ڕستەی وەڵامی مەرجیشـدا (شاڕستە) ڕێژەی کار هەمیشـە (ڕاگەیاندنە یا داخوازییە).

٤- لە ڕســتەی ئاوێتەی مەرجدا بەشێوەیەکی گشتی ڕستەی کاری مەرج دەکەوێتە سەرەتای ڕســتە، بەڵام دەگونجێ هەندێ جار ڕســتەی وەڵامی مەرج بکەوێتە سەرەتای ڕستە. وەک:

دەچین بۆ سەیران، کە نەورۆز هات.

کانیاوەکان دەبوژێنەوە، ئەگەر باران ببارێت.

٥- لــە ڕســتەی ئاوێتەی مەرجدا ئامــرازی لێکدەر (تا، هەتا، کە، هەکە، کــەی، ئەگەر....) پێیان دەگوتــرێ ئامرازی لێکدەری مەرج.

دەستور

ئــ- ئەگەر لەکاتی بەکارهێنانی کار لە ڕســتەدا ڕودانی کارێــک مەرج بێت بۆ ڕوودانی کارێکــی تــر، لــەو بارەیدا بــەو کارە، بــە ڕێــژەو ناوەرۆکییــەوە دەگوترێ ڕســتەی ئاوێتــەی مەرج (شــێوازی مەرج).

ب: ڕستەی ئاوێتەی مەرج لە دوو ڕستە پێکدێت:

ڕســتەی کاری مەرج، ڕودان و بە ئەنجامگەیاندنی کاری ئەم ڕســتەیە مەرجە بۆ ڕودانی کاری ڕســتەی وەڵامی مەرج.

ڕســتەی وەڵامی مەرج کە ڕســتەیەکی ســەرەکییە، ڕودان و بــە ئەنجامگەیاندنی کاری ئەم ڕســتەیە بەســتراوەتەوە بە ڕودانی کاری ڕســتەی کاری مەرج.

ڕاهێنان - ١

لەڕستەی ئاوێتەی مەرجدا چەند جۆرە کار هەیە؟ لە چ ڕێژەیەکدا دەبن و بۆ چ بەکاردەهێنرێن؟ بە نمونە ڕوونیبکەوە.

ڕاهێنان - ٢

لەڕستەی(زوو برۆ، کارەکە ئەنجامبدە).

١- هەردوو کار لە چ ڕێژەیەکدان؟

٢- بکەری هەردوو ڕستەکە دیاربکە؟

٣- لـە کاری (برۆ) ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی دروسـتبکە و لـە کاری (ئەنجامبدە) ڕێـژەی ڕابـردووی بەردەوامـی ڕاگەیانـدن دروسـتبکە، ئینجا ڕسـتەکە بەشـێوەی ڕسـتەی ئاوێتەی مەرج بنووسـەوە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- لە شێوازی مەرجیدا کار بە چەند شێواز دەردەکەوێت؟

ئـ- یەک ب- دوو پ- سێ ت- چوار

٢- لە شێوازی مەرجیدا کاری وەڵامی مەرج لە ڕێژەی:

ئـ- ڕاگەیاندن و داخوازییە ب- ڕاگەیاندن و دانانییە

پ- ڕاگەیاندنە ت- دانانی و داخوازییە

٣- کـەی بایـەخ بـە پیشەسـازی بدرێـت، ولات پێشـدەکەوێت. ئەگـەر کاری ڕسـتەی مـەرج بکەینـە نـەرێ ئـەوا دەبێتـە:

ئـ- بایەخنادرێت ب- پێشنەکەوێت پ- بایەخنەدرێ ت- پێشناکەوێت

٤- ئەگەر یارمەتیمان دابان، کارەکەیان تەواودەکرد.

کاری وەڵامی مەرج لە چ ڕێژەیەکدایە؟

ئـ- ڕابردووی نزیکی دانانی ب- ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن

پ- ڕانەبردووی ڕاگەیاندن ت- مەرجی

٥- لە رستەی (تا وانەکان نەخوێنن، نمرەی باش وەرناگرن). کاری وەڵامی مەرج لە چ ڕێژەیەکدایە؟
ئـ- ڕانەبردووی دانانی
ب- داخوازی
پ- ڕانەبردووی ڕاگەیاندن
ت- ڕابردووی بەردەوام

ڕاهێنان - ٤

لەڕستەی (کەی نەورۆز هات، ئاگری خۆشی هەڵدەکەین).

١- جۆری ڕستەکە دیاربکە.
٢- وشەی (کەی) شیبکەوە.
٣- وشەی (هات، هەڵدەکەین) شیبکەوە.
٤- ئەم ڕستەیە لە چەند ڕستە پێکهاتووە و هەریەکەیان چی پێدەگوترێت؟ ئایا دەتوانین جێیان بگۆڕین؟

ڕاهێنان - ٥

نمونەیەك لە شیكردنەوە.(ئەگەر ئەوان هاتبان، کارەکەیان ئەنجامدەدا).

ئەگەر ئەوان هاتبان: ڕستەی کاری مەرجە.
ئەگەر: ئامرازی لێکدەری مەرجە.
ئەوان: جێناوی کەسی سەربەخۆیە، بۆ کەسی سێیەمی کۆ، بکەرە.
هاتبا: کاری ڕابردووی نزیکی دانانییە، کاری مەرجە، تێنەپەڕە.
ن: جێناوی کەسی لکاوە، بۆ کەسی سێیەمی کۆ، بۆ بکەر دەگەڕێتەوە.
کارەکەیان ئەنجامدەدا: ڕستەی وەڵامی مەرجە
کارەکە: ناوە، تاکە، ناسراوە، بەرکارە.
یان: جێناوی لکاوە بۆ کەسی سێیەمی کۆ، بکەرە.
ئەنجامدەدا: کاری ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندنە، کاری وەڵامی مەرجە، لێکدراوە، تێپەڕە.

تۆش ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە.

ئـ: کەی بوویت بە ئەندازیار، گوندەکان ئاوەدانبکەوە.
ب: ئەگەر وانەکە باش بخوێنیت، دەردەچیت.

کاری چاوگی (بوون)

(أ)
کاری تەواوی تێپەڕ

١- بە مانای خاوەندارێتی:

پارەم هەبوو. پارەم هەیە. پارەم دەبێت.

٢- بە مانای منداڵبوون:

نازەنین منداڵی بوو. نازەنین منداڵی دەبێت.

(ب)
کاری تەواوی تێنەپەڕ

١- بەشێوەی (ناسادە):

١- چراکە هەڵبوو.	هەڵدەبێت.
٢- ئازاد ژ خەو ڕابوو.	ڕادەبێت.
٣- کارەکە تەواوبوو.	تەواودەبێت.
٤- کاوە سووڕبوو لەسەر بڕیارەکەی.	سووڕدەبێت.

٢- بە مانای بوون (وجود):

من هەبووم. کورد هەیە. ئێمە دەبین.

(پ)
کاری ناتەواو

- تەواوکەری ڕاستەوخۆ:

١- کاوە مامۆستایە.

٢- ئاواتم خوێندن بوو.

٣- یەکەمەکە ئەو دەبێت.

٤- ئاهەنگەکە بەشەو بوو.

٥- هاوینەهەواری شەقڵاوە فێنکە.

-تەواوکەری بەیاریدە

١- ڕەنگە ئاوەکە ببێت بە سەهۆڵ.

٢- سەرکەوتن بە تێکۆشانە.

٣- قەڵەمەکەی تۆ بە من بوو.

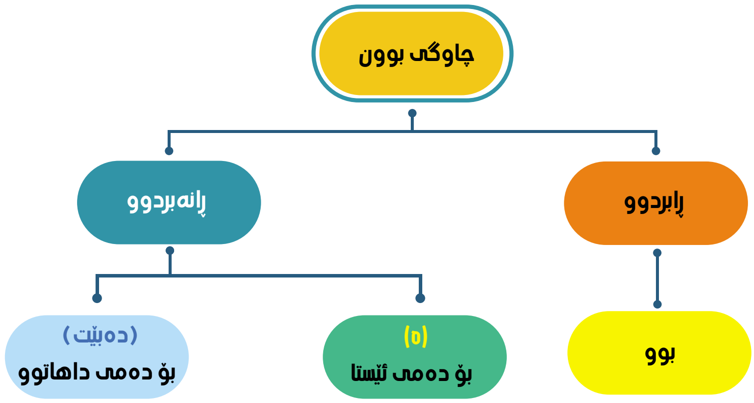
(ت)
کاری یاریدەدەر

١- دەبوو لە گەڵیان چووبام.

٢- دەبوایە ئەوان هاتبووبان.

٣- دەبێت ئەمساڵ دەربچم.

چاوگی (بوون) وەک هەموو چاوگێکی تر، سەرچاوەیە بۆ دروستبوونی دەمەکانی کاری (ڕابردوو، ڕانەبردوو)، کە بریتین لە:

لە چاوگی بوون (هەبوون)، چوار جۆر کار دروستدەبێت:

یەکەم کاری تەواوی تێپەڕ

ئـەو کارانــەی لــە چاوگی (بــوون) پەیدادەبــن، وەک کاری تەواوی تێپەڕ لە ڕســتەدا دەرەکــەون، لــە کاتێکدا ئەگــەر بۆ خاوەندارێتــی (تملک) یان بــۆ منداڵبــوون بەکارهات، ئەو دەمــە دەبنــە کاری تەواوی تێپەڕ لە ڕێــگای بەرکارەکانیانــەوە، ئەرکەکانیــان ئەنجامدەدەن، ئــەم کارانــە لەبنەڕەتــدا لــە چاوگی (بــوون - هەبــوون)ەوە ســەرچاوەیان گرتووە.

• پارەم هەبوو.	پارەم هەیە.	پارەم دەبێت.
• هەم بوو.	هەمە.	دەمبێت.
• نازەنین منداڵی بوو	نازەنین منداڵی دەبێت	منداڵی دەبێت

لە ڕستەی (پارەم هەبوو.........) (بوو) کاری تەواوی تێپەڕە، بەرکارەکەی وشەی (پارە)یە، جێناوەکەش (م)ە، کە بووە بە بکەری ڕستەکە.

لە ڕستەکانی (هەم بوو)(١) (هە) لەگەڵ کاری ڕابردوو (بوو) و ڕانەبردوو (ە) بۆ دەمی ئێستا دەرکەوتووە، بەڵام لە ڕانەبردوودا بۆ دەمی داهاتوو لە شێوەی (دەمبێت)دا کەوتووەتە بەر چاو.

لە ڕستەی (نازەنین منداڵی بوو) (بوو) کاری تەواوی تێپەڕە، بەرکارەکەی وشەی (منداڵ) ە. بکەرەکەشی (نازەنین)ە.

دووەم کاری تەواوی تێنەپەڕ

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی بەشی (ب) دەبینین:
کارەکان وەک کاری تەواوی تێنەپەڕ، لە ڕستەکاندا دەرکەوتوون بەتەنها ئەرکی بکەرەکانیان ئەنجامداوە و واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە.

لە ڕستەی (١-٢)دا بەهۆی پێشگری (هەڵ ، ڕا) وە کاری دارێژراوی تەواوی تێنەپەڕیان پێکهێناوە، کە بەتەنها ئەرکی بکەرەکانیان ئەنجامداوە، واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە، بەڵام لە ڕستەی (٣ ، ٤)دا، کارەکان هەریەکەیان لەگەڵ وشەی (تەواو، سوڕ)دا کارێکی لێکدراوی تەواوی تێنەپەڕیان پێکهێناوە، ئەرکی بکەرەکانیان گەیاندووەتە ئەنجام و واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە.

ئەگەر بە واتای بوون (وجود) هات، ئەو دەمە دەبێتە کاری تەواوی تێنەپەڕ.

من هەبووم. - من هەم. - من دەبم.

سێیەم کاری ناتەواو

لـە هەندێک باری ڕسـتەدا کارەکانی (بوو- ە - دەبێـت)، ناتوانێت ئەرکی نیهادەکانیان ئەنجامبـدەن، یان واتای ڕسـتەکان تەواوبکەن، بەڵکو بۆ ئەو مەبەسـتە پێویسـتیان بە وشـە یـان بەشـێکی تر دەبێـت، بۆ ئەوەی ئـەو ئەرکە تەواوبکەن، ئـەو دەمە بـەو کارانە دەوترێت کاری (ناتەواو)، ئەو وشـە و بەشـانەش، کە دەبنە پاڵپشـت بۆ ئەو تەواوکردنە پێیان دەوترێت (تەواوکـەر)، کـە بریتیـن لـە (نـاو ، چـاوگ ، جێنـاو ، هاوەڵناو، هاوەڵـکار)، کە بە شـێوەی تەواوکـەری ڕاسـتەوخۆ و تەواوکـەری بەیاریـدە ئەرکـی تەواوکردنـی کارە ناتەواوەکـە ئەنجامـدەدەن. لێـرەدا با بزانین ئەم تەواوکردنە چۆن و بە چ شـێوەیەک تەواودەکرێن، ئەگەر سـەرنج بدەینە ڕسـتەکانی بەشـی (پ) دەبنین:

لـە ڕسـتەی (١)دا ناوی مامۆسـتا*، کـە ناوێکی گشـتییە، تەواوکەری ڕاسـتەوخۆی کاری (ە)ی ناتـەواوە، ئەگـەر ئـەم نـاوە نەبوایە، کاری (ە) لەگـەڵ نیهادەکەیـدا، نەیدەتوانی واتـای ڕسـتەکە تەواوبکات.

لـە ڕسـتەی (٢)دا، بە هەمان شـێوە، چاوگی (خوێندن)، کـە وەک ئەرکی تەواوکەری ڕاسـتەوخۆ کاری (بـوو) ناتەواوی وەرگرتـووە، ئەگەر ئەم چاوگە نەبوایـە، کاری ناتەواوی (بـوو) لەگەڵ نیهادەکەیـدا، نەیدەتوانـی واتای ڕسـتەکە تەواوبکات.

لـە ڕسـتەی (٣)دا، جێنـاوی سـەربەخۆی (ئەو) ئەرکـی تەواوکردنـی کاری (دەبێت) ی ناتـەواوی وەرگرتـووە، ئەگـەر ئـەم جێنـاوە نەبوایـە، کاری (دەبێت) لەگـەڵ نیهادەکەیدا نەیدەتوانـی واتـای ڕسـتەکە تەواوبـکات.

لـە ڕسـتەی (٤)دا، هاوەڵـکاری (بەشـەو) ئەرکـی تەواوکردنـی (بـوو)ی ناتـەواوی وەرگرتـووە، ئەگـەر ئـەم هاوەڵـکارە نەبوایـە کاری ناتـەواوی (بـوو) لەگـەڵ نیهادەکەیـدا نەیدەتوانـی واتـای ڕسـتەکە تەواوبـکات.

لە ڕستەی (٥)دا، هاوەڵناوی چۆنیەتی (فێنک) ئەرکی تەواوکردنی کاری (ە)ی ناتەواوی وەرگرتـووە، ئەگەر ئـەم هاوەڵناوە نەبوایە، کاری (ە) لەگـەڵ نیهادەکەی دا نەیدەتوانی واتای ڕسـتەکە تەواوبکات.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی کۆمەڵەکەی تر دەبینین:

لە ڕسـتەی (١)دا، ناوی (سـەهۆڵ) تەواوکـەری بەیاریدەی کاری ناتـەواوی (دەبێتە، ئەگـەر ئـەم نـاوە نەبوایـە، کاری ناتـەواوی دەبێت لەگـەڵ نیهادەکەیـدا، نەیدەتوانـی واتای

* هەموو ناو و گرێیێکی ناوی دەبن بە تەواوکەر بۆ کاری ناتەواو.

ڕستــەکە تەواوبــکات، بوونایەتی و ئـەو گۆڕانکارییە دەربخات، کە بەســەر ناوەکەدا هاتووە.

لە ڕســتەی (٢)دا، چاوگی (تێکۆشــان) کە تەواوکەری بەیاریــدەی کاری ناتەواوی(ە) یــە ئەگــەر ئەم چاوگــە نەبوایــە، کاری ناتــەواوی(ە) لەگـەڵ نیهادەکەیـدا، نەیدەتوانی واتای ڕســتەکەی تــەواو بکات.*

لە ڕســتەی (٣)دا، جێناوی کەســی ســەربەخۆی (مــن) تەواوکــەری بەیاریدەی کاری (بــوو)ی ناتــەواوە، ئەگەر ئــەم جێناوە نەبوایــە، کاری (بوو)ی ناتــەواو لەگــەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانــی واتای ڕســتەکە تەواوبــکات و ئەو گۆڕانکارییە پیشــانبدات، کە لــە جێناوی (تۆ) وە چــووە بۆ جێنــاوی (من).

لێــرەدا پێویســتە ئــەوە بزانرێــت، کــە هەرچی(هاوەڵنــاو، هاوەڵــکار)ە، بە شــێوەی تەواوکــەری ڕاســتەوخۆ، کاری ناتــەواو تەواودەکــەن.

چوارەم کاری یاریدەدەر

هــەر ئــەم کارە لــە چەنــد بارێکــی تــردا وەک کاری یاریــدەدەر، لەگــەڵ کارەکانــی شــێوازی دانانــی دەردەکــەون، هــەروەک لــە ڕســتەکانی بەشــی (ت)دا، لــە شــێوەی (دەبــوو، دەبوایــە، دەبێــت)، کــە هەمیشــە دەکەونــە پێــش کارە ســەرەکییەکانەوە، بــۆ دەرخســتنی هەندێــک لایەنــی ڕێزمانــی بــۆ کارە ســەرەکییەکان.

نەرێکردنی ئەم کارە:

أ- دەمی ڕابردوو:

بە دانانی نیشانەی (نە)ی نەرێ لەبەردەم کارەکەدا.

پارەم هەبوو. ← پارەم نەبوو.

ئاهەنگەکە بەشەو بوو. ← ئاهەنگەکە بەشەو نەبوو.

دەبوو. ← نەدەبوو.

ب- دەمی ئێستا:

بە دانانی نیشانەی (نی) لەبەردەم کارەکەدا.

پارەم هەیە. ← پارەم نییە — من پارە نینە

کاوە مامۆستایە. ← کاوە مامۆستا نییە. — کاوە مامۆستا نینە.

* هەموو جێناوێکی سەربەخۆ(کەسی سەربەخۆ، پرس، خۆیی، نادیار، نیشانە) هەروەها جێناوی هەیی لەگەڵ دیارخەرەکەی دەبن بە تەواوکەری کاری ناتەواو.

پ- دەمی ڕانەبردوو

بە گۆڕینی نیشانەی (دە) بە نیشانەی (نا)

پارەم دەبێت. ← پارەم نابێت.

ئاوەکە دەبێت بە سەهۆڵ. ← ئاوەکە نابێت بە سەهۆڵ.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکەین کە:

١- کاری ناتەواو لە ڕووی کاریگەرییەوە (تێنەپەڕە).

٢- کاری (بوو- ە – دەبێت) لە هەموو بارێکدا ناکرێت بە بکەرنادیار.

٣- کاری ناتەواو (ە) بۆ دەمی ئێستا لە ڕستەدا دەرناکەوێت، ئەگەر جێناوە کەسییە لکاوەکان دیار و ئاشکرابن (م – ین ، یت – ن ، (∅) – ن)، بە واتا کارەکە بکەوێتە نێوان (وشەکە)* و جێناوە کەسییە لکاوەکان

کوردم	کوردین
کوردیت	کوردن
کوردە	کوردن

دەستور

ئەو کارانەی لە چاوگی (بوون)ەوە وەردەگیرێن، ئەگەر بۆ خاوەنداریتی (تملک) یان مندالبوون بەکارهاتن، دەبنە کاری تەواوی تێپەڕ.

بەشێوەیەکی گشتی، پێشگر، کە دەچێتە سەر ئەو جۆرە کارانە، کارەکە دەکەن بە کاری تەواوی تێنەپەڕی داڕێژراو.

کاری لێکدراو، کە لە چاوگی (بوون)ەوە وەردەگیرێت، کە وشە واتادارەکەی بوو بە واتا بۆ کارەکە، ئەو دەمە کارەکە دەکات بە کارێکی تەواوی لێکدراوی تێنەپەڕ.

بەمانای بوون (وجود) هات تەواوی تێنەپەرە.

ئەگەر کاری (بوو- ە- دەبێت) نەیتوانی بە تەنها واتای ڕستەکە تەواوبکات، پێویستی بە وشە یان بەشێکی تر هەبوو، ئەو دەمە ئەو کارانە دەبنە کاری ناتەواو.

ئەو بابەتە ڕێزمانییانەی کاری ناتەواو تەواودەکەن، وەکو تەواوکەری ڕاستەوخۆ و تەواوکەری بەیاریدە، بریتین لە (ناو- جێناو- چاوگ).

ئەو کارە یاریدەدەرانەی لە چاوگی (بوون) وەردەگیرێن ئەمانەن:

(دەبوو – دەبوایە – دەبێت) کە لەگەڵ ڕستەی شێوازی دانانیدا بەکاردێت.

(*) مەبەست لە وشە (ناو- چاوگ- هاوەڵکار- هاوەڵناو- جێناوە سەربەخۆکان)ە.

ئەرکی (ە) لە ڕێزمانی کوردیدا

١ دەبێتە کاری ناتەواو لە ڕستەی سادەدا، ئەگەر کاری سەرەکی لە ڕستەدا نەبوو، بۆ نمونە:

بەرزترین لوتکە لە چیاکانی کوردستاندا، ئاراراتە.

٢ دەبێتە جێناوی لکاو بۆ کەسی دووەمی تاک لە کاری داخوازیدا، ئەرکی بکەر دەبینێت، بۆ نمونە:

بخوێنە، تا دەربچیت.

٣ دەبێتە جێناوی کەسی لکاو. بۆ کەسی سێیەمی تاک لەگەڵ کاری ڕانەبردوو لە کرمانجی سەروودا*. بۆ نمونە:

ئەو چیرۆکێ دنڤیسە.

ئەو دکەڤە.

٤ دەبێتە پاشگر لەگەڵ هەندێک قەدی چاوگدا بۆ دروستکردنی هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو

کرد ← کردە ، برد ← بردە.

کوشت ← کوشتە.

٥ دەبێتە پاشگر لەگەڵ ناو یان هاوەڵناو یان ڕەگی کار بۆ دروستکردنی وشەی نوێ.

١. هاوەڵناو + پاشگر: چاك ← چاکە ، سەوز ← سەوزە.

٢. ناو + پاشگر: دەست ← دەستە.

٣. ڕەگی کار + پاشگر : پرس ← پرسە

٦ دەبێتە ئامرازی پێناسین، کە کورتکراوەی (ەکە)ی پێناسینە.

ژنە هەژاربوو، بۆیە دەگریا.

٧ دەبێتە ئامرازی لێکدان بۆ دروستکردنی وشەی لێکدراو. بۆ نمونە:

ڕەشەبا - گوڵەگەنم - مانگەشەو - پیرەمێرد - کێوەڕەش

(*) لە هەندێ ناوچەی ئەم شێوەزارەدا وای لێدێت، ئەگینا لە ناوچەکانی تر دەگوترێت: (ئەو دەرسێ دنڤیسیت).

٨ دەبێتــە ئامــرازی پەیوەندی، دەلکێــت بە کاری ڕابــردوو، ڕانەبردوو، داخــوازی جێگای ئامــرازی (بۆ ، بــە) دەگرێتەوە.

- (ە ← بۆ):

کاوە هاتە لامان. کاوە هات بۆ لامان.

- (ە ← بە):

ئازاد دەبێتە ئەندازیار. ئازاد دەبێت بە ئەندازیار.

- (ە ← بۆ):

بڕۆنە مۆزەخانە. بڕۆن بۆ مۆزەخانە.

٩ دەبێتە ئامرازی بانگکردن، بە دوای ناودا دێت بۆ مەبەستی بانگکردن:

کوڕە، بخوێنە. کوردە، هەوڵبدە.

١٠ دەبێتــە ئامــرازی دانەپاڵ و گرێی ناوی دروســتدەکات لــەو کاتەی کە لەنێــوان ناوێکی ناســراو، دیارخــراو بە هاوەڵنــاوی چۆنیەتی دێــت بۆ نمونە:

مەڕە لاوازەکە، هەنارە مزرەکە، سێوە سوورەکان

ڕاهێنان - ١

لەم ڕستانەی خوارەوەدا ئەو کارانەی، کە لە چاوگی (بوون)ەوە وەرگیراون دەربهێنە؟ جۆرەکانیان دەستنیشان بکە؟

١- گەلی کورد سوربوو لەسەر بەدیهێنانی مافەکانی.

٢- دەبێت یەکڕیزی گەل بپارێزین.

٣- کە دایکیان منداڵی بوو، منداڵەکە نەخۆشبوو.

٤- کێشەی ئاوارەکانی کەرکوک کەی پەیدابوو؟

٥- باوکیان لەخەو ڕابوو.

ڕاهێنان - ٢

ئەرکی (ە) لەم ڕستانەی خوارەوەدا، دەستنیشان بکە لەگەڵ ڕوونکردنەوەی پێویست؟

١- کوڕە، بە دانیشتن ماڵت وێرانە.

٢- بخوێنە، چونکە خوێندن سارێژکەری برینەکانتە.

٣- ڕەشەبای سلێمانی بەهێزە.

٤- چیرۆکەکێ بنقیسە.

٥- منداڵە گەمەی دەکرد، دایکەش تەماشایدەکرد.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- کاری چاوگی بوون بە واتای بوون (وجود) بێت دەبێتە:

ئـ- کاری یاریدەدەر   ب- کاری ناتەواو

پ- کاری تەواوی تێپەڕ   ت- کاری تەواوی تێنەپەڕ

٢- کام لەم ڕستانە کارەکەی ناتەواوە؟

ئـ- ئەندازیارەکە لێهاتووبوو.   ب- دەبوو تاقیکردنەوە کرابا.

پ- منداڵێکی بوو.   ت- منداڵی هەبوو.

٣- لە ڕستەی (ئەوان لە ئاهەنگەکە ئامادەبوون) کاری ڕستەکە.

ئـ- ناتەواوە
ب- تەواوی تێپەرە
پ- تەواوی تێنەپەرە
ت- یاریدەدەرە

٤- لە ڕستەی (من کوردم) وشەی (کورد) ئەرکی چییە؟

ئـ- بکەرە
ب- نیهادە
پ- بەرکارە
ت- تەواوکەری ڕاستەوخۆی کاری ناتەواوە

٥- لە ڕستەی (چیاکانی کوردستان بڵندن) چی دەرنەکەوتووە؟

ئـ- ئامرازی دانەپاڵ
ب- کاری ناتەواو
پ- نیهاد
ت- بکەر

٦- (گوڵەهێـرۆ جوانـە). ئەرکی بزوێنی (ە)ی نێوان هەردوو وشـەی (گـوڵ .....هێرۆ) چیە؟

ئـ- ئامرازی دانەپاڵە
ب- ئامرازی لێکدانە
پ- ئامرازی بانگکردنە
ت- ئامرازی پێناسینە

٧- (هەنارە مزرەکە خۆش بوو). ئەرکی بزوێنی (ە)ی نێوان هەردوو وشەی (هەنار ... مزرەکە) چییە؟

ئـ- ئامرازی دانەپاڵە
ب- ئامرازی لێکدانە
پ- ئامرازی بانگکردنە
ت- ئامرازی پێناسینە

٨- (کوڕە هەژارە). ئەرکی بزوێنی(ە)ی دوای (کوڕ) بریتییە لە:

ئـ- ئامرازی دانەپاڵە
ب- ئامرازی لێکدانە
پ- ئامرازی بانگکردنە
ت- ئامرازی پێناسینە

٩- (چاکە بە خەڵکی بکە). ئەرکی بزوێنی(ە)ی دوای (چاک) بریتییە لە:

ئـ- ئامرازی لێکدانە
ب- کاری ناتەواوە
پ- پاشگرە
ت- ئامرازی پێناسینە

١٠- (منداڵەکە ناچێتە قوتابخانە). ئەرکی بزوێنی(ە)ی نێوان (ناچێت) و (قوتابخانە)

ئـ- ئامرازی دانەپاڵە
ب- ئامرازی پەیوەندیە
پ- ئامرازی بانگکردنە
ت- ئامرازی پێناسینە

ئەرکی جێناوە کەسییە لکاوەکان

یەکەم: وەك بکەر

- أ -

١- دوێنێ، گۆڤارێکم کڕی.

دوێنێ کڕیم.

٢- گۆڤارەکەم هەڵگرتبوو.

هەڵم گرتبوو.

٣- قوتابییەکەم بانگدەکرد.

بانگمدەکرد.

٤- تاوانبارەکەم دەستنیشانکردووە.

دەستنیشانمکردووە.

- ب -

١- پێرێ چووم بۆ کەرکوك.

٢- لە تاقیکردنەوەکەدا بەیەکەم دەرچووم.

٣- خێرا هاتمەوە.

٤-سەرکەوتینەوە سەر شاخەکە.

- پ -

١- وانەکە دەخوێنێت.

٢- گوندەکان ئاوەداندەکەنەوە.

٣- لەپێناو نیشتیماندا تێدەکۆشین.

- ت -

١- نەمامەکە بڕوێنە.

٢- ناوی خوێندکارەکان تۆمار بکەن.

مەبەست لە ئەرکی جیناوە کەسییە لکاوەکان لە دەوری بکەردا، ئەوەیە، کە هەروەک چۆن ناو، یان جێناوە سەربەخۆکان بە هەموو جۆرەکانییانەوە، لە ڕستەدا دەبن بە بکەر، هەروەک لە قۆناغەکانی ڕابردووی خوێندندا ڕوونکراوەتەوە و دەرخراوە، هەر بەم جۆرەش جێناوە لکاوەکان دەبنە بکەر لە ڕستەدا، جا ئەگەر بە وردی سەیری ڕستەکانی پێشوو بکەین دەبینین:

یەکەم

لە هەموو ڕستەکانی بەشی (ئـ)دا کارەکان هەموویان کاری ڕابردووی تێپەڕن، هەیانە (سادە یان ناسادەن) و لێرەدا شوێنی جیناوە کەسییە لکاوەکان، ئەوانەی دەبنە بکەر نیشاندەدەین.

أ ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی سادە بێت و بەرکار لە ناو ڕستەکەدا باسکرابێت، ئەوا هەمیشە جێناوی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکە، وەک لە ڕستەی یەکەمی بەشی (ئ)دا دەرکەوتووە، لەم ڕستەیەدا وشەی (گۆڤارێک) بەرکارە و جێناوی کەسی لکاوی (م) بکەری کارەکەیە و کارەکەش ڕابردووی تێپەڕی سادەیە و ئەگەر بەرکار، باسنەکرێت جێناوی لکاو دەچێتە کۆتایی کارەکە وەک کڕیم.

ب ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی (ناسادە) بوو، بەرکار باسکرابوو، ئەوا دیسان جێناوی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکەوە، وەک لە ڕستەکانی (٢-٣)ی بەشی (ئـ)دا دەرکەوتووە، بەڵام ئەگەر بەرکارەکە باس نەکرابوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکە وەک: (هەڵمگرتبوو، بانگمدەکرد).

پ ئەگەر کارە لێکدراوەکە لە سێ وشەی واتادار یان زیاتر پێکهاتبوو، واتە بەشی یەکەمی کارە لێکدراوەکە وشەیەکی لێکدراو بوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەکەوێتە دوای وشە لێکدراوەکە کاتێک بەرکار لادەبرێت ، وەک لە ڕستەی (٤)ی بەشی (ئ)دا دەرکەوتووە، ئەگەر سەیری جێناوە لکاوەکان بکەین لە ڕستەکانی بەشی (ئـ)دا، دەبینین لە هەموویاندا جێناوی کەسی لکاو (م)ە، جا دەتوانین بەپێی مەبەست لەبری ئەم جێناوە، جێناوەکانی (م- مان، ت - تان، ی- یان) بەڕیز بەکاربهێنین.

دووەم

ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی ڕابردووی تێنەپەڕ بوو، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م ، ین ، یت ، ن، Ø ، ن) دەبنە بکەر و دەچنە کۆتایی کاری ڕستەکە، جا کارەکە (سادە، ناسادە) بێت، خۆ ئەگەر کاری ڕستەکە (ناسادە) بوو، بە پاشگری (ەوە) کۆتایی هاتبوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەکەوێتە پێش ئەم پاشگرە، وەک لە ڕستەکانی (٣-٤)ی بەشی (ب) پیشاندراوە، هەروەها پێویستە ئاماژە بەوە بکەین*.

ئەگەر کاری ڕستەکە ڕانەبردووی (تێپەڕ و تێنەپەڕ) بێت، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م، ین- یت، ن – (ات / ێت) ،ن) دەبنە بکەر و دەچنە دوای ڕەگی کارەکە.

سێیەم

ئەگەر کاری ڕستەکە (سادە و ناسادە) بێت. جێناوی کەسی لکاوی بکەر بۆ کەسی سێیەمی تاک بەپێی پیتی کۆتایی ڕەگی کارەکە دەگۆڕێت، ئەگەر ڕەگی کارەکە بە پیتی بزوێنی (ە ، ۆ) کۆتایی هاتبوو، جێناوی کەسی لکاوی (ات) بەکاردەهێنرێت، وەک (دەشوات – دەڕواتەوە- دادەخات- چاپدەکات ......)، بەڵام ئەگەر ڕەگی کارەکە بە پیتی (بزوێنی (ە، ۆ) کۆتایی نەهاتبوو ئەوا جێناوی کەسی لکاوی (ێت) بەکاردەهێنرێت، وەک (دەنووسێت – هەڵدەفڕێت – دەفرۆشێت... هتد).

چوارەم

ئەگەر کاری ڕستەی داخوازی (تێپەڕ یان تێنەپەڕ)ی (سادە و ناسادە) بێت ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی (ە- ن) دەبن بە بکەر و دەچنە دوای ڕەگی کارەکە.

(*) ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێنەپەڕ بێت، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر بۆ کەسی سێیەمی تاک دەرناکەوێت. وەک: (لە باخچەکە دانیشت)،

دەستور

١- ئەگــەر کاری ڕســتەکە ڕابــردووی تێپــەڕ بێــت جێنــاوە کەســییە لکاوەکانــی (م ـ مان، ت ـ تان، ی ـ یان) دەبنە بکەری ڕســتەکە و شــوێنیان لەناو ڕستەکە دەگۆڕێت:

ئـ ــ ئەگەر کارەکە (ســادە و ناســادە) بێــت و بەرکار باســکرابێت، ئــەوا جێناوی کەســی لــکاوی بکــەر دەچێتــە دوای بەرکارەکە.

ب ـ بەڵام ئەگەر بەرکارەکە باس نەکرابێت، کارەکەش سادە بێت، ئەوا جێناوە کەسییەلکاوەکان دەچنە سەر کارە سادەکە، ئەگەر لە دەمی ڕابردووی نزیک و دووری ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە کۆتایی کارەکە. بەڵام ئەگەر لە دەمی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە دوای نیشانەی (دە)، خۆ ئەگەر لە دەمی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە نێوان نیشانەی (وە) / (ووە). لە نەرێ دەچنە دوای ئامرازی (نە).

خــۆ ئەگــەر کارەکە (ناســادە) بــوو، ئــەوا دەچنە دوای بەشــی یەکەمــی کارەکە.

٢-

ئـ ــ بــەڵام ئەگــەر کاری ڕســتەکە (ڕابــردووی تێنەپەڕ) بێــت، جێناوە کەســییە لکاوەکانــی کۆمەڵــەی (م ـ ین، یت ـ ن، (Ø) ـ ن) ئەرکی بکەر دەبینن و دەکەونە کۆتایــی کارەکــە، جگە لە ڕابــردووی تــەواوی ڕاگەیاندن.

ب ــ ئەگــەر کاری ڕســتەکە (ڕانەبــردووی تێنەپەڕ و تێپەڕ) بێت، جێناوە کەســییە لکاوەکانــی کۆمەڵــەی (م ــ ین، یت ــ ن) (ێت ـ ات) ــ ن) دەکەونە دوای ڕەگی کارەکەوە.

٣- ئەگــەر کارەکــە داخوازی بێت ئەوا جێناوی کەســی لکاوی (ە ــ ن) دەبن بە بکەر و دەکەونە دوای ڕەگی کارەکە.

ڕاهێنان - ١

كەی ئەم جێناوە كەسییە لكاوانەی خوارەوە لەناو ڕستەكەدا وەك بكەر دەوری خۆیان دەبینن، بۆ هەریەكەیان نمونەیەك بهێنەوە.

(ات، مان، ین، ە)

ڕاهێنان - ٢

لە ڕستەی (وتارەكەت بڵاوكردووەتەوە).

١- كاری ڕستەكە لە چ ڕێژەیەكدایە؟ چۆن دروستكراوە؟

٢- (ت) لە كۆتایی وتارەكەت چییە و ئەركی چییە؟ بۆچی خراوەتە ئەوێ؟

٣- وشەی وتارەكە شیبكەوە.

٤- ئەگەر وشەی وتارەكە لاببرێت (ت) دەچێتە كوێ؟ بۆچی؟

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- (باخچەكەیان بۆ ڕازاندەوە). جێناوی لكاوی (یان) ئەركی بریتییە لە:

ئ- بكەر ب- بەركار پ- تەواوكەری بەیاریدە ت- دیارخەری ناو

٢- (تاوانبارەكەمان دەستنیشانكردووە). ئەگەر (بەركار) لابدەین (مان) دەچێتە:

ئ- دوای (دەست) ب- دوای بەشی یەكەمی كارەكە

پ- نێوان نیشانەی كار ت- كۆتایی كار

٣- لە ڕستەی (ناوی خوێندكاران تۆماربكە) چی دەرنەكەوتووە؟

ئ- بكەر ب- بەركار

پ- تەواوكەری بەیاریدە ت- دیارخەری ناو

٤- (کلتوری کورد دەپارێزێت)، بگۆڕین بۆ ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن دەبێتە:

ئـ- کلتوری کوردیان پاراست. ب- کلتوری کوردمان پاراست.

پ- کلتوری کوردتان پاراست. ت- کلتوری کوردی پاراست.

٥- لە کام لەم کارانە جێناوی لکاوی بکەر دەچێتە کۆتایی کارەکە:

ئـ- ئاوەدانکردبوو ب- یارمەتیدابوو

پ- فێردەبوو ت- دادەمەزراند

ڕاهێنان - ٤

لە ڕستەی (لە وانەکان باش تێگەیشتووە).

١- بکەری ڕستەکە دەستنیشانبکە؟ بۆچی؟

٢- کاری ڕستەکە بگۆڕە بۆ ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن، چ گۆڕانێک ڕوودەدات بینووسەوە.

٣- وشەی (وانەکان) شیبکەوە.

٤- وشەی (باش) چییە؟ ئەرکی چییە؟

ئەركی جێناوە كەسییە لكاوەكان

دووەم- وەك بەركار

ئـ (م ـمان ، ت ـتان ، ی ـیان)	
١- بمبەخشن. بیبەخشن.	بمانبەخشن. بیانبەخشن.
٢- وەرمگرە. وەریبگرە.	وەرمانبگرە. وەریانبگرە.
٣- بانگمبكەن. بانگیبكەن.	بانگمانبكەن. بانگیانبكەن.

ب :	
١- دەمناسێت.	دەماناسێت.
٢- هەڵمدەبژێرن.	هەڵتاندەبژێرن.
٣- هانیدەدات.	هانیاندەدات.

پ:	
(١)	(٢)
گرتمی- گرتینی گرتیتی- گرتنی گرتی- گرتنی	گرتمی- گرتمانی گرتتی- گرتتانی گرتی- گرتیانی
هەڵیبژاردم- هەڵیبژاردین هەڵیبژاردیت- هەڵیبژاردن هەڵیبژارد- هەڵیبژاردن	هەڵمیبژارد- هەڵمانیبژارد هەڵتیبژارد- هەڵتانیبژارد هەڵیبژارد- هەڵیانیبژارد
پەروەردەیكردم- پەروەردەیكردین پەروەردەیكردیت- پەروەردەیكردن پەروەردەیكرد- پەروەردەیكردن	ڕزگارمیكرد- ڕزگارمانیكرد ڕزگارتی كرد- ڕزگارتانیكرد ڕزگاریكرد- ڕزگاریانیكرد

لەمەو پێش ئەوە فێربووین، کە بەرکار هەمیشە لەگەڵ کاری تێپەڕ دێتەکایەوە، ئینجا لێرەدا دەمانەوێت بزانین، کە جێناوە کەسییە لکاوەکان چۆن دەبنە بەرکار لە ڕستەدا؟ لەوەڵامدا دەڵێین، جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە ڕستەدا بەم شێوەیەی خوارەوە:

أ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ئ) بکەین، دەبینین کارەکانی (ببەخشن، وەربگرە، بانگبکەن) هەموویان کاری داخوازی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ی ـ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری داخوازی تێپەڕ (سادە) بوو، ئەوا جێناوی کەسیی لکاو لە دەوری بەرکاردا دەچێتە دوای نیشانەی (بـ) وەکو لە ڕستەی (بمبەخشن ـ بمانبەخشن ......) دیارە، بەڵام ئەگەر کاری داخوازی تێپەڕ (ناسادە) بوو، جێناوی کەسیی لکاو لە دەوری بەرکاردا دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکەوە، وەکو لە ڕستەکانی (وەرمبگرە ـ وەرمانبگرە.....) یان (بانگمبکەن ـ بانگمانبکەن......) پیشاندراوە.

ب ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ب) بکەین، دەبینین کارەکانی (دەناسێت ، هەڵدەبژێرن، هاندەدات) هەموویان کاری ڕانەبردووی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا کۆمەڵەی جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری ڕانەبردووی تێپەڕی سادە بێت، جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای نیشانەی (دە) وەکو لە ڕستەکانی (دەمناسێت ـ دەماننااسێت ....) پیشاندراوە، بەڵام ئەگەر کاری ڕانەبردووی تێپەڕ (ناسادە) بێت ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەوە، وەکو لە ڕستەکانی (هەڵتدەبژێرن ــ هەڵتاندەبژێرن.....)، یان (هانیدەدات ـ هانیاندەدات) دا پیشاندراوە.

پ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (پ) بکەین، دەبینین کارەکانی (گرت ـ هەڵبژارد ـ پەروەردەکرد ـ ڕزگارکرد) ڕابردووی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا هەردوو کۆمەڵە جێناوە کەسیە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە دوو شێوەدا:

یەکەم

کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـ ین ، یت ـ ن ، Ø ـ ن) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کارەکە (سادە) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دوای جێناوی لکاوی بکەر دەکەون، ئەگەر کەسی یەکەم یا دووەم (تاک و کۆ) بکەری ڕستەکە بن وەک: (گرتمن ـ ناردمیت ـ گرتتن ــ گرتتانن).

خۆ ئەگەر جێناوی لکاوی بکەر کەسی سێیەمی تاک یان کۆ بێت، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بەرکار پێش جێناوی کەسیی لکاوی بکەر دەکەوێت، وەک (گرتمی ــ گرتنی ـ ناردمیان).

خۆ ئەگەر کارەکە (ناسادە) بێت، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بەرکار دەچنە کۆتایی کارەوە، وەک لە ڕستەکانی (هەڵیبژاردم ــ هەڵیبژاردین....) یان (پەروەردەیکردم ــ پەروەردەیکردین...) پیشاندراون.

دووەم

کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان، ت ـ تان ، ی ـ یان) دەبنە بەرکار، ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی (سادە) بێت، ئەوا کۆمەڵە جێناوە کەسییەکە لە دەوری بەرکاردا دەچنە نێوان کارەکە و جێناوی لکاوی بکەر، وەک لە ڕستەکانی (گرتمی ـ گرتمانی ...) پیشاندراوە، بەڵام ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی (ناسادە) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە وەک لە ڕستەکانی (هەڵمیبژارد ــ هەڵمانیبژارد) یان (ڕزگارمیکرد ـ ڕزگارمانیکرد) پیشاندراون.

لێرەدا دەردەکەوێت، ئەگەر کارەکە ڕابردووی تێپەڕ (سادە، ناسادە) بێت، ئەوا جێناوی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاک لە دەوری بەرکاردا دەرناکەوێت، هەرچەند لە کۆمەڵەی جێناوی (م ـ مان....) جێناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک لە دەوری بەرکاردا هەیە، بەڵام بۆ ئاسانکردنی دەربڕین ئەمیش دەرناکەوێت.

دەستور

١- لەگەڵ کاری داخوازیی تێپەڕی (سادە ، نادادە) کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ـ مان ، ی ـ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کارەکە سادە بێت ئەوا دەچنە سەر نیشانەی (بـ)، خۆ ئەگەر کارەکە (ناسادە) بێت، ئەوا دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

٢- لەگەڵ کاری ڕانەبردووی تێپەڕی (سادە ، ناسادە) کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) دەبنە بەرکار، ئەگەر کارەکە سادە بێت جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای نیشانەی (دە)، ئەگەر کارەکە ناسادە بێت ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

٣- لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕدا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە دوو شێوەدا:

ئ- دەگونجێت جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) ببنە بەرکار، ئەگەر کارەکە سادە بێت جێناوەکان دەچنە نێوان کار و جێناوی لکاوی بکەر، بەڵام ئەگەر کارەکە ناسادە بێت، جێناوەکان دەچنە دوای بەشی یەکەمی کار واتە (سەر بەشی یەکەمی کار)ەکە.

ب- دەگونجێت جێناوە کەسییە لکاوەکان (م ـ ین ، ی ـ ن ، Ø ـ ن) ببنە بەرکار، ئەگەر کارەکە سادە بێت جێناوەکان دەچنە دوای جێناوی لکاوی بکەر ئەگەر بکەری ڕستە کەسی یەکەم یا دووەمی تاک و کۆ بێت، خۆ ئەگەر بکەری ڕستەکە کەسی سێیەمی تاک یان کۆ بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار پێش جێناوی لکاوی بکەر دەکەوێت، بەڵام ئەگەر کارەکە داڕێژراو یان لێکدراو بێت، جێناوی لکاوی بەرکار دەچنە کۆتایی کارەکەوە.

تێبینی - ا -

جێناوی کەسیی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاک لە دەوری بەرکاردا لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕ دەرناکەوێت.

تێبینی - ٢ -

لە کرمانجیی سەروودا کۆمەڵە جێناوی (م – ین ، ی – ن ، (ø) – ن) دەبنە بەرکار یان بۆ بەرکار دەگەڕێنەوە لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕ، وەک:

ئازادی ئەز دیتم*.	ئازادی ئەم دیتین.
ئازادی تو دی.	ئازادی هوین دیتن.
ئازادی ئەو دیت.	ئازادی ئەو دیتن.

(*) واتە (ئازاد منی دیت).

ڕاهێنان - ١

جێناوی کەسیی لکاوی (تان ، ین) لە دوو ڕستەدا بەکاربهێنە، لە ڕستەی یەکەمدا (تان) بکەر بێت، (ین) بەرکار بێت، لە ڕستەی دووەمدا (ین) بکەر بێت و (تان) بەرکاربێت.

ڕاهێنان - ٢

ئەرکی جێناوە لکاوەکانی ناو ئەم رستانەی خوارەوە دیاربکە:

١- بەجوانی سەیری کردین.

٢- بەوردی خوێندمنەوە.

٣- ناردمیان بۆ ئاهەنگەکە.

٤- دەمانیان هێنا بۆ ئێرە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- جێناوی (ن) دەبێتە بەرکار لەگەڵ کاری:

ئـ- ڕابردووی تێپەڕ ب- ڕانەبردووی تێپەڕ

پ- داخوازی تێپەڕ ت- هەموویان

٢- (بانگمانکردیت.) ئەگەر کاری ڕستەکە بگۆڕین بە ڕانەبردووی ڕاگەیاندن ئەوا دەبێتە:

ئـ- بانگماندەکەیت ب- بانگماندەکردیت

پ- بانگتدەکەین ت- بانگتناکەین

٣- (وەرتاندەگرتین) دەتوانین (ین) بگۆڕین بە (مان) چونکە کارەکە:

ئـ- ڕابردووی تێپەڕ ب- ڕانەبردووی تێپەڕ

پ- داخوازی تێنەپەڕ ت- ڕابردووی تێنەپەڕ

٤- (هەڵتبژارد) ئەگەر کاری ڕستەکە بکەینە داخوازی ئەوا دەبێتە:

ئـ- هەڵتبژێرم　　ب- هەڵیانبژێرە

پ- هەڵیبژێرە　　ت- هەڵتبژێرن

٥- (بانگیکردم بۆ ئاهەنگەکە) ئەرکی جێناوی لکاوی (م) چییە؟

ئـ- بکەرە　　ب- بەرکارە　　پ- تەواوکەری بەیاریدەیە　　ت- دیارخەرە

ڕاهێنان - ٤

لە ڕستەی (پار هەڵی بژاردین).

١- (ین) چییە و ئەرکی چییە؟ بۆچی خراوەتە ئەو شوێنە؟

٢- ئەگەر (ین) بگۆڕین بۆ (مان) دەکەوێتە کوێ؟ بۆچی؟

٣- ڕستەکە بگۆڕە بۆ کاتی ڕانەبردوو، هەردوو جێناوە لکاوەکانیش شیبکەوە.

ئەرکی جێناوە کەسییە لکاوەکان

سێیەم: وەك تەواوکەری بەیاریدە

/١

أ- نامەکەم بۆ هات (دێت). (م – مان ، ت – تان ، ی – یان)
بۆم هات.
پارەکەت لێ کەوت (دەکەوێت).
لێت دەکەوێت.
هەواڵەکەیان پێ گەیشت (دەگات).
پێیان گەیشت.

ب- کارەکەم بۆ تەواوکرا (دەکرێت).
بۆم تەواوکرا.
دەفتەرەکەت لێ ستێنرا (دەستێنرێت).
لێت ستێنرا.

پ- گوندەکانیان بۆ ئاوەدانەکەنەوە.
بۆیان ئاوەدانەکەنەوە.
کارەکەت پێ دەسپێرێت.
پێت دەسپێرێت.
وانەکەمان تێ دەگەیەنێت.
تێمان دەگەیەنێت.

/٢

أ- دارشتنەکەم بۆ بخوێنەوە.(م – مان ، (-،-) ، ی – یان)
بۆم بخوێنەوە.
هەواڵەکەیان پێ بڵێ.
پێیان بڵێ.

ب- پێیان بگەن.
تێیان بگەن.

/٣

ئـ- پرسیارەکانی بۆم چاپکرد.(م – مان ، ت – تان ، ی – یان)

بۆمی چاپکرد.

ب- پرسیارەکانی بۆ چاپکردم. (م – ین ، یت – ن ، (ø) – ن)

بۆی چاپکردم

پێشتر ئەوەمان زانیوە، کە تەواوکەری بەیاریدە ئەو ناوەیە، یان جێناوەیە، کە لە ڕستەدا واتای کار تەواودەکات بەیارمەتی ئامرازی پەیوەندی، لەگەڵ کاری تێنەپەڕ و تێپەڕدا دێت.

لێرە دەمانەوێت بزانین، کە جێناوی کەسیی لکاو چۆن دەبێتە تەواوکەری بەیاریدە؟

لە وەڵامدا دەڵێین جێناوی کەسیی لکاو دەتوانێت ببێت بە تەواوکەری بەیاریدە و بەپێی جۆر و کاتی کاری ڕستەکە لە چەند شێوەیەکی جیاوازدا دەردەکەون:

یەکەم

ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی تێنەپەڕی (ڕابردوو ، یان ڕانەبردوو)ی سادە، داڕێژراو یان لێکدراوبێت. بکەری کارەکە لەناو ڕستەکەدا باسکرابێت، ئەوا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو لە کۆمەڵەی (م – مان ، ت – تان ، ی – یان) لە دەوری تەواوکەری بەیاریدەدا دەچنە دوای ئەو ناوەی کە بکەری ڕستەکەیە، وەک لە ڕستەکانی ژمارە (١) لقی (ئـ) پیشاندراون، وەک دەبینین لە ڕستەی (نامەکەم بۆ هات)دا وشەی (نامەکە) بکەری ڕستەکەیە، (بۆ) ئامرازی پەیوەندییە و جێناوی کەسیی لکاوی (م) لە دوای وشەی (نامەکە)وە هاتووە و تەواوکەری بەیاریدەی کارەکەیە و دەتوانین لەبری جیناوی کەسیی لکاوی (م) هەموو جێناوە کەسییە لکاوەکانی (مان، ت – تان، ی – یان) بەکاربهێنن، بەڵام ئەگەر وشەی (نامەکە) لاببەین ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە دەچێتە سەر ئامرازە پەیوەندییەکە. بەڵام ئەگەر سەیری ڕستەکانی لقی (ب) بکەین دەبینین کاری (تەواوکرا ، ستێنرا) ڕابردووی بکەرنادیارن و کاری (تەواودەکرێت ، دەستێنرێت)

ڕانەبــردووی بکەرنادیــارن و لەگەڵ ئەم کارانەدا جێناوە کەســییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م – مــان ، ت – تــان ، ی – یان) دەبنــە تەواوکەری بەیارێدە و لــەدوای (جێگری بکەر) هکانەوە هاتــوون، لەگــەڵ بوونی ئامــرازی پەیوەندی (بۆ – لێ) لە ڕســتەکاندا، بــەڵام ئەگەر جێگری بکــەرەکان لــە ڕســتەکاندا لاببرێــت، ئــەوا جێنــاوە کەســییە لکاوەکانــی دەوری تەواوکەری بەیارێــدە دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە، ئەگەر کاری ڕســتەکە، کارێکی (ڕانەبردووی تێپــەڕ)ی ســادە یان ناســادە بێت و بەرکار لەڕســتەکەدا باســکرابێت، ئەوا جێناوە کەســییە لکاوەکانــی کۆمەڵــەی (م – مــان ،ت – تان، ی – یــان) دەبنە تەواوکــەری بەیارێدە و دەچنە دوای بەرکارەکــە، بــەڵام ئەگــەر بــەرکار لابرا ئــەوا جێناوە کەســییە لکاوەکان دەچنە ســەر ئامــرازە پەیوەندییەکــە* هەروەک لە ڕســتەکانی لقی (پ) پیشــاندراون.

دووەم

ئەگــەر کاری ڕســتەکە (داخوازیــی تێپــەڕ) بێــت و بەرکار لە ڕســتەکەدا باســکرابێت ئەوا جێنــاوە کەســییە لــکاوەکان (م – مــان، ی – یــان) دەبنــە تەواوکــەری بەیارێــدە و لەدوای بەرکارەکــەوە دێــن. بەڵام ئەگــەر بەرکار لابرا، ئەوا جێناوە کەســییە لــکاوەکان دەچنە دوای ئامــرازە پەیوەندییەکــەوە وەک لــە ڕســتەکانی ژمارە (٢) لقی (ئ) پیشــاندراون.

خــۆ ئەگــەر کاری ڕســتەکە (داخــوازی تێنەپــەڕ) بێت، ئــەوا جێناوی لــکاوی تەواوکەری بەیارێدە هەمیشە لە دوای ئامرازە پەیوەندییەکە دێت، وەک لە ڕستەکانی لقی (ب) پیشاندراوە.

سێیەم

ئەگەر کاری ڕســتەکە (ڕابردووی تێپەڕ)ی ســادە یان ناســادە بێت، ئەوا ئەو جێناوە کەسییە لکاوانــەی کە دەبنە تەواوکەری بەیارێدە، لە دوو شــێوەی جیاوازدا دەردەکەون:

أ کۆمەڵــە جێنــاوی کەســیی لــکاوی کۆمەڵــەی (م ـــ مــان ، ت ـ تــان ، ی ـ یــان) دەبنە تەواوکــەری بەیارێدە و یەکســەر لەدوای ئامرازی پەیوەندییەوە دێــن، بەڵام ئەگەر بەرکاری ڕســتەکە لابــرا، ئــەوا جێنــاوی کەســیی لــکاوی بکــەر دوای جێنــاوی لــکاوی تەواوکــەری بەیارێــدەوە دێــت هــەروەک لە ڕســتەکانی ژمــارە (٣) لقی (ئ) پیشــاندراون.

(*) دەکرێــت ســێ جێناوی لکاو لە ڕســتەیەکدا بە ئەرکی جیاواز بەکاربێــت، هەندێ جار ئامراز و جێناوی لــکاوی تەواوکــەری بەیارێــدە دەکەونــە دوای کارەکــەوە بە تایبەتــی لە کاتــی ئاخاوتنــدا: **دەیڵێرێت بۆم.**

ب کۆمەڵـە جێنـاوی کەسـیی لـکاو (م ــ یـن ، یـت ــ ن (ø)- ن) دەبـن بـە تەواوکەری بەیاریـدەو دەکەونـە کۆتایـی کارەوە وەک لە نمونەکانـی لقی (ب) پیشـاندراوە، بەڵام ئەگەر بـەرکار لابرا، ئەوا جێناوی کەسـیی لکاوی بکـەر لەدوای ئامـرازی پەیوەندییەوە دێت، وەک لە ڕسـتەی (بۆی چاپکـردم)دا دیارە.

دەستور

جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە تەواوکەری بەیاریدە لە ڕستەدا بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- لەگەڵ کاری تێنەپەڕی دەمی (ڕابردوو ، ڕانەبردوو) و هەروەها کاری بکەرنادیار کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدە و لەدوای بکەر یان جێگری بکەر دێن، ئەگەر بکەر یان جێگری بکەر لابرێن، جێناوەکان دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکە.

لەگەڵ کاری (ڕانەبردووی تێپەڕدا) کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان، ت ـ تان ، ی ـ یان) لە دەوری تەواوکەری بەیاریدە دەچنە دوای بەرکاری ڕستەکە ئەگەر لە ڕستەکەدا هەبوو، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرێت، جێناوەکان دەچنە دوای ئامرازی پەیوەندی.

٢- لەگەڵ کاری (داخوازی) کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ی ـ یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدە و لە دوای بەرکارەوە دێن، ئەگەر کارەکە تێپەڕ بێت و بەرکار باسکرابێت، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا ئەوا جێناوەکان دەچنە دوای ئامرازی پەیوەندی، بەڵام ئەگەر کارەکە تێنەپەڕ بێت ئەوا جێناوەکان هەمیشە دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکە.

٣- لەگەڵ کاری (ڕابردووی تێپەڕ)دا، جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە تەواوکەری بەیاریدە لە دوو شێوەدا:

ئـ/ دەگونجێت کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو(م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) ببنە تەواوکەری بەیاریدە و یەکسەر لەدوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە دێن.

ب/ دەگونجێت کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ ین ، یت ـ ن ، Ø ـ ن) ببنە تەواوکەری بەیاریدە و دەچنە کۆتایی کارەکە، هەروەها لەم دەمەی کاردا جێناوی کەسیی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاک لە دەوری تەواوکەری بەیاریدەدا دەرناکەوێت*.

(*) جێنـاوی کەسـیی لـکاو بۆ کەسـی سـێیەمی تاک لـە دەوری تەواوکـەری بەیـاردە دەرناکەوێت لەگـەڵ کاری ڕابـردووی تێپەڕدا.

ڕاهێنان - ١

کەی جێناوی لکاو وەك تەواوکەری بەیاریدە لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ بە نمونە ڕوونیبکەوە.

ڕاهێنان - ٢

بۆت نووسیوم بۆت بنووسم ئەمن چیم
دوندی قەندیلی گۆڕەپانی هــەڵگورد نیم

١- لە نیوەی دێری یەکەم دووجار جێناوی (ت) هاتووە، هەریەکەیان ئەرکیان چییە؟

٢- (م) ی دوای (نووسی) و دوای (بنووسم) ئەرکیان چییە؟

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- لە ڕستەی (دیارییەکەمان بۆ ناردیت). جێناوی لکاوی (یت) ئەرکی چییە؟

ئـ- بکەرە ب- بەرکارە پ- تەواوکەری بەیاریدە ت- دیارخەرە

٢- ڕستەی (قەڵەمەکەم لێ دەبات). بگۆڕین بۆ ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن دەبێتە

ئـ- قەڵەمەکەم لێی برد. ب- قەڵەمەکەی لێم برد.
پ- قەڵەمەکەم لێ بردی. ت- قەڵەمەکەی برد.

٣- جێناوی لکاو وەک تەواوکەری بەیاریدە دەرناکەوێت لەگەڵ کاری:

ئـ- ڕابردووی تێپەڕ ب- ڕانەبردووی تێپەڕ
پ- داخوازی تێنەپەڕ ت- ڕابردووی تێنەپەڕ

٤- لە ڕستەی (شیعرەکەی بۆ نووسیم). ئەگەر (م) بگۆڕین بۆ (ت) دەبێتە:

ئـ- شیعرەکەت بۆی نووسی ب- شیعرەکەم بۆت نووسی
پ- شیعرەکەی بۆت نووسی ت- شیعرەکەی بۆ نووسیت

٥- لە ڕستەی (کڵاوەکەم لێوەردەگرێت). جێناوی لکاوی (م) ئەرکی چییە؟

ئـ- بکەر ب- بەرکار پ- تەواوکەری بەیاریدە ت- دیارخەر

ڕاهێنان - ٤

لە ڕستەی (وڵاتەکەیان لێ دابەشکردین).

١- (ین) چییە؟ بۆچی خراوەتە ئەو شوێنە؟

٢- (لێ) شیبکەوە.

٣- ئەگەر(ین) بگۆڕین بۆ جێناوی (مان) دەچێتە کوێ؟ بۆچی؟

٤- ئەگەر ناوی (وڵاتەکە) لاببەین (یان) دەچێتە کوێ؟

هاوەڵناو لە ڕووی ڕۆنانەوە

هاوەڵناو لە ڕووی چۆنیەتیی دروستبوونی وشەکانییەوە واتە پێکهاتنەوە، دوو جۆرە.

ئ- هاوەڵناوی سادە.

ب- هاوەڵناوی ناسادە.

ئ هاوەڵناوی سادە

١- بۆ ڕۆژی نەورۆز سێ چەپك
لە نێرگس و گوڵی ناسك
ئەکەم بە دیارییەکی جوان
بۆ گەلی کوردی قارەمان

٢- هەستە تێکۆشە تا خوێنت گەرمــــه
سەرپۆش فڕێدە چ وادەی شەرمە

٣- ئێمەی ئازا لە دوژمن ناترسین.

٤- بابێ دارای هەژارە، لێ دل و دەروونێن وی دەولەمەندن.

٥- دارا هشك سێبەرێ ناکەت.

هاوەڵنـاو، وشـەیەکە دەبێتـە دیارخـەری ناوێـک یـان جێناوێـک یـان هاوەڵناوێکـی تر یـان تەواوکـەری کارێکـی ناتـەواو ، واتـە سـیفەتێک ئاشـکرا دەکات و لە هاوچەشـنەکانی جیادەکرێتەوە.

هاوەڵناویـش بەپێی چۆنیەتیی دروسـتبوونی بنچینەی وشـەکەوە دەکرێت بە چەند بەشـێک، لێرەدا باسـی هاوەڵناوی سادە دەکەین.

لـە نمونـەی ژمارە(١)دا، هەریەک لە وشـەی (ناسـک، جـوان، قارەمـان) هاوەڵناون و لـە وشـەیەکی واتاداری سـەربەخۆ پێکهاتوون هیچ پێشـگرو پاشـگرێکیان لەگەڵدا نییە و بەهـۆی (ی) ئامـرازی دانەپـاڵ بوونەتـە دیارخەری وشـەکانی (گـوڵ، دیارییـەک، کورد)و

وەسفی ئەو ناوانەی کردووە و لەناو هاوڕەگەزەکانی جیای کردونەتەوە.

لە نمونەی ژمارە(٢)دا، وشەی (گەرم) هاوەڵناوە و لە وشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتوون و بووە بە تەواوکەری ڕاستەوخۆی کاری ناتەواوە.

لە ڕستەی ژمارە(٣) دا، وشەی (ئازا) هاوەڵناوە و لە وشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتووە و بەهۆی (ی) ئامرازی دانەپاڵ بووە بە دیارخەری جێناوی کەسی (ئێمە).

لە ڕستەی ژمارە (٤) وشەی (هەژار) هاوەڵناوێکی سادەیە وشەیەکی واتاداری سەربەخۆیە ئەرکی تەواوکەری ڕاستەوخۆی کاری ناتەواوە لە ڕستەی ژمارە (٥) وشەی (هشک) هاوەڵناوێکی سادەیە و وشەیەکی واتاداری سەربەخۆیە ئەرکی دیارخەری ناوە.

ب هاوەڵناوی ناسادە

هاوەڵناوی ناسادە دوو جۆرە:

١- هاوەڵناوی داڕێژراو:

أ- کرێکاری یەکەم کاری خۆی تەواوکرد.

ب- تا ئێستا پیاوی بەجەرگی وام نەدیوە.

پ- ڕێوییەکی گەڕۆك لە شێرەکی نفستی چێترە.

ت- مرۆڤی زانا و نەزان وەك یەك نین.

ج- نووسەری بەتوانا بەرهەمی زۆرە.

ئەگەر سەیری وشەکانی (یەکەم ، بەجەرگ ، گەڕۆک ، نفستی ، زانا ، نەزان ، بەتوانا) بکەین، دەبینین کە هەموویان هاوەڵناوی داڕێژراون هەریەک بە شێوەیەک دروستکراوە، لێرەشدا چەند یاسایەکی دروستکردنی هاوەڵناوی داڕێژراو دەخەینە ڕوو.

یەکەم:	- أ -	
هاوەڵناوی سادە	پاشگر	هاوەڵناوی داڕێژراو
یەک	ەم	یەکەم
ڕوون	اک	ڕووناک
نەرم	ان	نەرمان
ڕەق	ەن	ڕەقەن

- ب -		
پێشگر	هاوەڵناوی سادە	هاوەڵناوی دارێژراو
نە	خۆش	نەخۆش
نا	ڕاست	نا ڕاست

دووەم :

- أ -		
ناوی سادە	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
ژن	انە، انی	ژنانە، ژنانی
زێڕ	ین	زێڕین
مەلە	وان، ڤان	مەلەوان- مەلەڤان
برین	دار	بریندار
گۆشت	ن	گۆشتن
ڕاو	چی	ڕاوچی
دەشت	ەکی	دەشتەکی
بەخت	یار، ەوەر	بەختیار، بەختەوەر

- ب -		
پێشگر	ناوی سادە	هاوەڵناوی دارێژراو
بە	تام	بەتام
ب/بە	جەرگ	ب جەرگ/ بەجەرگ
بێ	شەرم	بێشەرم

سێیەم :

- أ -			
چاوگ	ڕەگی کار	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
نووسین	نووس	ەر	نووسەر
گەڕان	گەڕێ	ۆک، یدە	گەڕۆک ، گەڕیدە*
ترسان	ترس	نۆک، ناک	ترسنۆک، ترسناک
فرۆشتن	فرۆش	یار	فرۆشیار
زانین	زان	ا	زانا

- ب -			
چاوگ	پێشگر	ڕەگی کار	هاوەڵناوی دارێژراو
گۆڕین	ب- نە	گۆڕ	بگۆڕ - نەگۆڕ
مردن	نە	مر	نەمر
بەزین	ب- نە	بەز	ببەز - نەبەز

- پ -			
پێشگر	ڕەگی کار	پاشگر	هاوەڵناوی دارێژراو
نا	بین	ا	نابینا
نە	زێ	ۆک	نەزۆک
بـ	خۆ	ەر	بخۆر

* ڕەگی کاری (گەڕێ)یە ناکرێت پیتی بزوێنی (ێ) لەگەڵ بزوێنی (ۆ) لە (ۆک) و (یـ) لە (یدە) بەیەکەوە بێن، بۆیە شوێنی خۆی بەرداوە بۆ (ۆ) و (یـ)

چوارەم:

چاوگ	قەدی چاوگ	پاشگر	هاوەڵناوی داڕێژراو
کەوتن	کەوت	وو	کەوتوو*
شکان	شکا	و	شکاو
سوتان	سوتا	و	سوتاو
ڕزین	ڕزیـ	و	ڕزیو
بردن	برد	ە	بردە
کەوتن	کەوت	ە	کەوتە

٢- هاوەڵناوی لێکدراو:

چەند یاسایەکی دروستکردنی هاوەڵناوی لێکدراو:

١- ناو + ناو				
چاو	+	باز	←	چاوباز
بەژن	+	چنار	←	بەژنچنار

٢- ناو + ئامراز + ناو						
دەست	+	بە	+	سەر	←	دەستبەسەر
ڕوو	+	بە	+	خاڵ	←	ڕووبەخاڵ
گوڵ	+	بە	+	دەم	←	گوڵبەدەم

٣- دووبارەکردنەوەی ناوێك
ڕێ ڕێ - چین چین - پارچە پارچە

(*) لە کرمانجی سەرووودا پاشگری (ی) دەخرێتە سەر قەدی چاوگ و هاوەڵناوی داڕێژراوی لێ دروست دەبێت:

کەفت + ی = کەفتی

شکەست + ی = شکەستی

سۆت + ی = سۆتی

- دلێ سۆتی ب ئاڤ ترشکا ناکەویت.

٤- هاوەڵناوی ژمارە + ناو

دوو	+	دڵ	←	دووڵ
حەوت	+	ڕەنگ	←	حەوتڕەنگ
یەک	+	دەنگ	←	یەکدەنگ
دوو	+	زمان	←	دووزمان

٥- ناو + هاوەڵناو

ڕوو	+	خۆش	←	ڕووخۆش
چاو	+	شین	←	چاوشین
دڵ	+	پاک	←	دڵپاک
باڵا	+	بەرز	←	باڵابەرز

٦- هاوەڵناو + ئامراز + هاوەڵناو

بۆر	+	ە	+	دەوڵەمەند	←	بۆرە دەوڵەمەند
پاک	+	و	+	خاوێن	←	پاکوخاوێن
شۆخ	+	و	+	شەنگ	←	شۆخوشەنگ

٧- هاوەڵناو + ئامراز + ناو

شۆڕ	+	ە	+	ژن	←	شۆڕەژن
پیر	+	ە	+	مێرد	←	پیرەمێرد
شۆڕ	+	ە	+	سوار	←	شۆڕەسوار

٨- ناو + ڕەگی کار

ئاشتی	+	خواز	←	ئاشتیخواز
ستران	+	بێژ	←	سترانبێژ
زمان	+	زان	←	زمانزان
قورئان	+	خوێن	←	قورئانخوێن
ڕۆژنامە	+	نووس	←	ڕۆژنامەنووس

٩- هاوەڵناو + ڕەگی کار				
ڕاست	+	بێژ	←	ڕاستبێژ
گەش	+	بین	←	گەشبین
ڕەش	+	پۆش	←	ڕەشپۆش
خۆش	+	نووس	←	خۆشنووس

١٠- بە دووبارەبوونەوەی هاوەڵناوێکی سادە
خۆش خۆش - جوان جوان - سوور سوور

١١- هاوەڵکار + ناو				
ژێر	+	دەست	←	ژێردەست
ژێر	+	چەپۆک	←	ژێرچەپۆک
بن	+	دیوار	←	بندیوار

١٢- ناو + ڕەگی کار + پاشگر						
خەبات	+	کە	+	ەر	←	خەباتکەر
ڕەنج	+	دە	+	ەر	←	ڕەنجدەر
جل	+	شۆ	+	ەر	←	جلشۆر
ڕاو	+	کە	+	ەر	←	ڕاوکەر

دەستور

هاوەڵناو لە ڕووی ڕۆنانەوە دوو جۆرە:

١- هاوەڵناوی سادە:

وشەیەکی سادەی واتاداری سەربەخۆی تەواوە.

٢- هاوەڵناوی ناسادە:

هاوەڵناوی ناسادەش دوو جۆرە:

ئـ- هاوەڵناوی داڕێژراو: ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە وشەیەکی سادە و پێشگرێک یان پاشگرێک یان هەردووکیان پێکدێت.

ب- هاوەڵناوی لێکدراو: ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە دوو وشەی واتادار یان پتر پێکهاتووە.

ڕاهێنان - ١

١- چۆن هاوەڵناوێکی داڕێژراو، لە هاوەڵناوێکی لێکدراو جیادەکەینەوە؟
به نمونه ڕوونیبکەوە.
٢- بەچەند ڕێگا هاوەڵناوی داڕێژراو لە ڕەگی کار دروستدەکرێت؟
بەنمونه ڕوونیبکەوە.
٣- چۆن دەتوانین لە قەدی چاوگی تێنەپەڕەوە، هاوەڵناوی داڕێژراو دروستبکەین؟
٤- چۆن لە دوو ناو، هاوەڵناوی لێکدراو دروستدەکەیت؟ نمونەی بۆ بهێنەوە.

ڕاهێنان - ٢

جۆر و شێوەی دروستبوونی ئەم هاوەڵناوانەی خوارەوە دیاربکە.

(دەنگبێژ ، سەرسپی ، کەوتوو ، نەمر ، خەباتکەر ، تێکۆشەر ، ناشاد)

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- خەیاری گوڵبەدەم ناسکە. هاوەڵناوی (گوڵبەدەم) دروستبووە بە دەستوری
ئـ- ناو + ئامراز + هاوەڵناو　　ب- هاوەڵناو+ ئامراز+ ناو
پ- ناو + ئامراز + ناو　　ت- هاوەڵناو+ ئامراز+ هاوەڵناو

٢- یەکێک لەم هاوەڵناوانە دروستبووە بە دەستوری (پێشگر + ڕەگی کار)
ئـ- بەهێز　　ب- نەخۆش　　پ- بوێر　　ت- بەدڵ

٣- هاوەڵناوی (کۆنەدەوڵەمەند) بە چ دەستورێک دروستبووە؟
ئـ- ناو + ئامراز + هاوەڵناو　　ب- هاوەڵناو + ئامراز + ناو
پ- ناو + ئامراز + ناو　　ت- هاوەڵناو + ئامراز + هاوەڵناو

٤- کام لەمانە هاوەڵناوە و بە دەستوری (ناو + پاشگر) دروستبووە؟
ئـ- پیاوکوژ　　ب- پیاوانە　　پ- پیاوەتی　　ت- پیاوان

٥- هاوەڵناوی (دوودڵ) دروستبووە بە دەستوری:

ئـ- ناو+ هاوەڵناو
ب- هاوەڵناوی ژمارە + ناو
پ- هاوەڵناوی چۆنیەتی + ناو
ت- هاوەڵناو + هاوەڵناو

ڕاهێنان - ٤

لەم ڕستانەی خوارەوە هاوەڵناوەکان دەربهێنە و جۆرەکانیان دەستنیشان بکە لەڕووی بنچینەی وشەکانیان.

١- پێشمەرگە بەجەرگە.

٢- کچێکی نووسەریان خەڵاتکرد.

٣- ئەدیسۆنی زانا خزمەتی مرۆڤایەتی کردووە.

جۆرەکانی هاوەڵکار
لە ڕووی ڕۆنانەوە

أ:

١- هێزی گەل لەشکری دوژمنی خێرا لەناوبرد.
٢- بەفر لە کوردستان زۆر دەبارێت.
٣- دایکی ڕۆشنبیر منداڵ باش پەروەردەدەکات.
٤- گەلی کورد لە بەهاری ساڵی (١٩٩١)دا گورج ڕاپەڕی.

ب:

١- بەشەو سەردانی هاوڕێکەمان کرد.
٢- پێشمەرگەکان دلێرانە بەرگری لە کوردستان دەکەن.
٣- ئەوان لەدوور هاتبوون.
٤- وتارەکەی بەجوانی خوێندەوە.

پ:

١- کوردستانمان پڕبەدڵ خۆش دەوێت.
٢- لاوەکان دەستەدەستە دەهاتن.
٣- منداڵەکە دەماودەم کەوت.
٤- گەڕەکەکەیان ماڵبەماڵ بەسەر کردەوە.

پێشتر ئەوەمان خوێندووە، کە هاوەڵکار وەڵامی پرسیاری (چۆن ، لەکوێ ، کەی ، چەندی .....)ی لایەنێکی ڕودانی کار دەداتەوە و وەسفی کارەکە دەکات و سنورێک بۆ ڕودانی کارەکە لە ڕستەدا دیاردەخات.

ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ئ) بکەین، دەبینین وشەکانی (خێرا ، زۆر ، باش ، گورج) هەموویان لەم ڕستانەدا هاوەڵکارن و هەریەکەیان لە ڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەکەی کردووە، هەموویان لە ڕووی پێکهاتنەوە سادەن.

لە ڕستەکانی بەشی (ب) وشەکانی (بەشەو، دلێرانە، لەدوور، بەجوانی) هەموویان هاوەڵکاری دارێژراون، هەریەکەیان لە ڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەکەی کردووە.
لەڕستەکانی بەشی (پ) وشەکانی (پڕبەدڵ، دەستەدەستە، دەماودەم، ماڵبەماڵ) هەموویان هاوەڵکاری لێکدراون، هەریەکەیان لە ڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەکەی کردووە.
ئینجا لێرەدا دەمانەوێت بزانین، کە هاوەڵکار لە ڕووی پێکهاتن و دروستکردنەوە چەند جۆرە؟ هەر جۆرەی چۆن و لە چی پێکدێت؟ لە وەڵامدا دەڵێین هاوەڵکار لە ڕووی پێکهاتنیەوە دەکرێت بە دوو جۆر، بەم شێوەیەی خوارەوە:

أ- هاوەڵکاری سادە. **ب- هاوەڵکاری ناسادە**

أ هاوەڵکاری سادە

ئەو هاوەڵکارەیە کە لە بنەڕەتدا وشەیەکی واتاداری سەربەخۆیە، لە ڕستەدا وەسفی کار دەکات.
(زۆر، پار، کەم، دوور، نزیک، فرە، زوو، درەنگ، سەر، ژێر، تەنیشت ......).

ب هاوەڵکاری ناسادە

ئەمیش دوو جۆرە:

١ هاوەڵکاری دارێژراو: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە وشەیەکی واتادار لەگەڵ پێشگرێک یان پاشگرێک یان لەگەڵ هەردووکیان پێکدێت:

هەندێك لە ڕێگاکانی دروستکردنی هاوەڵکاری دارێژراو:

١- پێشگر (بە) + ناو
(بەناز، بەدڵ ، بەگیان ، بەشەو ، بەزستان ، بەساڵ.......)

٢- پێشگر + هاوەڵکار
(بەزۆر، لەدوور، لەتەنیشت ، لەنزیك.......)

ناو + پاشگری (انە)
(ڕۆژانە ، شێرانە ، منداڵانە ، ساڵانە......)

٤- هاوەڵناو + پاشگری (انه)

(مەردانە، دلێرانە، هێمنانە، ئازایانە، ژیرانە.....)

٥- پێشگر + هاوەڵناو + پاشگر

(بەجوانی، بەباشی، بەخۆشی، بەساردی، بەهێمنی، بەگەرمی.....)

٦- پێشگر + ناو + پاشگر

(بەهاوینێ، بێشەرمانە، بێباکانە، بەکوردایەتی...)

٢ هاوەڵکاری لێکدراو: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە دوو وشەی واتادار یان پتر پێکدێت.

هەندێك لە ڕێگاکانی دروستکردنی هاوەڵکاری لێکدراو:

١- بەدووبارەکردنەوەی ناو یان هاوەڵناو یان هاوەڵناوی ژمارە

(نم نم، دەستە دەستە، پۆل پۆل......)

(جوان جوان، هێدی هێدی، وردە وردە.....)

(یەك یەك، چوار چوار، دوو دوو........)

٢- ناو + ئامرازی (بە) + ناو

(ڕووبەڕوو، ماڵ بەماڵ، دێ بەدێ، شاربەشار......)

٣- ناو + ئامرازی (او) + ناو

(سەراوسەر، دەماودەم، دۆڵاودۆڵ، پشتاوپشت......)

٤- هاوەڵناو + ئامرازی (و) + هاوەڵناو

تێروپڕ، کزومات، پاکوخاوێن، کزومەلوول.....)

٥- هاوەڵناو + ئامرازی (بە) + ناو

(پڕبەدڵ، پڕبەدەم، پڕبەدەنگ......)

٦- پێشگر + هاوەڵناوی لێکدراو + پاشگر

(بەسەربەرزی، بەڕووخۆشی، بەدڵخۆشی، بەدڵشکاوی.....)

٧- هاوەڵناوی نیشانە + ناو

(ئەمشەو، ئەمڕۆ، ئەوساڵ، ئەوسا.....)

ڕاهێنان - ١

جۆر و شێوەی دروستکردنی ئەم هاوەڵکارانەی خوارەوە دیاربکە.

(ئەمڕۆ ، بەگوڕ ، تاقم تاقم ، بەدۆستایەتی ، منداڵانە.....)

ڕاهێنان - ٢

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە.

١- جوان منداڵە جوانەکەی جوان پەروەردەکردووە.

٢- گەلی کوردستان دلێرانە ڕاپەڕی.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- کام لەم هاوەڵکارانە پێکهاتووە لە (ناو + پاشگر)؟

ئـ- ژیرانە ب- هێمنانە پ- ساڵانە ت- ئازایانە

٢- هاوەڵکاری (ئەمڕۆ) پێکهاتووە لە:

ئـ- پێشگر + ڕەگی کار ب- هاوەڵناو نیشانە + ناو

پ- هاوەڵناو نیشانە + ڕەگی کار ت- پێشگر + ناو

٣- کام لەم هاوەڵکارانە لێکدراوە؟

ئـ- مەردانە ب- بێشەرمانە پ- ئەوسا ت- منداڵانە

٤- کام لەم هاوەڵکارانە پێکهاتووە لە (پێشگر + هاوەڵکار)؟

ئـ- بەزۆر ب- بەگوڕ پ- بەباشی ت- بەماڵ

٥- (پڕبەدڵ بانگدەکەم سەربەستیم دەوێت)، هاوەڵکاری ئەم ڕستەیە چۆن دروستبووە؟

ئـ- ناو + ئامراز + ناو ب- هاوەڵناو + ئامراز + هاوەڵناو

پ- هاوەڵناو + ئامراز + ناو ت- پێشگر + ئامراز + ناو

ڕاهێنان - ٤

وشەی (خراپ، منداڵانە) لە دوو ڕستەدا بەکاربهێنە، بەمەرجێك جارێك ببنە هاوەڵناو و جارێکی تریش ببنە هاوەڵکار.

ڕادە

١- ڕادە و هاوەڵناو:

٢- ڕادە و هاوەڵکار:

١- کتێبێکی کۆنم بۆ هاوڕێکەم نارد.

کتێبێکی زۆر کۆنم بۆ هاوڕێکەم نارد.

٢- نامەکەم بەپەلە بۆ هاوڕێکەم نارد.

نامەکەم زۆر بەپەلە بۆ هاوڕێکەم نارد.

٣- خوێندکارەکە درەنگ هات.

خوێندکارەکە هەندێك درەنگ هات.

٤- پیاوەکە دوور ڕۆیشت.

پیاوەکە زۆر دوور ڕۆیشت.

پێش ئەوەی باسی ڕادە و هاوەڵکار یان ڕادە و هاوەڵناو بکەین پێویستە وەڵامی ئەم جۆرە پرسیارانە بدەینەوە، کە ڕادەی هاوەڵکار یان هاوەڵناو چییە؟

چ هاوەڵکارێک یان هاوەڵناوێک ڕادەکەی دەردەخرێت؟ ئەو پەیڤانەی ڕادە پیشان دەدەن کامانەن؟ بە پێویستی دەزانین سەرنج بۆ ئەو ڕاستییە ڕابکێشین کە ئەویش ڕادە و هاوەڵناوە، واتا دەرخستنی ڕادەی هاوەڵناوە بە هاوەڵناوێکی تر، چونکە زۆر وشەی ڕادەی هاوەڵناو لەناو ڕستەدا، ڕادەی هاوەڵکاریش دەردەخەن، جا ئەگەر بمانەوێت ڕادەی هاوەڵناوێک لە ڕستەدا دەربخەین، ئەوا بەهۆی هاوەڵناوی نادیارەوە دەردەخرێت، کە دەکەوێتە پێش هاوەڵناوە بنجییەکە، هەروەک لە ڕستەی یەکەم و دووەمی ڕیزی ژمارە (١)دا دیارخراوە.

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (کۆن) هاوەڵناوی چۆنیەتییە و دیارخەری وشەی (کتێبێک)ە، بەهۆی (ی) ئامرازی دانەپاڵ پێکهاتووە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (زۆر) بووە بە دیارخەری هاوەڵناوی (کۆن)، (کۆن)یش دیارخراوە و ڕادەی کۆنییەکە پیشان دەدات. ئینجا بە هەردووکیان واتا (زۆر کۆن) وەک گرێیەکی هاوەڵناوی دەبنە

دیارخەری وشەی (کتێبێک) کە ناوێکی تاکی نەناسراوی گشتییە.
هەر بەم پێیە دەتوانین لەبری وشەی (زۆر) وشەی (گەلێک ، نەختێک ، کەمێک ، هەندێک، تۆزێک ، فرە ، پیچەک....) بەکاربهێنین، کە هاوەڵناوی نادیارن.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەی یەکەم و دووەمی ڕیزی ژمارە (٢)، دەبینین وشەی (زۆر) لە شێوەیەکی جیاوازدا بەکارهاتووە، واتا ئەرکی لەناو ڕستەکەدا، لە ئەرکی وشەی (زۆر)ی ڕستەکانی پێشوو جیاوازە.

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (بەپەلە) هاوەڵکاری چۆنیەتییە و چۆنیەتیی ڕودانی کاری (نارد) ڕووندەکاتەوە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (زۆر) ڕادەی هاوەڵکارەکە ڕووندەکاتەوە و دیارخەری هاوەڵکاری (بەپەلە)یە، هاوەڵکاری (بەپەلە)ش دیارخراوە بەهەردووکیان وەک گرێیەکی هاوەڵکاری چۆنیەتی ڕودانی کارەکە دەردەخەن.

لە ڕستەکانی ڕیزی سێیەمیشدا:

لە ڕستەی یەکەمدا وشەی (درەنگ) هاوەڵکاری کاتییە و کاتی ڕودانی کاری (هات) ڕووندەکاتەوە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا وشەی (هەندێک) ڕادەی هاوەڵکارەکە ڕووندەکاتەوە و دیارخەری هاوەڵکاری (درەنگ)ە، هاوەڵکاری (درەنگ)یش دیارخراوە، بە هەردووکیان وەک گرێیەکی هاوەڵکاری کاتی ڕوودانی کارەکە دەردەخەن.
ڕستەکانی ڕیزی چوارەمیش بەهەمان شێوە ڕووندەکرێنەوە.

هەر بەم پێیە دیسان دەتوانین لە بری وشەی (زۆر) وشەکانی (نەختێک ، گەلێک ، کەمێک، تۆزێک ، هەندێک ، فرە ، پیچەک ....هتد) بەکاربهێنین.

دەستور

ئـ- ئەم هاوەڵناوانە تەنها ڕادەی هاوەڵناوە چۆنیەتییە کە دەردەخەن، کە بریتین لە (زۆر ، هەندێک ، گەلێک ، کەمێک ، تۆزێک ، بڕێک ، فرە ، پیچەک.... هتد)* پێیان دەگوترێت (هاوەڵناوی نادیار).

ب- ئەم هاوەڵکارانە: ڕادەی هاوەڵکارە چونیەتی و کاتی و شوێنییەکان، دەردەخەن کە بریتین لە (زۆر، هەندێک، گەلێک، کەمێک ، تۆزێک، بڕێک، فرە، پیچەک ... هتد) (هاوەڵکاری چەندی).

(*) کاتێک کە ڕادەی هاوەڵناوێک یان هاوەڵکارێک دەردەخرێت پێویستی بە (ی) ئامرازی دانەپاڵ نییە کە بکەوێتە نێوان ڕادە و هاوەڵناوەکە یان ڕادە و هاوەڵکارەکە.

ڕاهێنان - ١

لەم ڕستەیە (داڕشتنێکی باشم بەجوانی نووسییەوە):

١- کاری ڕستەکە لە چ ڕێژەیەکدایە؟

٢- وشەی(بە جوانی) چییە؟ چۆن دروستکراوە؟

٣- وشەی (باش) چییە؟ ئەرکی چییە؟

٤- وشەی (زۆر) بخە پێش (باش) و (بەجوانی) لە هەردوو شوێندا وشەی (زۆر) شیبکەوە.

ڕاهێنان - ٢

بە نمونە وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەوە:

١- چۆن ڕادەی هاوەڵکار دەردەخەیت؟

٢- جیاوازی لەنێوان هاوەڵکار و هاوەڵناودا چییە؟

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- (بایەکی زۆر توند هەڵیکرد). وشەی (زۆر) بریتییە لە:

ئ- ڕادەی هاوەڵناوی   ب- ڕادەی هاوەڵکاری

پ- هاوەڵناوی چۆنیەتی   ت- هاوەڵکاری چەندی

٢- (میوانەکە کەمێک درەنگ ڕۆیشت). وشەی (کەمێک) بریتییە لە:

ئ- ڕادەی هاوەڵناوی   ب- ڕادەی هاوەڵکاری

پ- هاوەڵناوی نادیار   ت- هاوەڵکاری کاتی

٣- (یاریزانەکە گۆلەکەی زۆر جوان تۆمارکرد). (زۆر جوان) چییە؟

ئ- گرێی ناوییە   ب- گرێی هاوەڵناوییە

پ- گرێی هاوەڵکارییە   ت- هاوەڵناوی لێکدراوە

٤-وشەی (گەلێک) لە ڕستەی (ژوورەکە گەلێک ساردە) چییە؟

ئ- هاوەڵناوی چۆنیەتییە
ب- ڕادەی هاوەڵناوە
پ- ڕادەی هاوەڵکارە
ت- هاوەڵکاری چەندییە

٥- (کەمێک لە دوور دانیشە). وشەی (کەمێک) بریتییە لە:

ئ- ڕادەی هاوەڵناوی
ب- ڕادەی هاوەڵکاری
پ- هاوەڵناوی نادیار
ت- هاوەڵکاری شوێنی

ڕاهێنان - ٤

شیکردنەوە

نامیلکەکەم زۆر باش خوێندەوە.

نامیلکەکە: ناوە ، گشتییە ، ناسراوە ، بەرکارە.

م: جێناوی لکاوە بۆ کەسی یەکەمی تاک ، بکەرە .

زۆر: هاوەڵکاری چەندییە، ڕادەی هاوەڵکارییە دیارخەری (باش)ە.

باش: هاوەڵکاری چۆنیەتییە دیارخراوە.

زۆرباش: گرێیەکی هاوەڵکارییە ، تەواوکەری کارەکەیە.

خوێندەوە: ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە ، تێپەڕە ، داڕێژراوە ، ئەرێیە.

لەم ڕستانەدا وشە هێڵ بەژێر داهاتووەکان شیبکەوە.

١- خانی لەپ زێڕین قەڵایەکی گەلێک سەختی دروستکرد.

٢- مێژووی قەڵای دمدم زۆر کۆنە .

٣- پێشمەرگەکان سنوری وڵاتیان گەلێک باش پاراستووە.

دیارخەرەکانی ناو

یەکەم- ئەرکی ناو لە ڕستەدا وەك دیارخەری ناو

١- ئاوی کانی لە ئاوی ڕووبار پاکترە.

٢- دێهاتەکانی کوردستان ئاوەدانکرانەوە.

٣- کرێکارەکانی کارگەی مافور دڵسۆزانە کاردەکەن.

٤- تابلۆکانی ژوورەکەم هەڵواسیوەتەوە.

٥- هێمن نەمامەکانی لە باخچەی خوێندنگەکەدا ڕواند.

٦- دیارییەکانم بۆ فەرمانبەرانی فەرمانگاکەیە.

٧- خانووەکانی ئەم شارە جوانن.

هەریەکە لە بەشە ئاخاوتنی (ناو – هاوەڵناو– جێناو) دەتوانێت ببێت بە دیارخەری ناو یان ئەو وشانەی لە هێزی ناودان (چاوگ)، لێرەدا باسی ناو وەکو (دیارخەر) دەکەین:

١- لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (ئاو) ناوێکی تاکی نەناسراوی گشتییە و (دیارخراو)ە، وشەی (کانی) و (ڕووبار)یش، دوو ناوی تاکی نەناسراوی گشتیین (دیارخەر)ن، کە بە یارمەتی (ی) ئامرازی دانەپاڵ دراونەتە پاڵ یەک، (ئاوی کانی) وەک گرێیەکی ناوی ئەرکی نیهاد و (ئاوی ڕووبار) ئەرکی تەواوکەری بەیاریدە دەبینێت.

٢- لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (دێهاتەکان) ناوێکی کۆی ناسراوە و (دیارخراو)ە، وشەی (کوردستان) ناوێکی تایبەتییە (دیارخەر)ی وشەی (دێهاتەکان)ە، کە بەهۆی (ی) ئامرازی دانەپاڵ پێکهاتووە، (دێهاتەکانی کوردستان) وەک گرێیەکی ناوی دەبێتە جێگری بکەر.

٣- لە ڕستەی سێیەمدا، وشەی (کرێکارەکان) ناوێکی کۆی ناسراوە (دیارخراو)ە، هەر دوو وشەی (کارگەی مافور) دوو ناوی تاکی نەناسراون (دیارخەر)ی وشەی (کرێکارەکان)ە، کە بەهۆی (ی) ئامرازی دانەپاڵ پێکهاتووە. (کارگەی مافور) وەک گرێیەکی ناوی ئەرکی دەبێتە دیارخەری ناو.

٤- لە ڕستەی چوارەمدا، وشەی (تابلۆکان) ناوێکی کۆی ناسراوە (دیارخراو)ە، وشەی (ژوورەکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیارخەر)ە و بەهۆی (ی) ئامرازی دانەپاڵ دراوەتە پاڵ (دیارخراو) لێرەشدا (تابلۆکانی ژوورەکە) وەک گرێیەکی ناوی ئەرکی بەرکار دەبینێت.

٥- لە ڕستەی پێنجەمدا، وشەی (باخچە) ناوێکی تاکی نەناسراوە (دیارخراوە)، وشەی (خوێندنگەکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیارخەر)ی ناوی باخچەکەیە، بەهۆی (ی) ئامرازی دانەپاڵ دراونەتە پاڵ یەک، (باخچەی خوێندنگەکە) وەک گرێیەکی ناوی دەبێت بە تەواوکەری بەیاریدە.

٦- لە ڕستەی شەشەمدا، وشەی (فەرمانبەران) ناوێکی نەناسراوی کۆیە (دیارخراو)ە، وشەی (فەرمانگاکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیارخەر)ە، بەهۆی (ی) ئامرازی دانەپاڵ دراوەتە پاڵ (دیارخراو)، (فەرمانبەرانی فەرمانگاکە) وەک گرێیەکی ناوی دەبن بە تەواوکەری بە یاریدەی کاری ناتەواو.

٧- لە ڕستەی حەوتەمدا، وشەی (خانووەکان) ناوێکی کۆی ناسراوە (دیارخراو)ە، وشەی (شار) ناوێکی گشتییە و بەهۆی هاوەڵناوی نیشانە (ئەم.....ە) دەستنیشان کراوە (دیارخەر)ە، (ی) ئامرازی دانەپاڵ دەکەوێتە نێوانیانەوە، (خانووەکانی ئەم شارە) گرێیەکی ناوییە، نیهادە.

پێویستە ئاگاداری ئەوە بین، کە هەریەکە لە (دیارخراو) و (دیارخەر) کە دەدرێنە پاڵ یەکتری دەبێت لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێن، بە تایبەتی ئەگەر ناوە (دیارخراو)ەکە ناوێکی کۆ بێت و (دیارخەر) ناوێکی تاک بێت، چونکە ناگونجێت بڵێین (دڵەکانی پیاوەکە، مێشکەکانی زاناکە، نینۆکەکانی پەنجەکە......) ئەمە لەلایەک، لەلایەکی تریشەوە دەتوانین بەپێی شوێن و مەبەست بەمەرجێک لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت، (دیارخراو) و (دیارخەر)، یان هەردووکیان لەشێوەی (تاک ، کۆ ، ناسراو یان نەناسراویدا) لەناو ڕستەدا بەکاربهێنین، وەک لە ڕستەکان پیشانمان داون.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکەین کە ناوی (دیارخراو) دەتوانێت چەند ناوێکی (دیارخەر)ی یەک لەدوای یەک وەربگرێت، وەک:

یاساکانی پەرلەمانی هەرێمی کوردستان زۆرن.

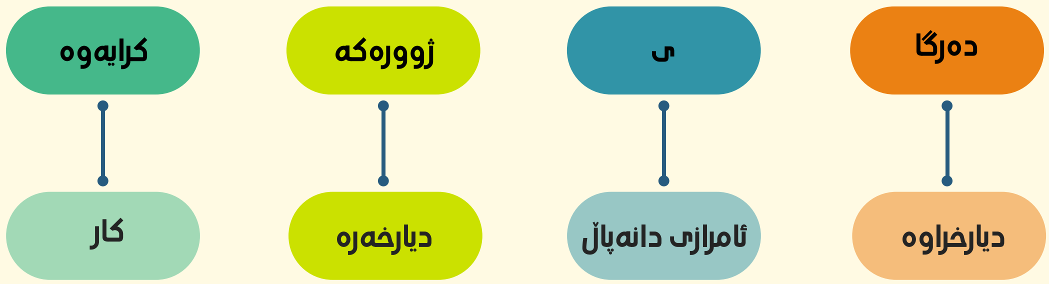
دەستور

ئەگەر ناوێکی (دیارخراو) (دیارخەرێک) یان چەند دیارخەرێک بدرێتە پاڵی ئەوا:

١- ناوی (دیارخراو) پێش ناوی (دیارخەر) دەکەوێت.

٢- (ی) ئامرازی دانەپاڵ دەکەوێتە نێوانیانەوە*.

٣- دەتوانین ناوە دیارخراوەکە یان دیارخەرەکەی، یان هەردووکیان بەپێی شوێن و مەبەست، بەمەرجێک لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت لە شێوەی (تاک، کۆ، ناسراو، نەناسراو) دا لەناو ڕستەدا بەکاریان بهێنین.

هەروەها ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە لە پەیوەندی نێوان دیارخراو و دیارخەردا خاوەنێتی و ناسیاوی و تایبەتمەندێتی دروستدەبێت.

(*) لە کرمانجی سەروودا ئامرازی دانەپاڵ بەپێی ژمارە و ڕەگەز خۆیان دەنوینن ئامرازی (ا) بە دیارخراوی (مێ)ی تاک دەلکێنن وەک:

زین خوشکا میرێ بۆتان بوو.

دایکا ئازادێ مامۆستایە.

وە (ێ) بە دیارخراوی (نێر)ی تاک دەلکێنین، وەک:

کوڕێ پاشایێ بچویك هات.

مەلایێ جزیری هۆزانڤانەکێ کورد بوو.

هەروەها (ێد – ێت – ێن) بە دیارخراوی کۆی (نێرومێ)ەوە دەلکێن، وەک:

شارێد کوردستانێ خۆشن.

زارۆکێن گوندێن مە زرنگن.

ڕاهێنان - ١

لە ڕستەی (کتێبەکانی خوێندکاران وەردەگرینەوە)دا:

١- وشەی (خوێندکاران) چییە؟ ئەرکی چییە؟

٢- کاری (وەردەگرینەوە) لە چ ڕێژەیەکدایە؟

٣- وشەی (کتێبەکان) شیبکەوە.

٤- لە کاری (وەردەگرینەوە) ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروستبکە.

ڕاهێنان - ٢

ڕستەی گونجاو بو ئەم داواکارییانەی خوارەوە بهێنەوە:

١- ناوێکی کۆی ناسراو ببێتە دیارخەری ناوێکی نەناسراو هەردوو (دیارخراو و دیارخەر) بینە بەرکار.

٢- دوو ناوی یەک لەدوای یەک ببنە دیارخەری ناوێکی دیارخراوی تاکی ناسراو.

٣- ناوێکی دەستنیشانکراو بەهۆی هاوەڵناوی نیشانە بۆ نزیک ببێتە دیارخەری ناوێکی تاکی نەناسراو.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- (مامۆستایانی کوردستان دڵسۆزن). لەم ڕستەیە دیارخراو ناوێکی:

ئـ- تاکی ناسراوە　　ب- کۆی نەناسراوە

پـ- تایبەتییە　　ت- کۆی ناسراوە

٢- لە ڕستەی (تابلۆکانی ئەو ژوورە لێدەکەمەوە). ناوی (تابلۆ) دیارخراوە بە:

ئـ- هاوەڵناوی نیشانە　　ب- جێناوی نیشانە

پـ- ناوی دەستنیشانکراو　　ت- جێناوی کەسیی سەربەخۆ

٣- لە ڕســتەی (ئەوە گڵکۆی شــەهیدی کوردستانە). گرێی (شەهیدی کوردستان) ئەرکی:

ئـ- دیارخەری ناوە ب- تەواوکەری کاری ناتەواوە

پ- نیهادە ت- بەرکارە

٤- لە ڕستەی (مەلایێ جزیری هۆزانڤانەکێ کورد بوو) دیارخراو ناوێکی:

ئـ- تاکی مێیە ب- تاکی نێرە پ- کۆی نێرە ت- کۆی مێیە

٥- لە ڕستەی (ئوتومبێلەکانی پێشانگەکە دەفرۆشین). (دیارخراو و دیارخەر) بریتین لە:

ئـ- ناوی تاکی ناسراو و کۆی ناسراو ب- ناوی کۆی ناسراو و تاکی ناسراو

پ- ناوی تاکی ناسراو و کۆی نەناسراو ت- ناوی کۆی نەناسراو و تاکی ناسراو

ڕاهێنان - ٤

شیکردنەوە:

هۆنراوەکانی مەولەویم خوێندەوە.

هۆنراوەکان: ناوە، ناسراوە، کۆیە، دیارخراوە، بەرکارە.

ی: ئامرازی دانەپاڵە.

مەولەوی: ناوە، تایبەتییە، دیارخەرە.

هۆنراوەکانی مەولەوی: گرێیەکی ناوییە، بەرکارە.

م: جێناوی لکاوە بۆ کەسی یەکەمی تاك، بکەرە.

خوێندەوە: کاری ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، داڕێژراوە، تێپەڕە.

١- تیپی کچان شانۆگەرییەکەی نمایشکرد.

٢- کلتوری کورد دەپارێزین.

دووەم- ئەرکی هاوەڵناو لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو

١- زێڕی پاك ژەنگ هەڵناهێنێت.
خوێندکارێکی زیرەکم بۆ پێشبڕکێکە نارد.
٢- ئەندازیارە بەتواناکە نەخشەی تەلارەکەی کێشا.
درەختە بەرزەکان سیمایەکی جوان بە ژینگە دەبەخشن.
٣- أ- ئەستیرە گەشەکە دەرکەوت.
گەزۆ نایابەکان فرۆشران.
بەهێ گەییوەکانم لێکردەوە.
خوێندنگا سەرکەوتووەکان ئاهەنگیان گێڕا.
ب- دۆیە ترشەکەی ڕژاند.
بایە بەهێزەکە هەڵی کرد.
دێیە خۆشەکانیان بینیوە.
شەیە* بچووکەکە بکڕە.
٤- لە کانییە ڕوونەکان پڕۆژەی ئاوی گوندەکان دروستدەکرێت.
شاتووە سورەکەم خوارد.
بییە سەوزەکان مەبڕنەوە.
٥- ئەم زانکۆیە پێشکەوتووە.
چوار گۆڤارم کڕی.
کام یاریزان ئامادەنەبوو.؟
ڕۆژگار هەموو مرۆڤێك دەردەخات.
جوانترین دیاریی پێشکەشکردم.
٦- گوڵی چۆنت دەوێت؟
ڕۆمانی چوارەمم نووسی.
فەرهەنگێکی تر بەکاردەهێنم.
نامەیەکی بەهێزتری نارد.
٧- چواریەکی وێنەکەم ڕەنگکرد.

(*) شــە: شـــــانە

هاوەڵناو، وشـــەیەکە پەســنی ناوێک یان جێناوێک دەکات، هەموو جۆرەکانی هاوەڵناو دەتوانـن ببنە دیارخەری ناوێک یان جێناوێک، لـەم ڕووەوە لە هاوڕەگەزەکانی جیادەکاتەوە. هاوەڵناوی چۆنیەتی (سادە ، ناسادە) بێت دەبێتە دیارخەر و بەپێی چەند مەرجێک دەدرێتە پاڵ ناو:

١/ ئەگـــەر ناوە دیارخراوەکە، ناوێکی گشــتیی نەناســراو، یان ناوێکی تاکی نەناســراو بێت، هاوەڵناوێــك ببێت بە دیارخەری، ئەوا پێویســتە (ی) ئامرازی دانەپـاڵ بخەیتە نێوان ناوەکــە و هاوەڵناوەکــەوە، وەک لــە نموونەکانی ڕیزی (١) پیشــاندراون. لە ڕســتەی یەکەمدا، وشــەی (زێڕ) ناوێکی گشــتییە و نەناســراوە هاوەڵناوی (پاک) لەدوایــەوە هاتووە و بووە بە دیارخەری.

لە بەشی دووەمی ڕستەی یەکەمدا، (خوێندکارێک) ناوێکی تاکی نەناسراوە و هاوەڵناوی (زیــرەک) لەدوایــەوە هاتووە، لەبەرئەوە پێویســتە (ی) ئامرازی دانەپــاڵ بکەوێتە نێوانیانەوە.

٢/ ئەگـــەر نـــاوە دیارخراوەکـــە، ناوێکـــی (تـــاك یان کـــۆی ناســـراو) بـــوو، کاتێك هاوەڵناوێـــك دەبێتـــە دیارخەری، ئەوا پێویســـتە ناوەکـــە و هاوەڵناوەکە بخەینە شـــێوەی (ناوێکـــی لێکدراو)ەوە، ئینجا نیشـــانەی ناســـراوی دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکـــەوە، خۆ ئەگەر چەنـد هاوەڵناوێکـی یەک لەدوای یەک بوون بە دیارخەری ناوەکە، ئەوا نیشـــانەی ناســـراوی دەکەوێتـــە دوای هەمـــوو هاوەڵناوەکانەوە.

جـا ئەگـــەر ناوەکـــە بـــە پیتێکـی (نەبزوێـن) کۆتایـی هاتبێـت، ئـــەوا لەجیاتـــی (ی)، ئامـــرازی دانەپاڵـی (ە) دەخەینە نێوان ناوەکە و هاوەڵناوەکەوە، وەک لە ڕســـتەی (ئەندازیارە بەتواناکـــە.....)ی ڕیـــزی ژمـــارە (٢)دا پیشـــاندراوە.

لـــەم ڕســـتەیەدا (ئەندازیـــار) ناوێکـــە بە پیتـــی نەبزوێنـــی (ر) کۆتایی هاتـــووە، کاتێک کـــە دەکرێـــت بـــە ناســـراو و هاوەڵناوێـــک دەبێتـــە دیارخەری، ئەوا پێویســـتە بەو شـــێوەیەی ســـەرەوە بخرێتـــە شـــێوەی (ناوێکـــی لێکـــدراوە)وە، (ی) ئامـــرازی دانەپـــاڵ بکرێـــت بـــە (ە).

بەڵام ئەگەر ناوە دیارخراوەکە، لە شـــێوەی کۆی ناســـراودا بێـــت و هاوەڵناوێک ببێت بـــە دیارخـــەری ئەوا بەپێی دەســـتورەکەی پێشـــوو، لەگـــەڵ هاوەڵناوەکەدا دەخرێتە شـــێوەی (ناوێکـــی لێکـــدراو)ەوە، لەدوایدا نیشـــانەی ناســـراوییەکەی کە (ەکە)و نیشـــانەی کۆ، کە (ان)ە دەخرێنـــە دوای هەموویانـــەوە، وەک لە ڕســـتەی (درەختـــە بەرزەکان.....) پیشـــاندراوە.

٣- ئەگەر ناوە دیارخراوەکە (تاك یان کۆی ناسراو) بێت و بە پیتی بزوێنی (ە ، ا ، ۆ ، ێ) دوایی هاتبێـت و لە بڕگەیەك زیاتر بێــت، کاتێك هاوەڵناوێك دەبێــت بە دیارخەری، دیسـان وەکو دەسـتوری پێشـوو، دەخرێتە شـێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، جا بۆ ئەوەی (ە) ی ئامـرازی دانەپـاڵ لەگـەڵ پیتی بزوێنی دوای وشــە یەکنەگرن و بەپێی دەسـتوری (بڕگە) کــە نابێـت دوو بزوێــن لەیــەك بڕگەدابن، ئــەوا ئامرازەکــە لادەبەیــن، وەکو لە ڕسـتەکانی ڕیزی (٣) بەشــی (ئـ) پیشاندراون.

بـەڵام ئەگــەر نــاوە دیارخراوەکــە (تاک یان کــۆی) ناســراو بێت و کۆتایــی بە پیتی بزوێنــی (ا ، ۆ ، ێ ، ە) هاتبێـت و لــە بڕگەیەک پێکهاتبێــت و هاوەڵناوێک ببێت بە دیارخەری، دوای ئــەوەی کــە ناوەکــە و هاوەڵناوەکــە دەخرێنە ســەر شـێوەی (ناوێکی لێکـدراو)، (ە)ی ئامــرازی دانەپــاڵ بە یارمەتی ناوبەندی (یـ) کە دەکەوێتە نێــوان ناوەکە و ئامرازی دانەپاڵەکە پاشــان نیشــانەی ناســراوی و کۆ دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، وەک لە ڕسـتەکانی ڕیزی ژمارە (٣) بەشــی (ب) پیشــاندراون.

٤- بــەڵام ئەگــەر ناوەکە بــە بزوێنــی (ی) یــان (وو) دوایــی هاتبێت لە شـێوەی (تــاك یان کــۆی ناســراو) دا بێــت، هاوەڵناوێــك ببێتــە دیارخــەری، ئــەوا ناوەکە و هاوەڵناوەکــە دەخرێنــە ســەر شـێوەی (ناوێکــی لێکـدراو)ەوە، جـا بۆئەوەی بزوێنی وشــە و ئامرازەکــە یەکنەگــرن، پێویســتە پیتــی نەبزوێــن، کــە بگونجێــت لەگەڵیانــدا، بخەینــە نێوانیانــەوە بــۆ یەکەمیــان (ی = y)، بــۆ دووەمیــان (و = w) دادەنێــن لــە ناوەکــەش (وو) درێــژ دەگۆڕێــت بــۆ (و) کــورت وەک لــە ڕســتەکانی ڕیــزی ژمــارە (٤) پیشــاندراون.

٥- هاوەڵناوی ژمارە، هاوەڵناوی نیشانە (ئەم....ە) (ئەو.....ە)، هاوەڵناوی پرس (کام ، چ...)، هاوەڵنــاوی نادیار (هەمــوو ، زۆر.....)، هاوەڵناوی چۆنیەتــی لە پلەی باڵادا (گەورەتریــن ، جوانترین ....) دەتوانن ببن بە دیارخەری ناو، ئەگەر پێش ناوە دیارخراوەکە بکەون، ئەوا پێویسـتی بە ئامرازی دانەپاڵ ناکات، وەک لە ڕسـتەکانی ژمارە (ە) پیشاندراون.

٦- ئەگــەر هاوەڵناوە دیارخــەرەکان دوای ناوە دیارخراوەکە بکەون، ئەوا پێویســتی بــە (ی) ئامــرازی دانەپاڵ هەیــە، وەک لە ڕسـتەکانی ڕیزی ژمــارە (٦)دا پیشــاندراون، ئــەو هاوەڵناوانــەی کە دەکەونە دوای ناوە دیارخراوەکەوە هاوەڵناوی (ژمارەی ڕێکخســتن ـ پرس ـ نادیار ـ هاوەڵناوی پلەی بەراورد)ن لە ڕســتەی یەکەمدا، (چۆن) هاوەڵناوی پرســە و دیارخەری وشــەی (گوڵ)ە، لە ڕســتەی دووەمــدا (چوارەم)، هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخســتنە

و دیارخـەری نـاوی (ڕۆمـان)ە، لە سـێیەمیاندا، هاوەڵنـاوی نادیاری (تـر) دیارخەری ناوی (فەرهەنگ)ە، لە چوارەمیاندا (بەهێزتر) هاوەڵناوی پلەی بەراوردە و دیارخەری ناوی (نامە)یە.

٧- بـەدەر لەوانـەی، کـە باسـمان کـردن هاوەڵنـاوی ژمـارەی کەرتـی، وەکـو دیارخەرێـك دەکەوێتـە پێـش نـاوە دیارخراوەکـەوە پێویسـتی بـە (ی) ئامـرازی دانەپـاڵ دەبێـت، وەک لـە ڕسـتەی ژمـارە (٧) پیشـاندراوە.

هەروەهـا نـاوە دیارخراو و هاوەڵناوەکان لە چوارچێوەی وشـەیەکی لێکـدراو، یان گرێیەکی ناویـدا دەتوانن ئەرکی ناو ببینن لە ڕسـتەدا.

دەستور

هاوەڵنـاوی چۆنیەتـی (سـادە ، ناسـادە) دەتوانن ببن بـە دیارخەری ناوێـک و لە چەند شـێوەیەکی جیاوازدا دەردەکەوێت:

١- ئەگـەر نـاوە دیارخراوەکە*، ناوێکی تاکی نەناسـراو، یان ناوێکی گشـتی نەناسـراو بێـت، هاوەڵناوێکـی بـەدوادا هاتبێـت، ئـەوا دیارخـراو پێـش هاوەڵنـاوی دیارخەر دەکەوێـت و (ی) ئامـرازی دانەپـاڵ دەکەوێتـە نێوانیانەوە.

٢- ئەگـەر نـاوە دیارخراوەکـە تـاک یان کۆی ناسـراو بێـت، دیارخراو پێـش دیارخەر دەکەوێـت و هەردووکیـان دەخرێنـە شـێوەی ناوێکی لێکـدراوەوە، ئینجا نیشـانەی ناسـراوی کـۆ دەخرێتـە دوای هاوەڵناوەکـەوە، لێـرەدا پێویسـتە ئـاگاداری نـاوە دیارخراوەکـە بیـن بـە تایبەتـی ئەگـەر بـە پیتی (بزوێـن) دوایـی هاتبێـت، چونکە پێویسـتی بـە چەنـد دەسـتورێکی تایبەتـی هەیە بـۆ لێکدانـی ناوەکـە و هاوەڵناوەکە.

٣- ئەگـەر هاوەڵنـاوە دیارخـەرەکان لـە جـۆری ئـەوە هاوەڵناوانـە بـن، کـە دەکەونە پێـش نـاوە دیارخراوەکـەوە، وەکـو هاوەڵناوی (ژمارە ـ نیشـانە ـ نادیـار ـ پرس ـ هاوەڵنـاوی چۆنیەتـی بۆ پلەی بـاڵا) ئەوا پێویسـتیان بە (ی) ئامـرازی دانەپاڵ نییە، بێجگـە لـە هاوەڵنـاوی ژمـارەی کەرتی کە پێویسـتی بـەم (ی)یە هەیە، خـۆ ئەگەر دوای ناوەکـە بکەون وەک هاوەڵناوی (ڕێکخسـتن ، پـرس ، نادیار ، هاوەڵناوی پلەی بـەراورد) ئەوا پێویسـتیان بـە (ی) ئامرازی دانەپـاڵ دەبێت.

(*) دەشێت دیارخراو جێناوی کەسیی سەربەخۆ بێت.

ڕاهێنان - ١

هاوەڵناوی (خۆش، نابینا، خەباتکەر) لە سێ ڕستەدا بەکاربهێنە بە مەرجێك، یەکەمیان ببێتە دیارخەری ناوێکی تاکی نەناسراو، دووەمیان دیارخەری ناوێکی تاکی ناسراو بێت، سێیەمیان دیارخەری ناوێکی کۆی ناسراوبێت.

ڕاهێنان - ٢

دیارخەرەکانی ئەم ڕستانەی خوارەوە. دەربهێنە و جۆرەکەی دەستنیشان بکە:

١- بە کام قوتابیدا نامەکەت بۆ ناردم؟

٢- زۆر کورد بە ناهەق شەهیدکران.

٣- ئێوەی زیرەک هەمیشە سەرکەوتوون.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- (شاخە بەرزەکان جوانن) لەم ڕستەیە ناوی (شاخ):

ئـ- تاکی ناسراوە　　ب- کۆی نەناسراوە

پـ- کۆی ناسراوە　　ت- تاکی نەناسراوە

٢- (نامەیەکی ڕازاوەتریان نارد) ناوی (نامەیەک) دیارخراوە بە هاوەڵناوی چۆنیەتی پلەی:

ئـ- باڵا　　ب- بەراورد　　پـ- چەسپاو　　ت- هەموویان

٣- (دوو کتێبمان کڕی) ئەرکی هاوەڵناوی ژمارە (دوو) :

ئـ- بکەرە　　ب- بەرکارە　　پـ- دیارخەری ناوە　　ت- جێگری بکەرە

٤- (ئەستێرە گەشەکە دەرکەوت) لەنێوان (ئەستێرە) و (گەشەکە)چی دەرنەکەوتووە؟

ئـ- ئامرازی دانەپاڵ　　ب- کاری ناتەواو

پـ- ئامرازی پەیوەندی　　ت- بکەر

٥- (بیی سەوز مەبڕنەوە) ئەگەر ناوی (بی) بکەینە کۆی ناسراو دەبێتە:

ئـ- بی سەوزەکان مەبڕنەوە. ب- بییە سەوزەکان مەبڕنەوە.

پـ- بییە سەوزەکە مەبڕنەوە. ت- بیە سەوز مەبڕنەوە.

ڕاهێنان - ٤

لەم ڕستەیە (پێشمەرگە بوێرەکە خەڵاتکرا):

١- لەنێوان وشەکانی (پێشمەرگە) و (بوێرەکە) چ ئامرازێک بەکارنەهاتووە؟ بۆچی؟

٢- ناوێکی تر بهێنەوە بەهەمان بزوێنی (ە) کۆتایی هاتبێت بەڵام ئامرازەکە بەکارهاتبێت، هۆیەکەشی بنووسە.

٣- وشەی (بوێر) چییە؟ چۆن دروست کراوە؟

٤- ناوی(پێشمەرگە) ناوێکی تاکی ناسراوە، کوا نیشانەی ناسراوییەکەی؟ بۆچی کەوتووەتە ئەوێ؟

سێیەم- ئەرکی جێناوی سەربەخۆ لە ڕستەدا وەک دیارخەری ناو

١- خەڵاتەکەی من بەنرخە. (من ـ تۆ ـ ئەو ـ ئێمە ـ ئێوە ـ ئەوان)*

٢- خانووەکەی خۆتم پێ بفرۆشە. (خۆم ـ خۆت ـ خۆی ـ خۆمان ـ خۆتان ـ خۆیان)

٣- چیرۆکی کێ خوێنرایەوە؟ (کێ ـ چی ..)

٤- کتێبەکە بۆ کوڕی فلان بوو. (هین ـ فلان ـ کابرا ـ فیسار ـ کەس..)

٥- تاقیکردنەوەکەم لە تاقیگەی ئەمانەدا ئەنجامدا. (ئەوە ـ ئەوانە ـ ئەمە ـ ئەمانە).

٦- ئەمانە دەفتەری ئێمەن.

٧- گەنجانی شارەکەی من بە ئاوات دەگەن.

هەروەک دەزانین جێناوەکان دەکرێن بە دوو بەشەوە:

١- جێناوی سەربەخۆ.

٢- جێناوی کەسیی لکاو.

ئەو جێناوە سەربەخۆیانەی کە دەبن بە دیارخەری ناو بریتین لە**:

١- جێناوی کەسی سەربەخۆ.

٢- جێناوی خۆیی.

٣- جێناوی پرس.

٤- جێناوی نادیار.

٥- جێناوی نیشانە.

ئەگەر جێناوە سـەربەخۆکان ببن بە دیارخەری ناوێک ئەوا ناوی دیارخراو هەمیشـە پێشـدەکەوێت، هەر لەبەرئەمە پێویسـتە (ی) ئامـرازی دانەپاڵ بخرێتـە نێوانیانەوە، دەتوانین

(*) لە زاری کرمانجی سەروودا کۆمەڵە جێناوی (من، تە، وی، وێ، مە، وە، وان) بەکاردێت وەک: وەلاتێ مە خۆشە.

(**) جێناوی هەیی نابێت بە دیارخەری ناو.

نـاوە دیارخراوەکـەش بەپێـی شـوێن و مەبەسـت بەمەرجێک لەگـەڵ ڕاسـتیدا بگونجێت لە شـێوەی تـاک و کـۆ و ناسـراو یـان نەناسـراویدا بەکاربهێنـن وەک لە ڕسـتەکانی بەشـی سـەرەوەدا ئاشـکرا کراون.

لـەو ڕسـتانەدا هەریەکـە لـە جێناوی (مـن – خۆت – کـێ – فلان – ئەمانـە – ئێمە – مـن) لـە شـوێنی خۆیدا دیارخـەری ناوەکەی پێـش خۆیەتـی (دیارخـراو و دیارخەر) لە چوارچێـوەی گرێیەکـی ناویـدا، ئەرکـی تایبەتـی هەیە.

لـە ڕسـتەی یەکەمدا (خەڵاتەکەی مـن) نیهادە، لە دووەمدا (خانـووی خۆت) بەرکارە، لـە سـێیەمیاندا (چیرۆکـی کێ) جێگـری بکەرە، لـە چوارەمیانـدا (کوڕی فـلان) تەواوکەری بەیاریـدەی کاری ناتـەواوە، لـە پێنجەمیاندا (تاقیگەکـەی ئەمانە) تەواوکـەری بەیاریدەیە، لە شەشـەمیاندا (دەفتەرەکانـی ئێمە) تەواوکەری ڕاسـتەوخۆی کاری ناتـەواوە، لە حەوتەمیاندا (گەنجانی شـارەکەی مـن) بکەرە.

دەستور

ئەگەر جێناوی سەربەخۆ ببێتە دیارخەری ناوێک ئەوا هەمیشە:

١- ناوە دیارخراوەکە پێش جێناوی سەربەخۆی دیارخەر دەکەوێت.

٢- (ی) ئامرازی دانەپاڵ دەکەوێتە نێوانیانەوە

ڕاهێنان - ١

لە ڕستەی (شاخەکانی کوردستان سەرکەشن).

١- (ی) دوای (شاخەکان) چییە؟ بۆ خراوەتە ئەوێ؟

٢- لەجیاتی وشەی (کوردستان) جێناوێک بەکاربهێنە و سەرلەنوێ ڕستەکەش بنووسەوە.

٣- کاری ڕستەکە دەستنیشان بکە.

٤- تەواوکەری کارەکە شیبکەوە.

ڕاهێنان - ٢

ئەرکی ئەم گرێیانەی خوارەوە کە هێڵیان بەژێردا هاتووە دەستنیشان بکە.

١- ولاتی ئێمە ئاوەدانە

٢- لە باخی خۆت نەمام بڕوێنە.

٣- جوان شیعرەکانی ئەمانەی خوێندەوە.

٤- کچە زیرەکەکە خەلاتکراوە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- (شیعرەکانی ئەوانەم کۆکردەوە). لەم ڕستەیە دیارخەر بریتییە لە:

ئ- جێناوی کەسی سەربەخۆ ب- جێناوی نیشانە

پ- جێناوی نادیار ت- هاوەڵناوی نیشانە

٢- (وڵات دەپارێزین). ناوی (وڵات) بە (جێناوی نیشانە بۆ تاکی دوور) دیاربخە:

ئ- وڵاتی ئەوە دەپارێزین. ب- وڵاتی ئەمە دەپارێزین.

پ- ئەو وڵاتە دەپارێزین. ت- وڵاتی ئەوانە دەپارێزین.

٣- جێناوی نیشانە کە دەبێتە دیارخەری ناو پێویستی بە:

ئ- ئامرازی دانەپاڵی(ە) دەبێت ب- ئامرازی دانەپاڵی(ی) دەبێت

پ- ئامرازی دانەپاڵی نییە ت- ئامرازی دانەپاڵی(ە ـ ی) دەبێت

٤- جێناوە سەربەخۆکان دەبنە دیارخەری ناو جگە لە جێناوی:

ئ- پرس ب- نادیار پ- هەیی ت- کەسی سەربەخۆ

٥- (نمرەی هین بەرزە). لەم ڕستەیە دیارخەر بریتییە لە:

ئ- جێناوی نادیار ب- جێناوی پرس پ- ناو ت- هاوەڵناوی نادیار

٤- ئەرکی جێناوی لکاو لە ڕستەدا وەك دیارخەری ناو

أ-

١- هاوڕێکەم چوو بۆ سەیرانگای دوکان. (م ــ مان ، ت ــ تان، ی ــ یان).
٢- مامۆستاکەمان دێت بۆ سەیرکردنی پێشانگەکە.
٣- کتێبخانەی شارەکەمان نۆژەن دەکەنەوە.
٤- بەیانی گۆرانییە نوێیەکەم تۆماردەکەم.
٥- زیندانییەکانمان ئازادکران.
٦- پەیامەکەمان بگەیەنن بە هاووڵاتییان.

ب-

١- نامەکەتم گەیاند.
٢- نامەکەم گەیاندیت.
٣- پێنووسە سەوزەکەتم برد.
٤- پێنووسە سەوزەکەم بردیت.

جێناوی کەسیی لکاو دەتوانێت ببێت بە دیارخەری ناو، بەڵام پێویستە لە پێش هەموو شتێکدا ئەوە بهێنینەوە یادمان، کە ئەم بەدیارخستنە پێویستی بە (ی) ئامرازی دانەپاڵ نابێت، وەک لەم شێوانەی خوارەوە بەدی دەکرێت:

أ- ئەگەر کاری ڕستەکە ڕانەبردووی (تێپەڕ یان تێنەپەڕ)، ڕابردووی تێنەپەڕ، یان بکەرنادیار یان داخوازی بێت، ئەوا هەمیشە جێناوی لکاوی دیارخەری ناو یەکسەر دوای ناوە دیارخراوەکە دەکەوێت، خۆ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە بە ناوێک یان چەند ناوێک یان بە هاوەڵناوێک دیارخرا، ئینجا بە جێناوی لکاو دیاربخرێت، ئەوا جێناوە لکاوە دیارخەرەکە لە دوای هەموو دیارخراوەکان دێت، وەک لە ڕستەکانی بەشی (ئـ) پیشاندراوە.

لـە ڕسـتـەی یەکەمـدا، کاری ڕسـتـەکە تێنەپـەڕە و لەدەمـی ڕابردوودایـە و جێناوی کەسـیی لـکاوی (م) بـووە بـە دیارخـەری وشـەی (هـاوڕێ).

لـە ڕسـتـەی دووەمـدا، جێناوی کەسـیی لـکاوی (مـان) بووە بـە دیارخـەری ناوی (مامۆسـتاکە) و کاری ڕسـتـەکە ڕانەبـردووی تێنەپـەڕە.

لە ڕستەی سێیەمدا، ناوی (کتێبخانە) بەناوی (شارەکە) دیارخراوە، ئینجا جێناوی کەسـیی لـکاوی (مـان) بـووە بـە دیارخـەری و کاری ڕسـتـەکە ڕانەبـردووی تێپـەڕە، گرێـی (کتێبخانـەی شـارەکە) بـەرکارە.

لە ڕستەی چوارەمدا، هاوەڵناوی (نوێ) دیارخـەری ناوی (گۆرانی)یە، ئینجا جێناوی لـکاوی (م) بـووە بـە دیارخـەری، کارەکـەش ڕانەبـردووی تێپـەڕە.

کەوابوو، ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕانەبردووی تێپەڕ یان تێنەپەڕ بێت)، (ڕابردووی تێنەپەڕ)، بکەرنادیار یان (داخوازی) بێت ئـەوا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) بۆ کەسی یەکەم و دووەم و سێیەمی تاک و کۆ بەپێی مەبەست لـە دەوری دیارخـەری ناودا بەکاردەهێنین، بەڵام ئەگەر ناوەکە بە ناوێک یان چەند ناوێک دیارخرا، ئـەوا جێنـاوی لکاوی دیارخـەر لـەدوای هەمـوو دیارخراوەکانەوە دێت.

خۆ ئەگەر هاوەڵناوێک بوو بە دیارخـەری ناوەکە و پاشـان جێناوی کەسیی لکاو بوو بە دیارخـەری، ئـەوا ناوەکە و هاوەڵناوەکە دەخرێتە شێوەی ناوێکی لێکدراوە و پاشـان جێنـاوە کەسییە لکاوەکە دەبێت بە دیارخـەری.

ب - ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی ڕابردووی تێپەڕ بێت و بمانەوێت ئەو ناوەی کە ئەرکی بەرکار دەبینێت، جێناوێکی کەسـیی لکاو ببێت بە دیارخەری ئەوا دەشـێت بە دوو شێوە بێت:

١ – جێناوە لکاوە دیارخەرەکە یەکسـەر لەدوای نـاوە دیارخراوەکەوە بێت، وەک (نامەکەتم گەیانـد)، لێـرەدا جێناوی کەسـیی لـکاوی (ت) دیارخەری نـاوی (نامەکە)یـەو، جێناوی کەسـیی لکاوی (م) بکەری ڕسـتـەکەیە، جا بەپێی مەبەسـت دەتوانین لە شـوێنی جێناوی (ت) جێنـاوە کەسـییە لکاوەکانـی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یـان) بەکاربهێنین، خۆ ئەگەر نـاوە دیارخراوەکـە هاوەڵناوێـک بووبێت بـە دیارخەری پاشـان بە جێناوێکی کەسـیی لکاو دیارخرا، ئەوا جێناوە کەسـییەکە دەچێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، وەک لە ڕسـتـەکانی بەشی (ب) پیشاندراوە.

٢- یـان جێنـاوە کەسـییە لـکاوە دیارخەرەکـە دەچێتـە دوای کارەکەوە، وەک لە ڕسـتەی (نامەکەم گەیاندیت) پیشـاندراوە، لێرەدا دیسـان (م) بکەری ڕسـتەکەیە و جێناوی لکاوی (یـت) دیارخـەری (نامەکە)یـە و لەدوای کاری ڕسـتەکەوە هاتووە، دەتوانین لە شـوێنی ئـەم جێنـاوە کۆمەڵـەی (م ، ین ، یـت ، ن ، (ø) ،ن) بەڕیز بۆ کەسـی یەکەم و دووەم و سـێیەمی تاک و کـۆ بەکارهێنین.

سەرنج:

١- ئەگـەر جێناوێکـی لـکاو بوو بە دیارخـەری ناوێک، ئەوا هیچ وشـەیەکی تر نابێت بە دیارخـەری ناوەکە، چونکە دەبێتە هۆی تێکچوونی دارشـتنی ڕسـتەکەو شـێواندنی واتاکـەی بۆ نمونـە ناتوانین بڵێین:

پەنجەرەکەمان خانووەکە گەورەیە.

٢- نـاوە دیارخراوەکـە و جێنـاوە کەسـییە دیارخەرەکـە وەک گرێیەکی نـاوی دەتوانن ئەرکەکانـی نـاو ببینین لە ڕسـتەدا، بـۆ نمونە:

وڵاتتان خۆشە.

گرێی ناوییە، نیهادە

دەستور

١- کۆمەڵە جێناوە لکاوەکانی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) دەبنە دیارخەری ناو و دەچنە دوای ناوە دیارخراوەکە، جا ئەگەر ناوە دیارخراوەکە بە ناوێک یان بە هاوەڵناوێک دیارخرابێت ئەوا جێناوە لکاوە دیارخەرەکە دەکەوێتە دوای دیارخەرەکانی ناوەکەوە.

٢- ئـەو جێنـاوە لکاوانەی، کە دەبن بـە دیارخەری ناو و لەدوای کاری ڕسـتەکەوە دێن بریتیـن لـە (م ـــ یـن ، یت ـ ن ، (ø)- ن) لێرەدا، بۆ کەسـی سـێیەمی تـاک، جێناوی لـکاو لـە دەوری دیارخـەری نـاودا دەرناکەوێـت، ئەگـەر کاری ڕسـتەکە لە دەمی ڕابردووی تێپـەڕدا بێت.

ڕاهێنان - ١

لە ڕستەی (مۆبایل پەیوەندییەکانی ئێمەی ئاسانتر کردووەتەوە).

١- وشەی (پەیوەندییەکان) چ جۆرە جێناوێک دیارخەریەتی؟
٢- چەند جۆرە جێناوی سەربەخۆی تریش دەبنە دیارخەری؟
٣- (ئێمە) بگۆڕە بۆ جێناوی لکاو، چ گۆڕانێک ڕوودەدات بینوسەوە.
٤- گرێی (پەیوەندییەکانی ئێمە) ئەرکی چییە لە ڕستەکەدا؟

ڕاهێنان - ٢

ئایا دەتوانین ببێژین؟

١- (مامۆستاکەت کیمیا زیرەکە) یان نا؟ بۆچی؟
٢- گرێی (دەمەکانی منداڵەکە) دروستە یان دروست نییە؟ بۆچی؟

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١- (میوانەکانمان گەیاندبوو) ئەگەر جێناوی (ت) وەک دیارخەر بەکاربهێنین دەکەوێتە:

ئ- دوای (میوانەکان) ب- دوای (مان)
پ- دوای (گەیانــــد) ت- دوای (بوو)

٢- (گوندەکەتان ئاوەدانکرایەوە) ئەرکی (تان):

ئ- بکەرە ب- بەرکارە
پ- تەواوکەری بەیاریدەیە ت- دیارخەری ناوە

٣- (نامەکەی گەیاندیت) ئەرکی (یت):

ئـ- بکەرە ب- بەرکارە
پـ- تەواوکەری بەیاریدەیە ت- دیارخەری ناوە

٤- (قەڵەمە سەوزەکەتانم نەبرد)، (تان)ی دوای (سەوزەکە) بگۆڕین بۆ (ن) ئەوا دەچێتە:

ئـ- دوای قەڵەم ب- دوای (م)
پـ- کۆتایی کارەکە ت- دوای (نە)

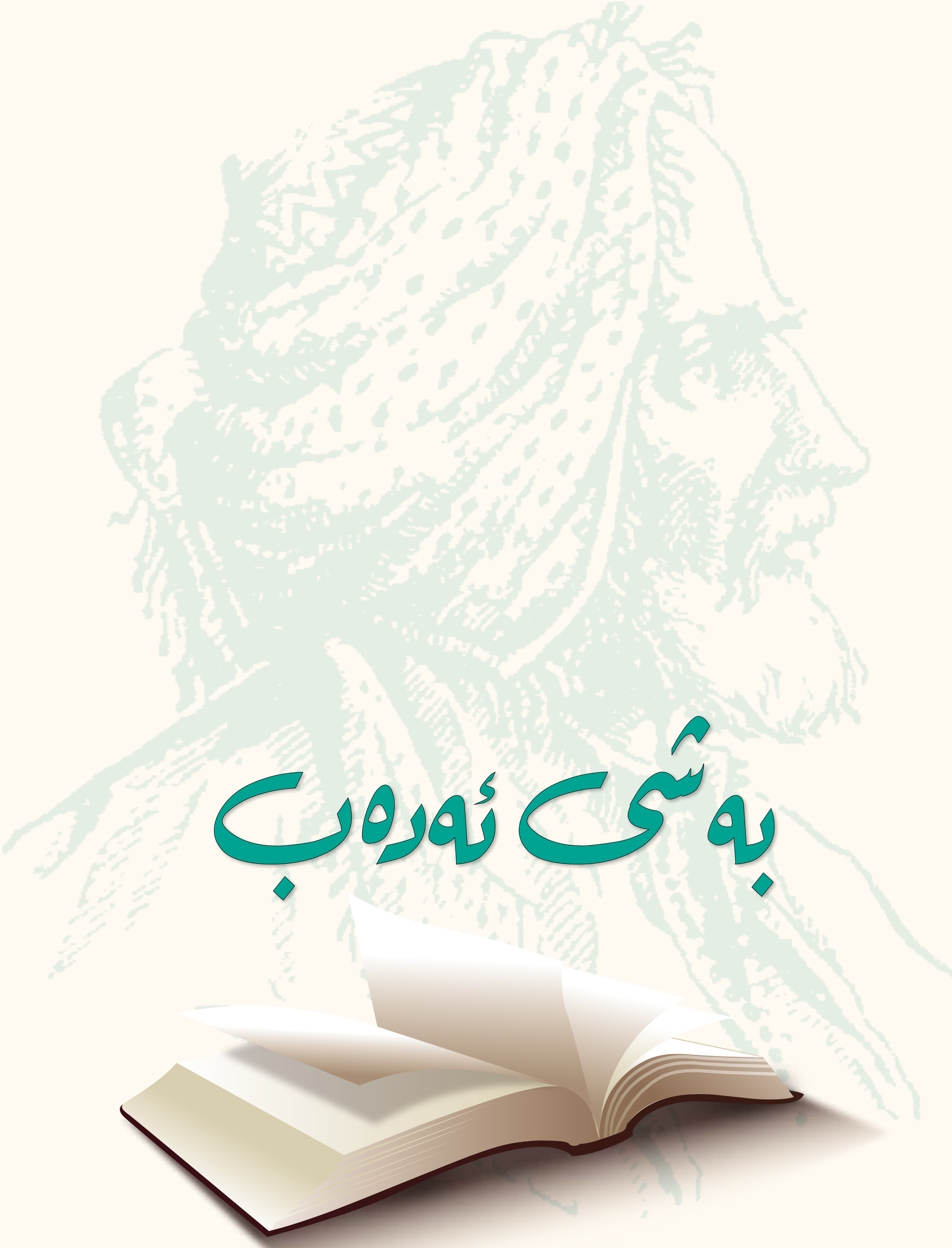
٥- (دەبوو خانووە کۆنەکەمانیان نۆژەنکردبایەوە) دەتوانین (مان) بگۆڕین بۆ (ین) چونکە کارەکە:

ئـ- ڕابردووی تێپەڕ ب- ڕانەبردووی تێپەڕ
پـ- داخوازی تێپەڕ ت- داخوازی تێنەپەڕ

ڕاهێنان - ٤

لە ڕستەی (دەبوو ڕۆمانە تازەکەتیان چاپکردبا).

١- بکەری ڕستەکە دەربهێنە.
٢- (ت) چییە؟ ئەرکی چییە؟ بۆ کەوتووەتە ئەوێ؟ لەبری ئەو (یت) بەکاربهێنە ئینجا بزانە دەچێتە کوێ؟ بۆچی؟.
٣- (ە)ی دوای (ڕۆمان) چییە؟
٤- ڕستەکە بگۆڕە بۆ شێوازی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن

بەشی ئەرەب

ڕێڕەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٣٩ – ١٩٩١)ز

ڕێڕەوی شــیعری کــوردی لەم ماوەیــەدا بەپێــی ڕوداوە سیاســی و ڕوناکبیرییەکانی ناو کۆمەڵــگای کوردی، بۆ ســێ قۆناغــی شــیعری جیــاواز دابەشــدەکرێت، هەوڵدەدەین لێــرەدا بە شــێوەیەکی کــورت و واتادار بــاس لەو قۆناغانــە بکەین.

قۆناغی یەکەم ساڵی (١٩٣٩- ١٩٥٨)ز

شــیعری کــوردی لە قۆناغی پێشــودا هەنــگاوی گــەورەی نابوو، کاریگــەری هەبوو بەســەر شــیعری ئــەم قۆناغــە لــەڕووی ڕوخســار و ناوەڕۆکــەوە.

شــیعری زینــدوو گوزارشــت لەکاتــی لەدایکبوونــی دەکات و هەڵگــری ســیما و تایبەتمەنــدی قۆناغــی نووســینی دەقەکە بێت، بۆیە ســاتەوەختی پەژارە و ژەنگی سیاســی کاتــی شــەڕی دووەمــی جیهانــی و خەباتــی سیاســی و خۆپیشــاندانەکانی کۆمەڵانی خەڵک لــە عیــراق بە گشــتی و لە کوردســتان بەتایبەتــی بە ڕادەیەکــی زۆر جێگە و شــوێنەواریان بەســەر گۆڕانکارییەکانــی شــیعری کــوردی لــەم قۆناغە بەجێهێشــت.

لەپــاڵ پەیدابوونــی هەندێــک دەنگــی تــازە هەمان ئــەو شــاعیرانە دەبیســتین کە لە قۆناغەکانی پێشــوودا دەنگی ڕەســەنی شــیعری کوردی بوون، بەڵام هەندێــک گۆڕانکارییان بەســەر دەقــە شــیعرییەکانیاندا هێناوە.

یەکەم: لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ڕەنگــە لــەم قۆناغــەدا گۆڕانــی گرنــگ لــە بــواری شــیعری کوردی لــە ڕووی ناوەڕۆکــەوە ڕوویدابێــت، ســـەرەڕای ئــەو خاڵــە هاوبەشــانەی کــە لەگــەڵ ناوەڕۆکی شــیعری کــوردی قۆناغــی پێشــوودا دەبینیــن، گەلێــک لایەنــی جیاوازیــش بەرچــاو دەکــەون، کە خاســیەتی ناوەڕۆکی شــیعر لــە قۆناغەکــەدا دەخەنە بەرچــاو لە ڕووی نەتەوایەتــی و نیشــتیمانپەروەرییەوە، بەهــۆی ســەرهەڵدانی ئــەو ڕوداوە سیاســییە گرنگانــەی بەســەر کوردســتان و ناوچەکەدا هاتن، هەســتی کوردایەتی ئاراســتەیەکی تــری لە شــیعری کــوردی وەرگــرت، چونکــە خەباتی سیاســی ئەو ســەردەمە خرایە نــاو دەقــە شــیعرییەکان، بەمــەش ناوەڕۆکــی شــیعری کــوردی زیاتــر ڕووی لــە شــیعری سیاســی و نەتەوایەتــی و چینایەتــی کــرد، شــیعر بــوو بــە هۆکارێــک بــۆ هوشــیارکردنەوەی میللــەت لەپێنــاوی بەدەســتهێنانی مافەکانیــدا.

(هــەردی، دڵــدار، کامــەران موکــری، دیــلان، جگەرخوێــن، هێمــن، هــەژار) لەنــاو کــۆڕی خەباتی سیاســی ئەو ســاڵانە هاتنە نــاو جیهانی شــیعری کوردییــەوە. لێرەدا نمونەیــەک لە شــیعری (هێمــن) دەهێنینەوە، کە بە شــێوەیەکی ڕاســتەوخۆ دەرخەری ئــەو ڕاســتییەیە کــە هەســت و نەســتی کوردایەتــی بــە تەواوەتــی شــیعری کوردی قۆناغەکــەی داگیرکــردووە کــە دەڵێت:

کوردم ئەمن

گەرچــی تووشــی ڕەنجەڕۆیــی و حەســرەت و دەردم ئەمــن
قــەت لەدەســت ئــەم چەرخــە ســپڵە نابــەزم، مــەردم ئــەمــن
ئاشقی چــاوی کـــەژاڵ و گەردنــی پڕخــاڵ نیـــــم
ئاشقــی کێــو و تــەلان و بەنــدەن و بــەردم ئەمـــــن

(بۆ لەبەرکردنە)

هەر لە چوارچێوەی بابەتی نیشــتمانپەروەریدا (جگەرخوێــن) دێتە گۆڕەپانەکەوە هەستی کوردانەی خۆی بۆ سەربەخۆیی و هەڵکردنی ئاڵای کوردستان دەردەبڕێت و دەڵێت:

ئـالا مـن

ئـــالا ســـێ ڕەنـگێ تـــو
بـنـــاف و دەنــــگێ تـــو
نـیـشــانا جـەنـــگێ تـــو
ئەی خورتێن کوردان ســلاڤێ لێ بکـــەن

(بۆ لەبەرکردنە)

هــەروەک چــۆن خەبات لەپێناوی ســەربەخۆیی کوردســتان لە شــیعری کوردیدا شــوێنی دیاری هەبوو، بەهەمان شــێوە شــاعیرانی کورد شــیعریان بۆ خەباتی گەلانی تر لەپێنــاو ســەربەخۆییدا نووســیوە، هەوڵیانــداوە لە ڕێی ئــەو شــیعرانەوە پەیامی خەباتی هاوبەشــی گەلانــی چەوســاوە و ژێردەســتە بۆ ســەربەرزی و ڕزگاربــوون لەکۆتی ژێر دەســتەیی پیشــانبدەن، واتا شــیعری کــوردی پەیامێکــی مرۆڤایەتی هەڵگرتبــوو، هەرگیز بــە تەنیــا لە بیــری نەتەوەکــەی خۆیدا نەبــوو، تا بــە ئاراســتەیەکی ڕەگەزپەرســتانەیدا بەرێــت، بەڵکو شــیعری کوردی کانیاوی بیــری ئازادیخوازی گەلانی تــری جیهانیش بوو.

لایەنێکــی تــر لــە ناوەرۆکــی شــیعری کــوردی قۆناغەکــە بریتییــە لــە باســکردنی سروشــت. کە لە شــیعری ئــەم قۆناغەدا لەو وەســفە ڕووتەی کە لە شــیعری کلاســیکدا هەبــوو دەربازبوو، بۆ ئەوە بوو کە هەســتی ڕۆڵەی کورد بۆ خۆشەویســتی کوردســتان لــە بجوڵێنــن تــا وڵاتەکەیان زیاتر خۆشــبوێت. (دیلان)کە دیمەنی سروشــتی کوردســتان کاری تێــدەکات و دەڵێت:

بــەهـــار

وا بــەهـــار دیــــسان تـــارای ئەپۆشـــێ
گوڵاڵـــە پیاڵـــەی خـــوێـــــین ئەنـــۆشێ
نێرگـــس ئەنـــدام شــــۆڕ ڕەنـــــگێ زێڕینـــێ
وەنەوشە و کوڕنـــــووش پەڕەی چین چینێ

(بۆ لەبەرکردنە)

هــەر لــەم قۆناغــەدا بابەتــی جوانیــی ژن و کێشــەکانی خراونەتــەڕوو. شــتێکی بەرچاوە کە لە شــیعری کوردی، ژن جیاوازتر باســیکراوە. چونکە باســکردنی (ژن) تەنها لــە چوارچێــوەی جووانــی ڕوخســاریدا نەمــاوە بەڵکــو لا لەکێشــەکانی کراوەتــەوە. شــاعیران وا باســی ژنیــان کردووە، کــە وەک پیاو ئەرک و مافی هەیــە و دەبێت لە کۆڕی سیاســی و تێکۆشــاندا بەشــداربێت، دەبێــت ژنی کورد لــە کۆتی دیلــی و دواکەوتوویی و هەمــوو ئــەو داب و نەریتانــە ڕزگاربییێــت کە دەرفەتی بەشــداربوون لــە بوارەکانی ژیاندا بــۆ ژنان لاوازدەکــەن و ڕۆڵیان ناهێڵن.

(بێکەس) ئەم دیمەنە دواکەوتووەی ناو کۆمەڵگا بەرجەستە دەکات ودەڵێت :

نەسـرین

مەڵــێ مــن کچــم، تــۆش وەکــو منی
موحــتاجی عیلــم و فــەن و خوێندنــی
مەجبــوری ئیــش و خزمەتــکردنی
هەســتە تێکۆشــە تــا خوێنــت گەرمــە
ســەرپۆش فڕێــدە چ وادەی شــەرمە

(بۆ لەبەرکردنە)

لەم شــیعرەی بێکەس ئەم چەشــنە ئاوێتەکردنەی ژن لەگەڵ کێشــە سیاســییەکاندا بــوو بــە هــۆی ئــەوەی ڕەنگدانــەوەی ژن لــە شــیعری کــوردی قۆناغەکــەدا تەنها وەک خۆشەویســت ســەیر نەکرێــت، کــە دیارترین شــاعیری ئــەم قۆناغــە لە بواری شــیعری خۆشەویســتی بــۆ (ژن) (ئەحمــەد هەردی)یــە کــە دەڵێــت:

چەپکە گوڵێك بۆ ست فاتمە

گەرچی دڵداری لە خاکی ئێمەدا ئەفسانەیە
هەربە تەنیا بۆ کوڕی خاوەن تەلارو عانەیە
گیانەکەم! ئەمما دڵی من لەو دڵە شێتانەیە
بێ ئەوەی هیچ شك بەرێ، کوژراوی ئەو چاوانەیە
هەر بەتەنیا خۆشەویستی شك ئەبەم، ست فاتمە
سەروەتم ناوێ، بزەی تۆ ئەو پەڕی ئاواتمە

(تەنها دوو دێڕ بۆ لەبەرکردنە)

دیارە لەم ماوەیەدا لەپاڵ کێشەی سیاسی، کێشەی کۆمەڵایەتی و چینایەتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا هەبوون. شاعیرانی کورد زیرەکانە لەگەڵ کێشەی سیاسیەکە ئاوێتەی کردوون، سەرجەم دەقە شیعرییەکانی ئەم قۆناغە پاڵپشتی چینی چەوساوەبوون و دژی زۆرداران وەستاونەتەوە و بەردەوام هاوڕێی جوتیار و کرێکار و خەڵکی زەحمەتکێش بوون. لەم بارەیەوە (قانیع) دەڵێت:

قەڵاچۆی دوژمن

با هەموو جوتیار و پاڵە و ڕەنجبەران
یەکگرن تا دەبنە هێز و پشتیوان
هەڵگرن یەکسەر دروشمی هاوبەشی
بێ جیاوازی لەسەر ڕەمز و نیشان

(بۆ لەبەرکردنە)

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت کە شاعیرانی کورد لەم قۆناغەدا ڕوویان لە کێشەی سیاسی و نەتەوایەتی و چینایەتی کردووە. لە هەمان کاتیشدا بایەخیان بە ئاشتی و هاوخەباتی و مرۆڤدۆستی داوە.

دووەم: لە ڕووی ڕوخسارەوە

لەم قۆناغەدا شاعیران زیاتر بایەخ بە ناوەڕۆک دەدەن، بەڵام لە ئاستی تاکە کەسیی شاعیرانیش چەند هەوڵێک دەبینرێت، کە بۆ گۆڕین و نوێکردنەوەی ڕوخسار و تەکنیکی شیعر دراون، وەک لە تاقیکردنەوە شیعرییەکانی (قەدری جان، گۆران، دیلان و کامەران)دا بەرچاودەکەون: ساڵی (١٩٥٤)دیلان لە پارچە شیعری (ڕێگەی خەبات) بنیاتی دەقی شیعری کوردی دەگۆڕێت و بەرەو قاڵبی ئازاد دەبات.

هەر لەم بوارەدا لە ساڵی (١٩٥٧)ز کامەران موکری لە شیعری (ئەی کچە شوان) ڕوو لە شیعری ئازاد دەکات دەڵێت:

ئەی کچە شوان

ئەی کچە شوان
هەڵاڵەیی
ئەی کەنیزەی کەژی کوێستان
بە شێنەیی
نەرم و نیان
بە ئاوازی شمشاڵەکەت
بە لەرەی لێوە ئاڵەکەت
هەستی خۆشیم بێنە فڕین
بۆ ناو گوڵزار
چەم و نزار

(بۆ خوێندنەوە)

ئەو هەوڵە تاکە کەسییانە بەردەوام بوون، بەڵام نەیانتوانی بە تەواوی ڕێچکەی شیعری ئازاد بکەنەوە. لایەنێکی تری ڕوخساری شیعر کە گرنگیپێدراوە، زمانی شیعرە بەرەو کوردیی پەتی هەنگاوی ناوە، هەروەها فەرهەنگی شیعری ئەم قۆناغە زیاتر دەوڵەمەندکراوە، بوارە جیاجیاکانی خەباتی سیاسی و شیعری جوانی سروشت و کێشەکانی ژن و دەیان وشەی تریان هێنایە ناو شیعری کوردی.

هەر لەم قۆناغەدا بە سوودوەرگرتن لە فۆلکلۆری کوردی گەلێک لە شاعیران، زمانی شیعری ئەو قۆناغەیان دەوڵەمەندترکردووە (قەدری جان) یەکێک بوو لەو شاعیرانەی کە ئەم هەوڵەیداوە.

کاروانێ مە

ئەم هیچ نەوەستیاین، ناوەستین
ل سەرێ ڕێیا دوور
سەرێ ڕێیا دژوار
ئەم دچن و ئەمێ بچن
بەرب ئارمانجا خۆ
ل بن باران
ل سەر بەرفان
باو باگەرِل شکەفتان
دبن دلۆپان
ب لنگی خاس
کاروانێ مە دچە
بەرب ئارمانجا خۆە

(بۆ خوێندنەوە)

لەم قۆناغەدا ئەو دەوڵەمەندییەی زمانی شیعر لە لایەک و فراوانبوونی ئاسۆی بەردەم ئەندێشە بوو بەهۆی ئەوەی کە وێنەی شیعریش گۆڕانی بەسەرداببێت و مەبەستی دەربڕین لە بیر و هەست و سۆزی شاعیراندا بنیاتبنرێت و بابەت و ناوەرۆکە شیعرییەکانیان پێبەرجەستەبکرێت.

هەر لەم قۆناغەدا لەگەڵ فراوانبوونی خەباتی نەتەوایەتی (سرود)یش بەرەو پێش چوو، بە تایبەتی ئەو سرودانەی کە بۆ جەژنی (نەورۆز) دەوتران لە شیعرە بەناوبانگەکەی (پیرەمێرد)دا دەردەکەوێت کە دەڵێت:

نەورۆز

ئــەم ڕۆژی ســـاڵی تازەیــە نــەورۆزە هاتـــــەوە
جــەژنێکی کــۆنی کــوردە بە خــۆشی و بەهاتـــەوە
چەنـد ساڵ گوڵـی هیـوای ئێمـە پێ پەسـت بـوو تاکـو پار
هــەر خـوێنــی لاوەکــان بـــوو، گوڵـی ئاڵـی نـەو بەهــار

(بۆ لەبەرکردنە)

بــەم جــۆرە ئەوەمــان بــۆ ڕووندەبێتــەوە کە شــیعری کوردی لــەم قۆناغــەدا بە شــێوەیەکی گشــتی لــە ڕووی تەکنیــک و ناوەرۆکــەوە هەڵقــوڵاوی ناوجەرگــەی کۆمەڵی کــوردەواری بووبێــت، واتــە گوزارشــتێکی ڕاســتەقینەی ژیانــی ئاســایی خەڵــک بــوو.

شــاعیرانی کــورد ویســتویانە و مەبەســتیان بــووە، کــە کۆمەڵانــی خەڵــک وشــیاربکەنەوە بــۆ ئــەوەی لــە داوا و مافــە ڕەواکانــی خــۆی بێدەنــگ نەبێــت، بۆیــە بە زمانــی ئەوان شــیعریان نووســیوە، ئیــدی بۆمان هەیە، بڵێین شــاعیرانی کــورد زمانحاڵی بەوەفــای میللەت بــوون و خۆیان لە ســەنگەری میللەت جیانەکردۆتەوە، ڕوداوە سیاســی و کۆمەڵایەتییەکانــی ئــەم قۆناغــەی گەلــی کوردیــان بەرجەســتەکردووە.

قۆناغی دووەم پێڕەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٥٨- ١٩٧٠)ز

لەم قۆناغەدا لە عێراق دوو ڕوداوی سیاسی گرنگ ڕویاندا.

١- شۆڕشی چواردەی تەممووزی (١٩٥٨)ز ئەم ڕوداوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاردانەوەی بەسەر باری ڕوناکبیری و ئەدەبی گەلانی عیراق بەگشتی و کورد بەتایبەتی هەبوو.

٢- سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول لە (١٩٦١)ز، ئەم ڕوداوە سیاسییە ڕاستەوخۆ بەشێوەیەکی دیار کاریگەری هەبوو بەسەر باری ڕوناکبیری و ئەدەبی کوردی لە کوردستانی عیراقدا.

یەکەم: لە ڕووی ناوەڕۆکەوە:

شیعری کوردی هەر لە سەرەتای بەرپابوونی شۆڕشی چواردەی تەمموز ساڵی (١٩٥٨)ەوە، ڕاستەوخۆ دەنگی خۆی خستەپاڵ ئامانجەکانی ئەم شۆڕشە، بە هیوای ئەوەی کە لەسایەی شۆڕشدا کورد بە مافە سیاسییەکان شادبێت، هەر ئەم تێڕوانینەش بۆ شۆڕش لەو قۆناغەدا وایکرد کە شاعیرانی کورد دەیان شیعر بۆ شۆڕش و سەرکردایەتی شۆڕش بڵێن، بەرگریان لەو دەسکەوتانەی کە شۆڕش بە دەستی هێنابوو دەکرد.

ئەو هیوایەی کە کورد بە شۆڕشی تەممووزی هەبوو، هەر زوو پوکایەوە، چونکە بەرەبەرە پشت لە ماف و خواستەکانی گەلی کورد کرا. لێرەدا دەتوانین بڵێین شاعیرانی کورد هەر لە سەرەتاوە درکیان بەو پاشگەزبوونەوەیەی سەرکردایەتیی شۆڕش بەرامبەر بە گەلی کورد کردبوو، بۆیە دەبینین کۆمەڵێک دەقی شیعری کوردی لەسەرەتای شەستەکانی سەدەی ڕابردوودا ئەو نائومێدییەی کورد بەرامبەر بە شۆڕش دەردەخەن...

لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول، شیعری کوردی ڕاستەوخۆ چووە ناو سەنگەری پێشمەرگە و زیاتر جەختیان لەسەر مافە سیاسی و نەتەوەییەکانی گەلی کورد دەکردەوە. هەر بۆیەش سیمای هەرە دیاری ناوەڕۆکی شیعری کوردی لەم قۆناغە مەبەستی سیاسی و نەتەوایەتی بوو. نمونەی ئەم بەشدارییە ڕاستەوخۆیەی شیعری کوردی لە شۆڕشدا شان بە شانی پێشمەرگە لەم شیعرەی (هەژاری موکریانی) دەردەکەوێت کە دەڵێت:

سرودێك بۆ پێشمەرگە

نیشتمانی کورد، گەلێك پیرۆزی، سوێندت پێ ئەخۆم
بۆ سەربەخۆییت بە گیان و بە ماڵ، بە قوربانی تۆم
زۆر لاوی ئازات، لە کۆڕی خەبات، خوێنی خۆیان ڕشت
زۆر شێخ و پیران، لە زانا و ژیران، خۆیان دا بە کوشت

(بۆ لەبەرکردنە)

ئەم بایەخدانە بە کێشەی نەتەوایەتی، نەک هەر نەبوو بەهۆی ئەوەی کە ئاسۆی بەردەمی شاعیران تەسک بکاتەوە، بەڵکو فراوانتریکرد و شاعیرانی کورد لەپاڵ ئاوڕدانەوە لە خەباتی نەتەوەکەیان باوەشیان بۆ خەباتی گەلانی تری مافخوراو کردەوە، هەروەک چۆن (کامەران موکری) ڕوو لە شۆڕشی گەلی جەزائیر دەکات و (دیلان) پشتگیری شۆڕشی کۆنگۆ دەکات.

دووەم: لە ڕووی ڕوخسارەوە:

لەم قۆناغەدا بەهۆی ئەوەی بابەتی سەرەکی لە ناوەرۆکی دەقە شیعرییەکاندا سیاسی بوو، ئەوا زمانی شیعریش لە چوارچێوەی هەمان بابەتدا دەسوڕایەوە، سۆزی شاعیران لەسەرەتای ئەم قۆناغەدا، واتە لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٥٨ تا ١٩٦١)ز هەڵگری سیمای خۆشی و شادی بوو، بەرامبەر بە شۆڕش، ئومێدی بەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد بوو، هەر بۆیەش ئەو وشە شیعرییانەی لەم ماوەیەدا دەقی شیعریان پێدەنووسرا شادی و گەشبینی و ئومێدی تێدا دەبینرا.

لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول، زمانی شیعر بەرگی خەم و پەژارە و نائومێدی پۆشی بە تایبەتی لەسەرەتای هەڵگیرساندنی شۆڕشدا، چونکە لەم ماوەیەدا ڕژێم بەو پەڕی توند و تیژی کوردی دەچەوساندەوە و کوردستانی کاولدەکرد. بەڵام دیاریشە کە خەباتی گەلی کورد و سەرکەوتنەکانی پێشمەرگە تیشکی گەشبینی پەخشدەکرد، هەر بۆیە زمانی شیعریش بەرەو هەڵگرتنی شەقڵی بەرەنگاربوونەوە و چۆکدانەدان دەڕۆیشت، بەو پێیە شیعر لەم سەردەمەدا ئەوەندەی مەبەستی گەیاندنی پەیامەکە بوو، ئەوەندە مەبەستی دەرخستنی توانستی زمانی شیعری نەبوو.

لە ڕووی (کێش و سەروا)وە، لە شیعری ئەم سەردەمە زیاتر کێشی برگەیی و سەروای مەسنەوی (جووتسەروا)ی پەیڕەوکردووە، لەگەڵ ئەمەشدا لای (دیلان و قەدری جان) شێوازی بەکارهێنانی سەروا، تا ڕادەیەک گۆڕانی بەسەردا هاتووە و دەقە شیعرییەکان بەرەو بنیاتی شیعری سەربەست براون. بەڵام دیارە ئەم هەوڵانەی لەم سەردەمەدا لەپێناوی گۆڕینی قالبی شیعری دراون هەوڵی تاکە کەس بوون و نەبوون بە دیاردە، تەنانەت ئەو هەوڵە نوێگەرییەی کە لە تاقیکردنەوە شیعرییەکانی (سوارەی ئیلخانی زادە) دا دەبینرێن لە کوردستانی خۆرهەڵاتدا هەر لە بازنەی هەوڵی تاکەکەسیدا مایەوە و نەبوو بە ڕەوتێکی دیاری شیعری کوردی لەم قۆناغەدا.

لێرەدا نمونەیەک لە شیعرێکی (گۆران) دێنینەوە، لەژێر ناونیشانی (بێشکەی مناڵ) تێیدا بە ئاشکرا سەروای تازە دەبینرێت کە شاعیر دژی شەڕ و شەڕخوازان وەستاوە و لەگەڵ ئاشتی دایە....

(بێشکەی منالٚ)

ئای چەن خۆشە: ماڵێك بێ وا
ڕووی دنیا، ئەم پەڕتا ئەو پەڕ
دڵنیا بین بێشکەی ساوا
نابێ بە خۆڵەمێشی شەڕ

(بۆ لەبەرکردنە)

قۆناغی سێیەم ڕێڕەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٧٠-١٩٩١)ز

قسەکردن لە ڕێڕەوی شیعری کوردی ئەم قۆناغە لە دوو ماوەی جیاوازدا بەم شێوەیە:

ئ) ڕێڕەوی شیعری کوردی لەنێوان ساڵانی (١٩٧٠ـ ١٩٧٥).

ب) ڕێڕەوی شیعری کوردی لەنێوان ساڵانی (١٩٧٥ ـ ١٩٩١).

ڕێڕەوی شیعری کوردی لەنێوان ١٩٧٠ – ١٩٧٥

ئاشکرایە کە شیعری کوردی لەم قۆناغەدا گۆڕانی زۆری بەسەرداهات بەبەراورد بە قۆناغەکانی پێشووتر، ئەمەش بەهۆی ئەو بارودۆخە سیاسییەوە بوو، کە شۆڕش هێنایە کایەوە.

ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٠ – ١٩٧٥) ماوەیەکی کورت و کەمخایەن بوو، بەڵام تا بڵێی گرنگ و کاریگەربوو، هەروەک کاردانەوەی گەورەی بەسەر ئەدەبی کوردی بەگشتی و شیعری کوردی بەتایبەتی بەجێهێشت، ئەم گۆڕانەش ناوەڕۆک و ڕوخساری شیعری گرتەوە.

دیارترین سیمای شیعری، لەم قۆناغەدا بریتیبوو لە سەرهەڵدانی گرووپی (ڕوانگە) لە ساڵی (١٩٧٠)دا، ئەم گرووپە توانی ڕۆڵێکی گرنگ و کاریگەر ببینێت، لەو گۆڕانانەی کە بەسەر ناوەڕۆک و ڕوخساری شیعری قۆناغەکە داهات، ئەو ڕۆڵەش لە شیعری کوردیدا تا ساڵانێکی زۆر بەردەوامبوو.

شاعیرانی ڕوانگە هەڵگری تێڕوانینێکی جیاوازبوون بۆ شیعر، ئەوان لەپاڵ ئەو گۆڕانەی بەسەر ڕوخساری شیعریاندا هێنا، دەیانویست شیعر پەیامی یاخیبوون بگەیەنێت، ئەم هەستەش بەجۆرێک بوو تێکڕای شیعری کوردی لەم قۆناغەدا گرتبووەوە.

تایبەتمەندیی شیعری کوردی لە (١٩٧٠-١٩٧٥)ز

یەکەم: لەڕووی ناوەڕۆکەوە

شـیعری کـوردی ئـەم قۆناغـە هەڵگـری گوتارێکـی نەتەوەیی قوڵبـوو، ئەویش بریتیبـوو لـەو پەیامـەی کـە بەرگریدەکـرد لە پاراسـتن و مانـەوەی نەتـەوەی کورد، شـیعر دژی جـەور و سـتەم و زۆرداری دوژمـن دەوەسـتایەوە و لـەم بـوارەدا وەک هێزێکـی کاریگـەر ڕۆڵی بینیـوە، ئەم هەسـتە بە ئەندازەیـەک کاریگەربـوو، ڕەنگە کەم شـاعیری کورد ببینین کە شـیعری بۆ کورد و سـەربەخۆیی کوردسـتان نەنووسـیبێت.

شـیعر لەپـاڵ ئـەو ناوەڕۆکـە بـاوەی کە شـیعری کوردی قۆناغەکانی پێشـووی پێدەناسـرێتەوە لـە بابەتی وەک (خۆشەویسـتی) و (نیشـتمانی)، گەلێـک بابەتی نوێ لە شـیعری ئـەم قۆناغەدا بەرچـاو دەکـەون وەک بابەتی (مـرۆڤ و مرۆڤایەتـی، ژیان و مـردن، شارسـتانیەت، ژن وەک خاوەن کێشـەیەک......هتد).

هەروەهـا شـیعر لـەم قۆناغـە هەڵگـری بیـری فەلسـەفی و مەعریفیـی بـوو، بەتایبەتـی ئـەو بیـرە فەلسـەفییانەی کە سـەرچاوەکەی خۆرئـاوای هاوچـەرخ بوون، ئەمـە لـە کاتێکـدا شـیعری کـوردی لـە قۆناغەکانـی پێشـووتر سـەرچاوەی بیـرە فەلسـەفییەکەی لـە کلتـوری خۆرهەڵاتـەوە وەرگیرابـوو.

یاخیبـوون دیاریتریـن خاسـیەتی شـیعری کـوردی ئەم قۆناغە بوو، لـە بنەڕەتدا دوو جـۆر یاخیبـوون هەیە کـە بریتین لە:

ئ یاخیبوونی کۆمەڵایەتی

یاخیبوونە لە داب و نەریتە کۆمەڵایەتییە باوەکان.

ب یاخیبوونی سیاسـی

ئەم جۆرە یاخیبوونەش لەپێناوی ئازادی و سەربەستی مرۆڤە.

(لەتیـف هەڵمـەت) یەکێکـە لە شـاعیرە دیارەکانی قۆناغەکە، بە سـودبینین لە ئەفسـانە و هێمـا مێژوویەکانـی نـاو کلتـوری نەتەوەیـی جیهانـی وێنـەی ئـەم یاخیبوونە، پیشـاندەدات و دەڵێت:

یاخی بن

پێتــان ئەڵێــم .... یاخــی بــن ..... یاخــی بن
لـــــەم هــــەمـوو نـەخشە و باجـــە
یاخی بـــن لەم مەیدانــە ..... لەم گەراجە
کــە مرۆڤی وەك ئـــامراز تیایا هەراجــە

(بۆ لەبەرکردنە)

فەلسـەفەی ژیـان و مـردن مەبەسـتێکی تـرە، لـەو مەبەسـتە گرنگانـەی کە لە شـیعری قۆناغەکـەدا هەبوو، لێرەدا شـاعیرانی کـورد وەک بابەتێکی گرنگ لەم پرسـە دواون، تێڕوانینـی هزری و فەلسـەفی خۆیـان لەم بارەیەوە خسـتووەتەڕوو، هەندێکیان ڕەشـبینانە لە ژیانیان ڕوانیوە و بە شـتێکی دەمامککراوی کاتییان زانیوە، بەڵام هەندێکی تریـان گەشـبینانە لە ژیانیـان ڕوانیوە و ڕووە گەشـەکەیان بەرجەسـتەکردووە.

هـەر بۆیـە پرسـیارە فەلسـەفییەکانی شـاعیران لـە چوارچێـوەی ژیـان و مردنـدا بـوون و دواجـار هەرخۆیـان ڕەشـبینانە وەڵامیـان داونەتەوە، یاخـود وەڵامی پرسـیارەکانیان بـۆ خوێنـەر بەجێهێشـتووە. (شـێرکۆ بێکـەس) لـە شـیعری (گینگڵ)دا بەڕونـی تێڕوانینـی خـۆی دەربـارەی ژیـان و مـردن دەخاتـە ڕوو و دەڵێـت:

گینگڵ

ویستم ئەوە لە زەریایەك بگەیەنم
گەر جۆگەکان نەبن....... ناژی
خـنـکـانـدمـی
ویستم ئەوە لە بروسکە بگەیەنم
گەر هەورەکان نەبن .....ناژی
سـوتـانـدمـی
تۆ کێی ـ تۆ کێی؟
هەتاوێکم بەبێ ئاسۆ........

(بۆ لەبەرکردنە)

شاعیرانی ئەم قۆناغە کەمتر کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی شاعیرانی پێش خۆیان، واتە لە هەوڵی ئەوە دابوون کە لە شیعری ئەوان لابدەن، تەنها لەو کاتانەدا سوودیان لێبینیون کە شیعرەکانیان درێژە پێدەری ڕەوتی یاخیبوونی ئەم شاعیرانە بووە، لەگەڵ ئەمەشدا کاریگەریی شیعری ئەم قۆناغە بەسەر تەواوی شیعری ساڵانی دوای خۆی لە ئەدەبی کوردیدا دیارە.

دووەم: لە ڕووی ڕوخسار

چۆن گۆڕان بەسەر ناوەڕۆکی شیعری کوردی ئەم ماوەیەدا هات، بە هەمان شێوە گۆڕان بەسەر ڕوخساری شیعری کوردی قۆناغەکەشدا هات. بەشێوەیەکی گشتی لە ڕوخسار و تەکنیکی شیعری ئەم ماوەیە دەدوێین.

وێنەی شیعری یەکێکە لە خاڵە هەرە بنەڕەتییەکانی ئەو گۆڕانەی کە بەسەر فۆرم و تەکنیکی شیعری کوردی داهات، وێنەی شیعری بەتەواوەتی خۆی دەربازکردووە لە لاساییکردنەوە و وێنەی دووبارە، گەلێک وێنەی شیعری جوان بەکارهاتووە سەرچاوەکەی لە ڕوداو و کارەساتە مێژوویی و نەتەوەیی و جیهانییەکانەوە وەرگیراون. لە شیعری ئەم ماوەیەدا وێنەی ڕوتی ڕەوانبێژی بەکارنەهاتووە، بەڵکو وێنەی شیعری لەم ماوەیەدا لەپێناو گەیاندنی پەیامێکدا بووە و مەبەستێکی تایبەتی لەگەڵدابووە.

هەرچی دەربارەی زمانی شیعرە ئەوەی ئاشکرایە، هیچ گۆڕانێک لە شیعردا ڕونادات بەبێ گۆڕان لە زمانی شیعردا، شیعر زمانێکی جیاوازی هەیە، کە لە زمانی خەڵک جیاوازە. شاعیران لەم قۆناغەدا هەوڵیانداوە، کە وشەکان لە ناو دەقە شیعرییەکاندا لە ئاماژە کۆنەکان داببڕن و ئاماژەی نوێیان بدەنێ، واتای فەرهەنگی لە وشەکان دادەماڵێت و واتای نوێیان پێدەبەخشێت. ئەو گۆڕانەی لە بەکارهێنانی وشەدا لەم ماوەیەدا بەڕادەیەکە، کە زمانێکی خوازەیی پانتایی دەقی شیعری داگیردەکات.

ئەمەش وادەکات وشەکان ڕاستەوخۆ واتا نەدەن بەدەستەوە. هەر بۆیەش زمانی شیعر لەم قۆناغەدا ئاڵۆزە و خوێنەری شیعر بەئاسانی لە واتای وشەکان ناگات. هەر دەربارەی زمانی شیعر لەم ماوەیەدا لە چوارچێوەی کوردیی پەتیدا زمانە شیعرییەکە دەسوڕایەوە بەڵام لە ئاستێکی دەوڵەمەندتر لە زمانی پەتیی قۆناغەکانی پێشووتر. لەپاڵ ئەم گۆڕانکاریانەشدا گەلێک وشە و زاراوەی نوێ هاتە ناو زمانی شیعرەوە وەک (ئەهریمەن، ئاهوڕامزدا، گیڤارا، زەردەشت و ئاڤێستا......هتد) سەرەڕای ئەو ئاڵۆزییەی لە زمانی شیعری ئەم قۆناغەدا بەرچاودەکەوێت، گەلێک

دەقی شیعری دەبینین لەپێناو گەیاندنی مەبەستی ڕاستەوخۆی شیعرەکاندا بە شێوەیەکی سادە خراونەتە بەردەست.

لایەنێکی تر لەم بابەتە گرنگی زۆری هەیە بریتییە لە بەکارهێنانی (هێما و نیشانە) لە دەقە شیعرییەکاندا بە هێما و نیشانەی خۆماڵی و جیهانیەکانەوە.

سەبارەت بە کێشی شیعری ، شاعیرانی کورد زیاتر پەیڕەویان لە شیعری ئازاد کردووە، لەگەڵ کرانەوەی ڕێچکەکەشدا دیاردەی مامەڵەکردنێکی جۆراوجۆر لەگەڵ چەمکی شیعری ئازاد سەریهەڵدا و بوو بەهۆی ئەوەی کە زۆرجار هەرسێ چەمکی شیعری (ئازاد و بێسەروا و پەخشانە شیعر) تێکەڵبکرێت، بەمەش تاڕادەیەک بەرهەمە چاکەکانی شیعری ئازاد دەشاردرانەوە.

دیاریترین شەقڵی شیعری ئازادی کوردی دوای بڵاوبوونەوەی بانگەوازی ڕوانگە لەوە دابوو ڕوویان کردە بەکارهێنانی کێشی چوار برگەیی و هەشت برگەیی.

دەربارەی (سەروا)ش بەهەمان شێوەی بەکارهێنانی کێش مامەڵەی لەگەڵدا کراوە، چونکە سەروای (یەکگرتوو) و (مەسنەوی) یان بەکارنەهێناوە، بەڵکو بەشێوەیەکی ئازادانە مامەڵەی لەگەڵدا کراوە.

تەکنیکی شیعری ئەم ماوەیە سودی لە داستانە میللی و فۆلکلۆرییەکانی ناو کلتوری کوردی و جیهانی بینیوە، ئەم سودبینینەش بە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بێت. خاڵێکی تر لە تەکنیکی شیعری ئەم ماوەیەدا بریتییە لەوەی وەک مرۆڤ مامەڵە لەگەڵ شتە بێگیانەکان کراوە، هەرچەندە ئەم حاڵەتە بە شێوەی تر لە شیعری (گۆران) دا دەبینرێت. ئەم حاڵەتەش بریتییە لەوەی کە شاعیر لەجیاتی ئەوەی پاڵەوانەکانی لە مرۆڤ دروستبکات، پاڵەوانی دەقەکانی لە شاخ و دەشت و ئاو ...هتد دروستکردووە.

لایەنێکی تری گرنگ، لە شیعری ماوەی نێوان ساڵانی(١٩٧٠- ١٩٧٥) کە بە شێوەیەکی گشتی لێرەدا باسیبکەین بریتییە لە پەیدابوونی دەنگی شاعیرانی ژن، کە لە ڕووپەڕی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو ڕۆژگارەدا دەبینرێن، کاریگەری ئەم دەنگانە لە قۆناغی دواتری شیعری کوردیدا دەرکەوت و بوو بە هەوێنی لەدایکبوونی گەلێک دەنگی زیندووی ژنە شاعیرانی کورد لە ساڵانی دواتردا، نمونەی ئەو ژنە شاعیرانەی لەم ماوەیەدا شیعریان دەنووسی (دایکی سۆلاف، ئەرخەوان، شەونم بەرزنجی، دایا جوان........).

شیعری کوردی لەنێوان ساڵانی (١٩٧٥- ١٩٩١)ز:

شـیعری کـوردی لـە سـاڵانی (١٩٧٥- ١٩٩١) هەندێـک لایەنـی جیـاوازی تێدایە، لەچـاو شـیعری کـوردی سـاڵانی (١٩٧٠- ١٩٧٥) بۆیـە دەبێـت، بە شـێوەیەکی تایبەت باسیبکەین.

سـاڵی (١٩٧٥)ز شـۆڕش توشـی نسـکۆ هـات، ڕاسـتەوخۆ کاردانەوەی بەسـەر باریـی ڕوناکبیریـی کـوردی بـە گشـتی و شـیعر بەتایبەتـی هەبـوو، لـە دەرئەنجامدا گەلـی کورد بۆ ماوەیەک تاسـا، نووسـەرانیش ماوەیـەک بەدوای وەڵامێکـی مەنتیقی و هۆکارەکانـی ئـەم ڕوداوەدا وێڵبوون. هەر لەگەڵ دەسـت پێکردنەوەی شۆڕشـدا شـیعر وەک چەکێکـی کارتێکـەر گریسـەند.

شـۆڕش لـە کاتێکـی دژواردا سـەریهەڵدایەوە، پێویسـتبوو بـە هەمـوو شـێوە و شـێوازێکی خەبـات بەشـداری تێدابکرێـت، یەکێک لەو شـێوازە کاریگەرانەی شـۆڕش درکیپێکردبـوو ئـەدەب بـە گشـتی و شـیعر بەتایبەتـی بوو.

شـیعر بـوو بـە هـۆکاری ڕەتکردنـەوەی واقیـع و زیندووکردنـەوەی هۆشـیاری نەتەوەیـی، هاوشـانی تفەنـگ لـە دژی دوژمـن لـە سـەنگەر دابـوو. چونکـە نەدەکـرا لـە سـەردەمی بەرەنگاربوونـەوەدا شـاعیران بێدەنگبـن، بەڵکو دەبوو ڕۆڵی پێشـڕەوی لـە شۆڕشـدا بگێـڕن ئەمەش بـوو بە هۆی ئـەوەی، شـیعر بـەرەو بەرەنگاربوونەوەی ڕاسـتەوخۆ بچێت لـە بیـر و ئامانجدا.

واتـە جارێکی تر شـیعری بەرەنگاری لـە ئەدەبی کوردیدا بوژایـەوە، ئەم جارەیان شـیعر درێـژە بە خەباتی ڕەوای کـورد دەدات و بەرەنـگار دەبێتـەوە، ڕەتیدەکردەوە و نەفرەتـی لـە دوژمن دەکرد و واقیعی دەگۆڕی و هەوڵیدەدا سـەر لە نـوێ کۆمەڵگایەکی کـوردی شۆڕشـگێڕ بنیاتبنێتەوە. چونکە لەم قۆناغەدا شـیعری کـوردی ئەرکی گۆڕا بۆ بەرەنـگاری، شـیعری بەرەنگاریـش بریتییـە لەو جـۆرە شـیعرە، کە درێژە بـە خەبات دەدات و بەرەنگار دەبێتەوە و ڕەت دەکاتەوە و دەگۆڕێت و سـەر لە نوێ بنیاتدەنێتەوە، لـەم قۆناغەدا ئەو شـاعیرانە دەیان نووسـی کە:

ئـ- ڕاستەوخۆ بەشداری شۆڕش بوون.

ب- لە ناوەوەی کوردستان بوون بەڵام ناڕازیبوون لە دوژمن.

پ- ئەو شاعیرانەی لە دەرەوەی کوردستان دەژیان.

نمونەی شیعری بەرەنگاری لەم شیعرەی (ئەنوەر قادر محەمەد) دا دەردەکەوێت.

بۆ کپ ببێ

خۆ من چەمە زســتانە نیم، هەر هاوین هات هەڵپڕوکێم
ئـــەستێرە نیـم، شـــــەو نەبـێ نەتوانـم بفـڕم
خـــــۆریش نیم، بەباڵەوە لــە ڕۆژدا ئاســمان تەی کەم
چۆن کپ ئەبم!

(بۆ لەبەرکردنە)

ئەم واقیعە سیاســییە تاڵەی قۆناغەکە واینەکرد، کە شــیعری کوردی بەرەو ڕەشــبینی بـڕوات، بەڵکـو بـەردەوام هیـوای بـە ئایندەیەکـی گەشـبوو، هـەر بۆیـەش شـاعیرانی کـورد بـە چاوی ئومێـدەوە بـۆ ئایندەیـان ڕوانیـوە، بەگەشـبینییەوە ئاسـۆی ڕوناکیان لـە ئاسـمانی کوردسـتاندا بینیـوە، (موئەیەد تەیـب) کە لـەم ماوەیە بـە زاری کرمانجیی سـەروو شـیعری دەنووسـی، هیوایەکی گەورەی بـە دواڕۆژێکی مەزن هەبوو، سـتەمی زۆری دوژمـن چۆکـی پێدانـادات و سـەربەرزانە دەڵێت:

(سبە نەکە گری دایێ)

سبە دایێ
پێلاڤا من ......
ژ تاجـــا میـــری بلنـدتـــرە
داوەتا من......
ژ هەمـی گۆڤەندا خۆشـترە
بەژنو باڵا من ......
ژ بوهارێ ب خەملترە
ئەڤجا چـاوا دێ کەی گری؟
سـینگێ خۆیێ تەمەت دەریا
دێ ڤە قوتی؟

❖ ❖ ❖ ❖

پرچا خۆیا وەکی بەفری
دی فەچری؟
نەدایێ نە!
نەکەی نەکەی!
جل و بەرگێت خۆ ڕەش بکەی
دەرگەهی کولکێ مەیێ خۆش
بۆ خەم و نیهارا فەکەی

(کۆپلەی یەکەم بۆ لەبەرکردنە)

بەشێوەیەکی گشتی شیعر لە ماوەی نێوانی ساڵان (١٩٧٥- ١٩٩١) دوو دەستە شاعیر دەیاننووسی، دەستەیەکیان هەر ئەو شاعیرانە بوون کە دەنگی دیاری ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٠- ١٩٧٥) بوون (شێرکۆ بێکەس، عەبدوڵلا پەشێو، لەتیف هەڵمەت، عەبدولڕەحمان مزوری و دڵشاد مەریوانی...... هتد)

دەستەیەکی تریان ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٥ - ١٩٩١) بوونە دەنگی دیار (ئەنوەر مەسیفی، جەمیل ڕەنجبەر، موئەیەد تەیب، جەوهەر کرمانج، نەوزاد ڕەفعەت.... هتد).

شیعری بەرەنگاری دەبێتە هۆکارێک بۆ شکاندنی ترس لە دوژمن و بەرزکردنەوەی ورەی کورد بەرامبەر بە دوژمن و بەخشینی هیوا و ئومێدی سەرکەوتن بە خەڵکی، کە شکستی شۆڕشی ئەیلول تا ڕادەیەک ئەو هیوا و ئومێدەی بەرەو کزی بردبوو، بەڵام شیعر وەک هۆکارێکی بەهێزی ڕوناکبیری توانی بەشدارێکی کارا بێت لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد و لە سەنگەری بەرگریدا هاوکاری پێشمەرگە بێت.

هەربۆیەش(پێشمەرگە وەک داینەمۆی شۆڕش) ،(شەهید وەک هێمای قوربانی دانی کورد)، (کوردستان وەک مەڵبەندی ژیان و خاکی پیرۆزی نەتەوە) بوونە سێ توخمی سەرەکیی شیعری بەرەنگاری.

شەهید (جەمیل ڕەنجبەر) لەم ڕۆژگارەدا کە خۆی پێشمەرگە و شۆڕشگێڕبوو بە نوکی خامە لە مەیدانی بەرەنگاری دەنووسێت و بە ورەیەکی بەرز و گەشبینیەکی زۆرەوە دەڵێت:

ڕووبارێکی خوێناوی

مـەلی هــەژار
لــە فرگــەی ژان هەڵدەنیشــێ
پێشــمەرگەی لــێ دادەبــەزێ
هەرچــێ کانیــاوی ســەنگەرە
بــۆ ڕووبــاری بەهــاری دەزێ

١٩٧٩ (بۆلەبەرکردنە)

دوژمــن لــەم ماوەیەدا هەمــوو ڕێگاکانی قەڵاچۆکردنی کوردی گرتبــووە بەر، یەکێک لەو کارە دڕندانەی کە بەســەختی لەم ماوەیەدا درێژەی پێدا، پرۆســەی نەگریســی ڕاگواســتنی کورد لە ناوچەکانی خۆیان و نیشــتەجێکردنیان بوو لەو شوێنانەی کە خۆی مەبەستی بوو. سیاسەتی پاکتاوی نەژادی کورد لە ساڵانی هەشتای سەدەی ڕابردوودا گەیشتە لوتکە بەوەی دەســتی دایە ئەنفالکردنی کورد و کیمیابارانکردنی هەڵەبجە و ناوچەکانی تری کوردســتان. هەر بۆیە شیعری کوردی هەوڵیداوە، لە ئاستی خەمی پڕ ناسۆری گەلەکەی بێت.
ئەوەتــا بــۆ مەرگبارانــی هەڵەبجــە (جەوهــەر کرمانــج) بە نوکــی خامەی شــیوەندەکات و بــۆ ئــەم تاوانــە کەموێنەیەی مێــژووی مرۆڤایەتــی دەڵێت:

(هەڵەبجە دووەم هاتن)

هەڵەبجە...
بێشــــــــکە و جــــۆلانـــــەی
ئەحمــەد موختــار و گــۆران بــوو
هەڵەبجە...
جێـــگا نـــزارگەی ئاشـــــقان بوو
هەڵەبجە...
تــاجــی ســــەرووری شــەهیدانی
کوردســـتان بـــــــــــــــوو

١٩٨٨ (بۆ لەبەرکردنە)

شـیعری کوردی لەم سـاڵانەدا جگە لەو ڕۆحـە بەرەنگارییەی کە پێیدەناسـرێتەوە جوانترین شـیعری بۆ ژن و مەبەسـتەکانی تری شـیعر نووسـیوە، لە خاسـیەت و سیمادا شـیعری وا نووسـراون کـە لەگـەڵ ڕەوتـی بەرەوپێشـەوە چوونی شـیعری کـوردی لە قۆناغەکـەدا بگونجێنێت.

لـەم لایەنەشـەوە دەنگـی شـاعیرانی وەک (محەمـەد عومەر عوسـمان، فەرەیدون عەبـدول بەرزنجـی، قوبـادی جەلـی زادە، دلاوەر قەرەداغـی و جەمـال غەمبـار.... هتـد) دەبینرێت.

ئـەو شـاعیرانەی لـە دەرەوەی کوردسـتان دەیاننووسـی زیاتـر هەسـتێکی پـڕ لـە خۆشەویسـتییان بۆ کوردسـتان هەبـوو، بەتایبەتی هەسـتی گەڕانەوە بۆ خاکی نیشـتمان لـە دەقە شـیعرەکانیاندا ڕەنگیداوەتـەوە، هەر ئەمـەش وادەکات، کە بڵێین یەکێک لە سـیما دیارەکانـی شـیعری ئـەم ماوەیە سـەرهەڵدانی هەسـتی نامۆبوونی شـاعیرانە، کە لە ڕێی شـیعرەکانییانەوە گەیاندویانەتـە کوردسـتان، (عەبدوڵـلا پەشـێو) یەکێکە لەو شـاعیرانەی هـەر لەسـەرەتای سـاڵانی (حەفتـا)ی سـەدەی ڕابـردوو کوردسـتانی بەجێهێشـتووە لە شـیعری (سـەربازی ون) دا کـە لـە مۆسـکۆ سـاڵی (١٩٧٨)ز نووسـیویەتی هەسـتی پڕ تاسـەی بەرامبەر بە خاکی کوردسـتان و ژمارەی زۆری شـەهیدانی کوردستان دەربڕیوە و دەڵێت:

سـەربازی ون

کـــــە وەفدێ دەچێتە شوێنێ
بـــــۆ سـەرگۆڕی سـەربازی ون
تـــاجە گوڵینەیــەك دێنــێ
ئەگەر سبەی
وەفدێـك بێتـە وڵاتـی مـــــن
لێم بپرسێ:
کـــــوانێ گـۆڕی سـەربازی ون
دەڵێم:
گەورەم!
لە کەنـــاری هـــەرجـۆگەیـــێ

لـــەسەر سەکۆی هەر مزگەوتێ
لــەبەر دەرگای هــەر مـــاڵێ
هەر کلـێسەیـێ
هەر ئەشکەوتێ،
لـــەسەر گابــەردی هەر شـاخێ
لـــەسەر درەختی هـــەر باخـــێ
لەم وڵاتە:
لـــــەسەر هــەر بســتە زەمینــێ
لــــەژێر هــەر گــەزە ئاسـمانێ
مــــەترسە کەمێــك ســەرداخەو
تـــاجە گوڵینەکـــەت دانـــێ!

(بۆ لەبەرکردنە)

ڕەخنەی ئـەدەبی

وشەی (ڕەخنە) و چەمکی (ڕەخنەی ئەدەبی):

وشـەی ڕەخنە، بەرامبەر وشـەی (نقد)ی عەرەبی و وشـەی (کریتیک)ی لاتینی بەکاردەهێنرێـت. ڕەخنـەی ئەدەبـی لەپاڵ (مێـژووی ئـەدەب و تیۆری ئـەدەب)دا دەبنە سـێ لقـی لێکۆڵینـەوەی بەرهەمـی ئەدەبی، واتـە ڕەخنـەی ئەدەبی لقێکـی لێکۆڵینەوەی ئەدەبییـە و بایـەخ بە لێکۆڵینـەوەی بەرهەمـی ئەدەبی دەدات.

ئەرکـی ڕەخنـە (شـیکردنەوە، ڕاڤەکـردن، هەڵسـەنگاندنی دەقـی ئەدەبـی یـان دیارکردنـی بەهـای دەقـی ئەدەبییـە)، واتـە ڕەخنـەی ئەدەبـی لـەو بنەمـا (هونەری و هزریانـە) دەکۆڵێتـەوە، کـە دەقـی ئەدەبییـان لێبنیاتدەنرێ و بە شـێوەیەکی زانسـتانە بەهـای ئـەو بنەمایانـە دیاریـدەکات، بەمـەش ئاسـت و ڕادەی گرنگـی و بایەخـی دەق بـۆ خوێنـەر و داهێنەریـش دەستنیشـان دەکات، بۆیـە دەتوانیـن بڵێین ئەگـەر ئەدیبان بەرجەسـتەکەری جوانـی و ڕەنگرێژکەری ژیان و دەرونی مرۆڤ بـن، ئەوا ڕەخنەگران بـۆ خۆیـان بزوێنـەری (چالاکیـی ئەدەبـی و بزوتنـەوەی ئەدەبـی و داهێنانـی ئەدەبین).

دەبێت (ڕەخنەگر) لێکۆڵەرێکی ئەدەبی شـارەزا بێت و زانیاریی تەواوی دەربارەی (مێـژوی ئـەدەب و تیـۆری ئەدەبـی) هەبێـت و سـەرباری ئـەوەش چێژوەرگرێکـی ئەدەبیـش بێـت و زانیـاری لە بواری (سیاسـی، کۆمەڵایەتـی، ئابوری و ڕۆشـنبیری) و لـە زانسـتە مرۆیی و زانسـتەکانی تریش شـارەزا بێت.

مێژوی ڕەخنەی جیهانی:

مێـژوی ڕەخنـەی جیهانیـدا دوو ڕێـڕەوی ڕەخنەیی بـەدی دەکرێـن بریتین لە: (ڕەخنـەی خۆرئاوایی و ڕەخنـەی خۆرهەڵاتی)، ئەو دوو ڕێـڕەوەش چۆن تایبەتمەندی خۆیـان هەبـووە بە هەمان شـێوە کاریگەریشـیان لەسـەر یەکتـر هەبـووە و دەبێت.

یەکەم: ڕەخنەی خۆرئاوایی:

سەرەتای ئەم ڕێڕەوە ڕەخنەییە دەگەڕێتەوە بۆ پێش زایین و لە ئەدەبی یۆنانی دەستیپێکردووە.

یەکەم هەنگاو لەو ڕێڕەوەدا لەکاتی ئاهەنگگێران بە بۆنەی جەژنەکانییانەوە بوو، کە شانۆگەرییان پێشکەشکردووە و لیژنەیەکیان بۆ هەڵبژاردنی باشترین دەقی (تراژیدی یان کۆمیدی) کە بە شیعر بوو دەستنیشان کردووە. جا هەڵبژاردنی باشترین دەق لەلایەن ئەو لیژنەیە بۆ خۆی چالاکییەکی ڕەخنەیی بوو، چونکە بەپێی چەند پیوانەیەکی هونەری و هزری دەقەکانیان هەڵبژاردووە، هەر لەو ماوەدا، واتە سەدەی شەشەمی پێش زایین، شاعیرێکی یۆنانی کەناوی (ئەرستۆڤانیس)بووە، لە بەرهەمێکی کۆمیدیی خۆیدا بە ناونیشانی (بۆقەکان)، ڕاوبۆچوون و تێڕوانینی ڕەخنەیی دەربارەی سێ شاعیری گەورەی یۆنانی خستووەتە ڕوو، ئەو سێ شاعیرەش (یوربیدز)و(ئەسخیلۆس) و(سوفوکلیس) بوون.

لەگەڵ بوونی ئەو چالاکییە ڕەخنەییانەشدا دیارترین ڕێبازی ڕەخنەی ئەدەبی لەلای فەیلەسوفە یۆنانییەکان نەخشێنراوە، (ئەفلاتون) و (ئەرستۆ)ش باشترین نمونەی ئەو مەیدانەن.

(ئەفلاتون) ڕای وابوو، کە شاعیران ناتوانن ڕاستییەکان بە خەڵکی بگەیێنن و لەبری ئەوەی چاکەیان فێرکەن هەڵیان دەخەڵەتێنن و دەرونیانتێکدەدەن و وایانلێدەکەن کە جڵەو بدەنە دەست هەست و سۆز نەک ئەقڵ.

هەرچی (ئەرستۆ)بوو بە پێچەوانەی (ئەفلاتون) بەرهەمی شیعری بەسودبەخش داناوە، بەتایبەتی تراژیدیا کە دەتوانێت دەرونی بینەر لە هەست و سۆزی ترس و بەزەیی پاکبکاتەوە. (ئەرستۆ) لە بەرهەمی (هونەری شیعر) کۆمەڵێ دەستور و یاسای هونەری بۆ تراژیدیا دارشتووە، کە بوونەتە بناغەی تیۆری ڕەخنەی ئەورووپی بە گشتی و بنەمای ڕەخنەی کلاسیکی نوێ، هەر لەو کاتە وەک ڕێبازێکی ئەدەبی لە سەدەی حەڤدەدا لە فەرەنسا سەری هەڵداو گەشەیکرد.

لەو سەردەمەدا ڕەخنەگرێکی بەناوبانگی فەرەنسی کە ناوی (بوالۆ)بوو ڕاوبۆچوونەکانی (ئەرستۆ)ی جێگیرکرد و کردی بە پێوانەی ڕەخنەی کلاسیکی نوێ لە ئەورووپا، هۆیەکەشی ئەوەبوو، کە ڕێبازی کلاسیکی بۆ خۆی لە ئاکامی بوژاندنەوە و لاسایکردنەوەی بەرهەمی یۆنانییەکان و ڕۆمانییەکان سەریهەڵداوە.

گرنگترین بنەماکانی ڕەخنەی کلاسیکی نوێ بریتیبوون لە:

١-جڵەودانە دەست ئەقڵ و ژیری و دوورکەوتنەوە لە هەست و سۆز.

٢-دەربڕینی کەسی.

٣- بایەخدان بە چێژی دروست.

٤- گرنگیدان بە بەها مرۆڤایەتییە گشتییەکان.

لەدوای ڕێبازی کلاسیکیی ڕێبازی ڕۆمانتیکی لە ئەوروپا سەریهەڵدا پێوانە ڕەخنەییەکانی ڕێبازی کلاسیکی ڕاستەوخۆ ڕەتکرانەوە، بەڕادەیەک کە دەتوانرێت بوترێت ئەگەر پێوانەکانی ڕەخنەی کلاسیکی هەڵگێڕینەوە ئەوا پێوانەکانی ڕەخنەی ڕۆمانتیکمان دێنە بەردەست.

بەو پێیە دیارترین پێوانە ڕەخنەییەکانی ڕێبازی ڕۆمانتیکی بریتین لە:

١- بایەخدان بە هەست و سۆزی کەسی و دوورکەوتنەوە لە ئەقڵ.

٢- گرنگیدان بە بەها کەسییەکان و بەلای تاکە کەسەوە گرنگن.

لەم ڕووەوە نووسەرێکی ڕۆمانتیکی فەڕەنسی کە (ئەلفرید دی موسێ)یە دەڵێ: ئەوەی گرنگ بێت بەلای منەوە ئەوەیە کە گوێ نەدەمە ئەقڵ، ئەمە لە کاتێکدا کە (بوالو)ی ڕەخنەگرێکی کلاسیکی بوو و گوتویەتی: هەمیشە بەدەنگ ئەقڵەوە بچۆ لەوەوە یەکێتیی بەرهەمەکانت بەدەست بهێنە.

دیارترین ڕەخنەگری ڕێبازی ڕۆمانتیکی (مەدام دی ستال) و (سانت بیڤ) بوون، بەلای یەکەمیانەوە دەبێت دەقی ئەدەبی ڕەنگدەرەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی و خوڕەوشت و نەریتی کۆمەڵ بێت، بەلای دووەمیشیانەوە دەقی ئەدەبی ڕەنگدەرەوەی هەست و سۆزی نووسەرە، هەربۆیە دەبێت ڕەخنەش تیشک بخاتە سەر دەروونی نووسەر و ناخی نووسەرمان بۆ ڕۆشنبکاتەوە.

دیارە ئەو پێوانە ڕەخنەییانەی لە ڕێبازی ڕۆمانتیکی بۆ شیعری ویژدانی (لیریکی) دەستیاندەدا بەرهەمی خودی و کەسی بوون، بەپێچەوانەی بەرهەمی کلاسیکەکان، کە تراژیدیا و کۆمێدیا بوون و بابەتی بوون، لە دوای ڕێبازی ڕۆمانتیکی کۆمەڵێ ڕێبازی تری ئەدەبی سەریانهەڵدا، وەک ڕێبازی (ڕیالیزم، پەرناس، هێماگەری و فۆرمالیزم) لەپاڵ ئەم ڕێبازە ئەدەبییانەشدا چەند ڕێبازێکی ڕەخنەیی هاتنەکایەوە کە گرنگترینیان (ڕێبازی شیکاری دەرونی، ڕێبازی مارکسی، ڕێبازی شێوەگەرایی یان بنیاتگەری) بوون.

بەگشتی ڕەخنەی نوێ لە ئەدەبی ئەورووپی سەدەی نۆزدە پێدادەگرێت کە دەبێت پێوانە ڕەخنەییەکان بابەتی بن و لە بازنەی تێڕوانینی کەسیی ڕەخنەگردا نەهێڵرێتەوە و ڕاستەوخۆ لە سروشتی دەقی ئەدەبی خۆیەوە بەدەست بهێنرێن.

دووەم: ڕەخنەی خۆرهەڵاتی

مەبەست لەو ڕێڕەوەیە کە سەرەتا لە ئەدەبی عەرەبیدا سەریهەڵداوە و دواتر لەلایەن ئەدەبی میللەتە موسڵمانەکانی ترەوە فراوانتر و بەربڵاوترکراوە و بووەتە تیۆریکی ڕەخنەیی تایبەت بەو گەلانە، سەرەتای ئەم ڕێڕەوە لە ئەدەبی عەرەبی سەردەمی (جاهیلی)یەوە دەستپێدەکات، ئەوەش کاتێ، کە هۆزە عەرەبەکان ساڵانە لە بازاڕی (عوکاز) لە نزیک مەککە کۆدەبوونەوە و شاعیرانی هەر هۆزێک بەرهەمی خۆیان بۆ شاعیرێکی گەورەی ئەو کاتە کەناوی (نابیغەی زوبیانی) بووە خوێندووەتەوە ئەویش وەک دادوەرێکی ئەدەبی و ڕەخنەگرێک ڕاو بۆچوونی خۆی دەربارەی دەقە شیعرییەکان خستووەتە ڕوو، پێوانە ڕەخنەییەکانیش زیاتر هونەری بوون، لە دەوری وشە و واتای جوان و گونجاو و شیاو و شایستە سووڕاونەتەوە.
پاش بڵاوبوونەوەی ئاینی پیرۆزی ئیسلامیش پێوانە ڕەخنەییەکان لە ڕێنماییەکانی ئایینی ئیسلامەوە بەدەست دەهێنران و لە ڕوانگەی باوەری ئاینی شاعیرەوە لە دەقەکان داوادەکرا کە دەبێت شاعیران (پەیامدار)بن و بەرهەمەکانیان لە خزمەتی کۆمەڵگە ئیسلامییەکەدا بێت.

ڕەخنەی ئەدەبی کوردی:

ئەدەبی کوردی مێژوویەکی دێرینی هەیە و کۆنترین جۆری ئەو ئەدەبەش شیعرە، لەگەڵ لەدایکبوون و بەرەوپێشچوونی شیعری کوردیدا ڕەخنەی ئەدەبیش سەریهەڵداوە و گەشەیکردووە بەو پێیەی هەر لەگەڵ پەیوەندیکردنی دەقی ئەدەبی بە گوێگر یان خوێنەر، تێڕوانینی ڕەخنەییش بۆ پەسەندکردن یان پەسەندنەکردنی دەق سەرهەڵدەدات، ئەگەر بەشێوەیەکی سادەش بێت و پێوانە ڕەخنەییەکانیش زانستی نەبن.
لەگەڵ ئەوەشدا چالاکی و بەرهەمی ڕەخنەییمان لەچاو بەرهەمی شیعریدا کز و لاواز دەبینرێت، چونکە تا ئێستاش وتار و لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی پێش سەدەی بیستەممان نەهاتووەتە بەردەست و ئەو بەرهەمە ڕەخنەییانەی کە هەن مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی دوایی بیستی سەدەی بیستەم، کە ڕۆژنامەگەری کوردی تیایدا بەرەو گەشەسەندن چووە و چاپەمەنیی کوردیش بەرەو پێش چووە.

شاعیرانی کورد و هەندێ بۆچوونی ڕەخنەیی:

لەگەڵ دیاردەی کزی و لاوازی لە ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا، دەکرێت ئەو ڕاستییە بخەینە پێش چاو کە لە قۆناغە جیاجیاکانی شیعری کوردی پێش سەدەی بیستەم چالاکیی ڕەخنەیی لە ئارادا بووە و شاعیرانی کورد خۆیان لە بەرهەمە شیعرییەکانیاندا تێڕوانین و بۆچوونی ڕەخنەییان خستووەتە بەردەست و دەستنیشانی کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەییان کردووە.

مەلای جزیری لە بەیتە شیعرییەکانیدا کۆمەڵێ باسی ڕەخنەیی وروژاندووە و لە دەقێکی شیعریدا دەڵێت:

ئەحسەن ژڤی نەزمی لەتیف   چەندی سڤك هاتی خەفیف
مەحبوب بدەستێ خوی شەریف   نەقدی مە مووهر و سککەدا
ئەحسەن ژڤی وەسفێ ڕەفیع   ئەشکال و ئەوزاعێن بەدیع
تێتن ژنورێ وەك ڕەقیع   بێ عەیب و نەقس و ڕەخنەدا

(تەنها بۆخوێندنە)

مەلای جزیری وشەی ڕەخنەی بەو واتایە بەکارهێناوە، کە ئێستا بەکاری دەهێنن لەپاڵ ئەو وشەیەشدا کۆمەڵێ زاراوەی ڕەخنەی بەکارهێناوە کە هەریەکەیان تایبەتن بە چەند پێوانەیەکی ڕەخنەی شیعرییەوە، وەک (نەزمی لەتیف)و (سڤک) و (ئەشکال و ئەوزاعین بەدیع)، بەو پێوانانەش ئەو بنەما ڕەخنەییە دەستنیشان دەکات، کە بەلایەوە: باشترین شیعر ئەو شیعرەیە، کە وشەکانی جوان و چێژبەخش و ڕەوانبن و واتاکانیشیان سود بەخشبن.

شاعیرێکی تری کورد کە بەوردی ئاوڕی لەچەند کێشەیەکی ڕەخنەیی داوەتەوە(ئەحمەدی خانی)یە کە لە (مەم وزین)ەکەیدا کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی ئەو سەردەمە دیاردەکات، دەڵێت:

لی هێڤی دکەم ژ موستەعیدان   حەرفان نەگرن ل موستەفیدان
ئەڤ نامە ئەگەر خراپە گەر قنج   کێشایە مە دگەڵ وی دوو سەد ڕەنج
نەوبارەیی تیفلی نەورەسیدە   هەر چەند نەهن قەوی گوزیدە
لێ من ژ ڕەزان نەکر تەمەتوع   مانەندی دزان بکەن تەتەبوع

(تەنها بۆخوێندنە)

لێرەدا (خانی) ئەو ڕاستییە دەخاتە بەردەست کە دەقی شیعری دوای لەدایکبوونی لەلایەن ڕەخنەگرانەوە ڕەخنەی لێدەگیرێت، بۆیە ئەمیش داوا لە ڕەخنەگران دەکات، کە لە کاتی ڕەخنەگرتندا ڕەنج و ماندوبوونی شاعیریان لەبەرچاو بێت و ئەگەر کەمو کورییەکیش لە شیعرەکەدا هەبوو، ئەوا نەیکەنە بەهانە و بەیەکجاری دەقەکە بێسود و بێکەڵک دابنێن، چونکە هەموو دەقێک، کە ڕەسەن بێت و دزراو نەبێت وەک ڕۆڵەی شاعیر وایە و لای شاعیر خۆشەویستە و کەسیش پێی خۆش نییە کە بە خراپی لە منداڵەکانی بڕوانرێ، بەو تێڕوانینە (خانی) ئاوڕی لە باسێکی ڕەخنەیی گرنگ داوەتەوە کە کێشەی داهێنان لەم دوو بەیتەدا ڕوون و ئاشکرایە:

ئەی خامە تەژی گەلەك درێژکر ئەڤ نامە بەسە تە پڕ قرێژکر
هەرچەندە کەلام شوبهی دوڕبەت بێ قەدر دبت دەما کو پڕبت

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: ئەی قەڵەم تۆ درێژەت بە باسەکە داوە، ئیتر بەسە و لە کورتی بیبڕەوە چونکە وتەکان ئەگەر وەک گەوهەریش بن کە زۆربوون بێنرخ دەبن.

لێرەدا خانی باسێکی گرنگی ڕەخنەیی دەوروژێنێ کە ئەویش باسی (کورتبڕی)یە لە دەقی شیعریدا، کە تا ئەمڕۆش پێوانەیەکی ڕەخنەی شیعرییە و هەمیشەش داوا لە شاعیران کراوە، کە هەوڵبدەن بە کەمترین وشە زۆرترین واتا بدەن بەدەستەوە. لەبەرهەمی شیعری شاعیرانی کرمانجیی خوارووشدا دەتوانرێت ئەو ڕاستییە بەدەست بهێنرێت کە چالاکیی ڕەخنەیی هاوتەریبی چالاکی شیعر بووە و بەپێی کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی چ شاعیران خۆیان، یان گوێگرەکانیان بوو بێت، ڕاوبۆچوونی ڕەخنەییان دەربارەی دەقی شیعری دەربڕیوە.

لە چەند بەیتێکی (نالی)دا کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی خراونەتەڕوو کە لە بنەما گرنگەکانی ڕەخنەی ئەدەبی سەردەمەکە بوون، لەو بەیتەدا کە دەڵێ:

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە
هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنا دەکا

(بۆ لەبەرکردنە)

دیارە لێرەدا (نالی) ڕوو لەو کەسانە دەکات، کە ڕەخنەیان لێگرتووە و توانجی ئەوەیان لێداوە کە شیعر بە زمانی کوردی دەنووسێت و شیعری کوردیش بەهرە و هونەرمەندی تیادا نییە، پێیان دەڵێ هونەرمەندی لەوەدایە کە چۆن توانیویەتی بە زمانی کوردی ئەو واتا جوان و ناسکانە دەربڕێت، بەم پێیەش (نالی) بەو پێوانە ڕەخنەییە (وشە و واتا)ی شیعری هەڵسەنگاندووە، کە بەلایەوە بەهای دەق واتای جوان و نوێیە نەک هەر بەتەنها وشە و واژەی جوان و ڕازاوە.

لە بەیتێکی تردا نالی دەڵێ:

نالی عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفزی کەم و بچوك

(تەنها بۆخوێندنەوەیە)

کەواتە لێرەدا (نالی)یش وەک ئەحمەدی خانی دەستنیشانی ئەو بنەڕەتە ڕەخنەییە دەکات کە بەلایەوە شیعری جوان و بەهادار ئەو شیعرەیە، کە بەکەمترین وشە زۆرترین واتای دەربڕیوە.

(سالم) لە چەند بەیتێک باسی لەو پێوانە ڕەخنەییانە کردووە کە لەسەردەمەکەیدا ڕەخنەگران بایەخیان پێداوە وەک لەم پارچە شیعرە دا :

لە ڕۆژی ئیمتیحانا دیم بەرابەر تالیب و مەعشووق
کەمەر بەستەی هونەر هاتن لە تیپی عیشق بازانا
لەیەك لا نالی و مەشوی لە لایێ سالم و کوردی
لە هەنگامەی هونەر گەرمی تکا جوبوون لە مەولانا
لە مەیدانی بەلاغەتدا بەسواری مەرکەبی مەزموون
بە کوردی هەریەکە تازی سواری بوون لە بابانا

(تەنها بۆخوێندنەوەیە)

ئەو چەشنە شانازیکردنەی سالم بە توانای شیعری خۆی و شاعیرانی هاوڕێیەوە، پەردە لەسەر ئەو ڕاستییە هەڵدەداتەوە، کە بنەڕەتێکی گرنگی ڕەخنەیی لەو قۆناغە ئەدەبییەدا توانای بەکارهێنانی هونەرەکانی ڕەوانبێژی بووە، بۆیە دەڵێت: شاعیرانی کورد توانیویانە ڕەوانبێژی عەرەبی بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیان و بە زمانی کوردی لە مەیدانی ئەو زانستە ببنە سوارچاکی سەردەمەکەیان.

(حاجی قادری کۆیی)یش لە چەند بەیتێکی شیعرەکانیدا ئاوڕی لە چالاکیی ڕەخنەیی سەردەمەکەی داوەتەوە و کۆمەڵێ بنەڕەتی ڕەخنەییمان بۆ دیاردەکات، وەک لەم بەیتانەیدا دەیبینین:

شەییهی جۆڵا کە ڕازی نەبێ بەسەر دری خۆی
مەڵێن فەساحەتی کوردی بە فارسی ناگا
بەلاغەتێکی هەیە هیچ زوبانی نایگاتێ
لە بێ تەعەسوبی کوردانە بێ ڕەواج و بەها
کە خۆتی تێنەگەێنی لە نیکتەکانی نەگەی
ئەڵێی هەمووی هەزەیانە خوا بەڵای لێدا
بەڵام ئەوانەی کە سەڕافی زێڕ و زیوی قسەن
بە شاهـ ڕەوایە دەزانن سککەێکە ڕەوا

(تەنها بۆخوێندنەوەیە)

لێرەدا حاجی قادر زیرەکانە گرنگیی ڕەخنەمان بۆ دەستنیشاندەکات و ئەو ڕاستییە دەخاتە بەردەست کە ڕەخنەگر دەبێت کەسانی شارەزا و بەتوانا بن، چونکە هەموو کەسێ ناتوانێ ببێتە ڕەخنەگر، کە حاجی بە (سەڕافی زێڕ و زیوی قسە) ناویان دەبات، لەلایەکی تریشەوە بە پشتبەستن بە پێوانەیەکی ڕەخنەیی ئەو سەردەمە، کە پێوانەی ڕەوانبێژی و ڕونبێژی بوو. بەهای شیعری کوردی دیاردەکات و شانی پێ لەشانی شیعری فارسی دەدات.

ئەو چالاکی و پێوانە ڕەخنەییانە، کە لە ئەدەبی کوردی پێش سەدەی بیستەمدا تەنها لە شیعردا ڕەنگیان پێدراوەتەوە و لە وتار و لێکۆڵینەوەدا نەخراونەتە بەردەست.

ڕەخنەی ئەدەبی کوردی لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی:

لەگەڵ سەرهەڵدان و بەرەوپێشچوونی چاپەمەنی کوردیدا ڕەخنەش گەشەیکرد.

ئەگەر ئاوڕێک لەو بەرهەمە ئەدەبییانە بدەینەوە، کە لابەلا تێڕوانینی ڕەخنەییان خستووەتە بەردەست، یان ڕاستەوخۆ بۆ خۆیان وتار و لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی بوون.

بەرهەمێک لەو بەرهەمانە کتێبێکی (ئەمین فەیزی بەگ)ە کە لە ساڵی (١٩٢٠)دا بە ناونیشانی (ئەنجومەنی ئەدیبان) لە ئەستەمبوڵ چاپکراوە. لەو کتێبەدا بەکورتی باس لە ژیانی چەند شاعیرێکی کورد کراوە و نمونە لە شیعرەکانیان خراوەتە بەردەست، بەم پێیە ئەو کتێبە دەچێتە خانەی مێژوی ئەدەب نەک ڕەخنە، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ ڕاوبۆچوونی ڕەخنەیی دەربارەی ئەو شاعیرانە خستووەتە ڕوو، دەربارەی نالی دەڵێ:

(زەکای ئینکار ناکرێ لاکن ئەوەندە سەنایعی لەفزییەی ئیستیعمال کردووە پیاو ڕەنگە بڵێ شیعری ئەو نەتیجەی علم و ئیشتیغالە).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

دیارە لێرەدا مەبەست لەوەیە کە (نالی) لە داهێنانی شیعریدا زیاتر بایەخی بە لایەنی جوانکاری داوە و هونەرمەندانە مامەڵەی لەگەڵ دەقی شیعریدا کردووە و داهێنانەکانی ئاکامی زانست و زانیاریی شیعرییە زیاتر لەوەی هەڵقوڵاوی بەهرەی شیعری بێت.

لە باسی (مەولەوی)دا ڕای وایە مەولەوی لە ڕێکخستنی سەروادا داهێنانی کردووە، کاتێ لە چوارینێکدا سەروای دێڕی یەکەم و سێیەمی هاوسەروا کردووە و دێڕی دووەم و چوارەمیشی بە سەروایەکی تر هاوسەروا کردووە، ئەم چەشنە بەکارهێنانەی سەروای لە شیعری هیچ میللەتێکەوە وەرنەگرتووە بەڵکو خۆی دایهێناوە.

(شیخ نوری شێخ سالح) لە ساڵی (١٩٢٦) لە ڕۆژنامەی (ژیانەوە)دا بە زنجیرە لێکۆڵینەوەیەکی دەربارەی ئەدەب بەگشتی و شیعر بەتایبەتی بڵاوکردووەتەوە، لەگەڵ ئەوەی ئەو لێکۆڵینەوەیە زیاتر دەچێتە خانەی (تیۆری ئەدەب) بەڵام لەو باسانەیدا کە دەربارەی (جوانی)ی دەقی ئەدەبییە لە ڕەخنەی ئەدەبی نزیکدەبێتەوە بە تایبەتی لەو باسەیدا کە جیاوازیی نێوان زمان و شێوازی ئاخاوتنی ڕۆژانە و شێوازی زانستی و شێوازی ئەدەبی دیاردەکات.

بەرهەمێکی تری بڵاوکراوەی نووسەرانی کورد لە بواری ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیدا، ئەو وتارەیە کە (برایم ئەحمەد) بە ناوی خوازراوی (سیاپۆش) ساڵی (١٩٣٢) بە ناونیشانی (شاعیرەکانمان) بڵاوی کردووەتەوە، ئەم وتارەش نەک هەر ڕاستەوخۆ دەچێتە خانەی ڕەخنە، بەڵکو دەرگایەکی نوێش لەبەردەم ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا دەکاتەوە،

وشیارانە دەیەوێ سیمایەکی تازە بە ئەدەبی کوردی بپۆشێ و بەرگێکی نوێ بکاتە بەر ڕەخنەی ئەدەبی کوردی.

هەر لە وتاری (سیاپۆش) هەوڵدەدات چەمکێکی نوێ بۆ شیعری کوردی بخاتە بەردەست و بەپێی ئەو چەمکە شیعری شاعیران هەڵسەنگێنرێت، بۆیە دەڵێت: (شیعر تەرجومانی دڵە چی بە دڵا بێت ئێش و ئازار و دەرد و خەفەت و هیوا و نائومێدی، باوەڕ و ترس و بێ باکی و خراپی و چاکیمان بە کەلیماتی ڕێکوپێک لە شێوەیەکی دڵگیرا بۆ دەردەخات، کە هەرکەس لە ئانی خوێندنەوەیدا شێوەیەکی دڵی خۆی تیا دەبینێت، شیعر چرایەکە، تاریکی ژیانمان بۆ ڕۆشن و یارمەتیمان ئەدات لە دۆزینەوەی حەقیقەتا).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

وتارەکە بۆخۆی و لەو سەردەمەدا بە تێڕوانینێکی ڕەخنەیی گەلێ نوێ دادەنرێت و شوێنێکی دیار لە ڕێڕەوی ڕەخنەی کوردیدا دەگرێت.

دوای ئەم وتارەی (سیاپۆش) وتار و لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی ئەوتۆ لە سییەکانی سەدەی ڕابردوودا بڵاونەکراوەتەوە، کە بەڕادەی ئەو گرنگ بن و ڕاستەوخۆ بچنە خانەی ڕەخنەی ئەدەبییەوە، ئەوەی کە لەو ساڵانەدا دێتە بەردەست کتێبێکی (عەلی کەمال باپیر) ە کە ساڵی (١٩٣٩) بە ناونیشانی (گوڵ دەستەی شوعەرای هاوعەسرم) بڵاوی کراوەتەوە، ئەم بەرهەمەش دەچێتە خانەی (مێژووی ئەدەب) نەک (ڕەخنەی ئەدەب) چونکە بەکورتی باس لە ژیانی چەند شاعیرێکی کوردی هاوچەرخ دەکات و نمونەی شیعرەکانیان دەخاتە بەردەست.

لەگەڵ بڵاوبوونەوەی گۆڤاری (گەلاوێژ)دا زەمینەیەکی لەبار ڕەخسا بۆ وتاری ڕەخنەیی و کۆمەڵێ نووسەر لە بواری (کرداری)دا چەند وتاری ڕەخنەییان بڵاوکردووەتەوە، بێگومان ئەو وتارانەش لە ئاستی جیاجیادا بوون و زۆر جار بۆخۆیان بوونەتەوە جێگای ڕەخنەلێگرتن، هەروەک لەو وتارەی (جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی)دەردەکەوێت، کە تیایدا ڕوو لە گۆڤاری گەلاوێژ دەکات و دەڵێ (تکا دەکەم- لێت دەپاڕێمەوە- خۆت ئەم ئەرکی ڕەخنە بازییە بگرە مل، مەیدە بەکەس وردبینانە وشە و وتەکان والابێژ کەو مەیدان بەوە مەدە کە هەندێ کەس لە توێی پەردەوە ئامانجی بێفەر بڵاوبکاتەوە یا وشەی بێجێ بەکاربێنێ).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

لە ساڵی (١٩٤١ز) بەرگی یەکەمی (شیعر و ئەدەبیاتی کوردی) ڕەفیق حیلمی کەوتە بەردەستی خوێنەران، ئەگەر چی ئەم بەرگەی زیاتر دەچێتە خانەی مێژووی ئەدەبەوە بەڵام لە هەندێ شوێندا ڕاوبۆچوونی ڕەخنەیی دەربارەی شاعیرەکان خستووەتە بەردەست.

لەگەڵ فراوانبوونی ئاسۆی بەردەمی ئەدەبی کوردی، ڕەخنەی ئەدەبیش بواری چاکتری لەبەر دەمدا کردنەوە، لەساڵی (١٩٥٢)دا بە بڵاوبوونەوەی (مێژووی ئەدەبی کوردی) عەلائەدین سەجادی خوێنەری کورد زیاتر ئاشنای شیعر و شاعیرانی نەتەوەکەمان بوون و بواری هەڵسەنگاندن و تێڕوانینی ڕەخنەیی زیاتری لەبەردەمدا کردنەوە کە دەچێتە خانەی (مێژووی ئەدەب).

لە ساڵی (١٩٥٦)دا بەرگی دووەمی (شیعر و ئەدەبیاتی کوردی) ڕەفیق حیلمی، لەپاڵ باسی ژیان و شیعری دەستەیەک لە شاعیرانی کورد، کۆمەڵێ ڕاوبۆچوونی ڕەخنەیی وردیان دەربارەی خستووەتە ڕوو، بۆیە دەچێتە خانەی (ڕەخنەی ئەدەب)، هەروەک لەم تێڕوانینەی کە دەربارەی (گۆران)ی شاعیر دەڵێت: (گۆران شاعیرێکی (فەننان)و(واقعی) یە بێ ئەوەی لە ڕەخنە یاخود واتاکەی خۆمان بە گومان بین، ئەڵێین (گۆران) بە ڕاستی بوێژێکی واقعی و فەننانە، بوێژێکە کە مادەی شیعرەکانی لە کانگای ژیان واتە ژیانی کۆمەڵایەتی کورد هەڵێنجاوە وە کردوویە بە چیوەی ئەدەب، ئینجا لەم وێنە سیحراوی و دڵ ڕفێنەدا کە پێی ئەڵێن (شیعر) بۆی هێناوەتە دەرێ)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

لەسەرەتای ساڵی (١٩٥٨) بە دەرکردنی گۆڤاری (شەفەق) لە کەرکوک بەو وتارە ڕەخنەییانەی کە تیایدا بڵاوکراوەتەوە، ڕەخنەی ئەدەبی گەشەسەندنێکی دیاری بەخۆیەوە بینی، چونکە وتارە ڕەخنەییەکان وردتر و زانستانەتر بوون و جێگای بایەخپێدانی ئەدەبدۆستان بوون هەر بۆیەش دەبینین کە نووسەران لەسەر لاپەڕەی ئەو گۆڤارە کەوتوونەتە ئاڵوگۆڕکردنی ڕاوبۆچوونی ڕەخنەیی دەربارەی هەندێ باسی ئەدەبی و شیعری شاعیرانی ئەو سەردەمە، وەک وتاری (کامەران و دیارییەکە)ی مارف بەرزنجی و (کورد و شیعر)ی هەسان* و (کوردو ئسلوبی شیعر)ی مارف خەزنەدار و (شیعر و نووسینی کوردی) ڕەفیق حیلمی و وتارێکی تری ڕەخنەیی مارف بەرزنجی بەناونیشانی (کۆن و تازە لە شیعردا) کە دەڵێت: (شاعیرو بوێژانی ئەم سەدەی بیستەمە کۆت و زنجیری کۆنیان شکاند و قاڵبێکی تریان دروستکرد. وازیان لە قافیە هێنا، وەزنیان بە چەشنێکی کە هەڵسوڕاند، جاران وەزن لەسەر کەرتە شیعر دائەمەزرا، ئیمڕۆ لەسەر (تەفعیلە) دائەمەزرێ، گوێ نادرێتە کورتی و درێژی کەرتەکانی شیعر بەڵام مۆسیقا ئەپارێزێ ئەویش بە لانەدان لە وەزن).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

(*) هەسان: ناوی (عومەرعارف)ە.

هەر لە ساڵی (١٩٥٨) دوای شۆڕشی چواردەی تەمموز بواری ئەوە لەبەردەم نووسەرانی کورد کرایەوە کە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی بڵاوبکەنەوە، وەک لێکۆڵینەوەکەی (حسێن عارف) کە بەناوی (محەمەد سدیق عارف) و بەناونیشانی (کامەران و هۆنراوەی نوێ) بڵاوکرایەوە و لێکۆڵینەوەیەکی (محەمەدی مەلاکەریم) دەربارەی (حاجی قادری کۆیی) و لێکۆڵینەوەیەکی (کامیل حەسەن بصیر) بە زمانی عەرەبی و بە ناونیشانی (کامران شاعر من کوردستان).

هەر لەبواری گەشەسەندنی ڕەخنەی کوردیدا نابێت لە یادمان بچێت کە بە کردنەوەی بەشی کوردی لە ساڵی (١٩٥٩-١٩٦٠ز) لە کۆلێژی ئادابی زانکۆی بەغداد بوونی بابەتی ڕەخنە لە پرۆگرامی خوێندنی ئەو بەشەدا و وتنەوەی ئەو بابەتە بۆ ماوەیەک لەلایەن (گۆران)ی شاعیرەوە، ڕەخنە سیما و شەقڵێکی گەشتر و زانستانەتری وەرگرت.

لە ناوەڕاستی شەستەکانیشدا بە ئامادەکردنی چەند نامەی ئەکادیمی لەلایەن ئەو خوێندکارانەی کە لە دەرەوەی عیراق بڕوانامەی دکتۆرایان لە ئەدەبی کوردیدا بەدەست هێنا بوو ڕەخنەی ئەدەبی هەنگاوێکی نوێی بەرەوپێشچوونی بۆ ڕەخسا، وەک (ڕیالیزم لە ئەدەبی کوردیدا) (د.عیزەدین مستەفا ڕەسول) و (کورتەی مێژوی هاوچەرخی ئەدەبیاتی کوردی) (د. مارف خەزنەدار) و (حاجی قادری کۆیی- ژیان و بەرهەمی) (د.ئیحسان فوئاد).

لە ساڵی (١٩٧٠) لەگەڵ سەرهەڵدانی بزوتنەوەی (ڕوانگە)دا ئاسۆیەکی نوێ لەبەردەم چالاکیی ڕەخنەییدا کرایەوە و لەپاڵ بەرهەمی بڵاوکراوەی نووسەرانی ئەو بزوتنەوەیە کۆمەڵێ وتاری ڕەخنەییش دەربارەی بزوتنەوەکە خۆی و دەربارەی بەرهەمە ئەدەبییەکان بڵاوکرانەوە، بەم پێیە خودی بزوتنەوەی ڕوانگە بوارێکی نوێ و فراوانی لەبەردەم ڕەخنەشدا کردەوە، هەر بۆیە (شێرکۆ بێکەس) لەو کاتەدا وتوویەتی:

(هەموو بەرهەمێکی ئەدەبی پێویستە دوو پێوانەی بۆ بکرێت پێوانەیەکی سیاسی و پێوانەیەکی هونەری ئەم دوو پێوانەیە دووڵای یەک مەسەلە پێکدەهێنن کە ئەویش ڕەخنە گرتنی ئەدەبییە بۆیە بەیەکەوە گرێدراون و یەک کار ئەکاتە سەر ئەوی تر).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

لەدوای ساڵی (١٩٧٥)ز ئەگەر چی تا ڕادەیەک ئەدەب و ڕەخنەی کوردیش وەک شۆڕشەکەی توشی جۆرە نوشستییەک بوو، بەڵام خۆڕاگری و چۆکدانەدانی ئەدیبان و نووسەرانی کورد نەک هەر بوو بە هۆی ئەوەی کە بەرهەمی ئەدەبیمان بەردەوام بێت و بە زیندوویی بمێنێتەوە، بەڵکو خولیای داهێنان و هەنگاونان بەرەو پێشچوون بوو. بە سیمای دیاری ساڵانی هەشتای ئەدەبی کوردی.

" پەخشـــان "

پەخشان بەشێکە لە ئەدەب

پەخشـــان بریتییە لەو دەربڕین و نووســـراوانەی کە هەست و سۆزی مرۆڤ نیشاندەدات پەخشـــانی نویَ بە گشـــتی بایەخ بە سەروا نادات.

جۆرەکانی پەخشان:

بەشێوەیەکی گشتی پەخشان دەکرێت بە دوو جۆر:

١- پەخشانی زانستی:

ئـەو پەخشـــانەیە کـە باس لە بابەتێکی زانســـتی دەکات و هەســـت و ســـۆزی تێدا نییە، وەک بابەتەکانــی (کیمیا، فیزیا، پزیشـــکی، بیرکاری....).

٢- پەخشانی ئەدەبی:

ئـەو پەخشـــانەیە کـە زیاتـر بایـەخ بـە هەســـت و ســـۆز دەدات، بـۆ ئـەوەی کار لـە بەرامبەرەکـەی بـکات و چێـژی پێببەخشـێت، وەک (وتاری ئەدەبی، چیرۆک، یاداشـــت، نامـــە، ژیاننامـــە، وەرگێڕانـــی ئەدەبی).

” وتــــار “

وتـار هونەرێکـی ئەدەبییـە نووسـەر بـە شـێوەیەکی کـورت و ورد و سـەرنجڕاکێش لایەنێکـی ژیـان باسـدەکات و بیـروڕای خـۆی دەربـارەی دەخاتـەڕوو.

خاسیەتەکانی وتار

١- کورتی، دەبێت وتار لە چەند پەڕەیەک تێپەڕ نەکات.
٢- لەبەرچاوگرتنی جوانکاری لە دەربڕیندا.
٣- تەکنیـک لـە نووسـیندا، هـەر نووسـەرێک ڕێگایەکـی تایبەتـی خـۆی هەیـە بـۆ ڕونکردنـەوە و دارشـتنی بابەتەکـەی بـە زمانـی ڕوناکبیـری سـەردەم.
٤- بابەتی وتار ڕەنگدانەوەی بیر و هەست و سۆزی خودی خاوەنەکەیەتی.

جۆرەکانی وتار:

وتـار بابەتـی هەمەچەشـنە لەخۆدەگرێـت، وەک (وتاری سیاسـی، وتـاری ئاینی، وتـاری ڕەخنەیی، وتـاری مێژویی، وتـاری کۆمەڵایەتی و وتاری ئەدەبـی.......).
لـە قۆناغەکانـی پێشـوی خوێندنـدا باس لە سـەرەتا و سـەرهەڵدانی وتـاری کوردی کـراوە، لێـرەدا لـە ڕێـرەوی گەشەسـەندنی وتـاردا باس لە چەنـد قۆناغێـک دەکەین:

قۆناغی یەکەم سالانی (١٩٣٩- ١٩٥٨)ز:

بەڵگەنەویسـتە کـە هەمـوو دەم گەشەسـەندن و لاوازبوونـی بەرهەمـی ئەدەبی کوردی، پەیوەنـداری ئـەو بارودۆخـە سیاسـی و کۆمەڵایەتـی و ئابوریەیـە کـە بەرهەمەکـەی تێدا هاتووەتـە ئاراو.

لـە عیـراق لـە سـاڵی (١٩٣٩)دا گۆڤـاری (گەلاوێژ) دەرچـوو، کە بەدرێژایی (١٠) سـاڵ تا (١٩٤٩) بەردەوامبـوو. لەمـاوەی دەرچوونـی ئـەم گۆڤـارەدا هەموو بەشـەکانی ئـەدەب بە تایبەتـی وتـار، گەشەسـەندنێکی باشـی لـە ڕوخسـار و ناوەرۆکدا بە خـۆوە دیوە.

لـە میانـی دەرچوونـی ئـەم گۆڤـارەدا تەوژمێکـی تـری وتـار دەبینیـن بەهـۆی

دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە ساڵی (١٩٤٦)ز لەو ماوە کورتەی تەمەنی کۆماردا ئەدەب بە گشتی هەنگاوی بەرەوپێش ناوە، چەندین گۆڤار و ڕۆژنامەی هەمە چەشنە دەرچوون، لەوانە (ڕۆژنامەی کوردستان ١٩٤٦، هەڵاڵە ١٩٤٦، گرِوگاڵی منداڵان ١٩٤٦).

پاشان لە ساڵانی چل و پەنجاکاندا لە عیراقدا پێش شۆڕشی (تەمموزی ١٩٥٨) چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری تر هاتنە ئاراوە، کە بەهۆیانەوە وتار هەنگاوی بەرچاوی ناوە، لەوانە (ڕوناهی ١٩٤١، نزار ١٩٤٨ و هیوا ١٩٥٧،.....) لە وتارنووسە دیارەکانی ئەم قۆناغە (حوزنی موکریانی، عەبدولڕەحمانی زەبیحی، جەلادەت بەدرخان و ڕوقیەی قادری ......).

گرنگترین خاسیەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا:

١- زمانی وتارەکان گەشەیان بەخۆیانەوە بینی چونکە زیاتر بەرەو کوردیی پەتی دەبران (هەرچەندە هەندیک جار دەقاو دەق وشەی عەرەبی لە نووسیندا بەکارهێنراوە).

٢- خاڵبەندی زیاتر بایەخی پێدراوە.

٣- بەهۆی سەرهەڵدانی وتارنووسی ژنەوە ژنی کورد هاندەدرا بۆ خوێندن و خوێندەواری و بابەتی سەرەکی ناوەرۆکی وتارەکانیان بوو.

٤- زۆر وتاری وەرگێڕدراو لە زمانەکانی دیکەوە دەکرانە کوردی ناوەرۆکی وتاری کوردییان پێ دەوڵەمەندتر دەکرا.

ئەم پارچەیەی خوارەوە نمونەی وتارێکی ئەدەبییە کە لە گۆڤاری (دەنگی گێتی تازە) دا بە خامەی (کامەران موکری) لە ساڵی (١٩٤٦)ز دا بڵاوکراوەتەوە بە ناونیشانی (شەونمی بەری بەیان).

شەونمی بەری بەیان

(بەری بەیان بوو، هێشتا جیهان پەردەی دەستی لانەدابوو، ڕووم کردە باخێك، ئەم هەموو گوڵ و گوڵزارانە ئامادەبوون بۆ هاتنی بلبل دەست لە ملیان کات. دڵۆپی شەونم بریسکەی ئەهات، بە چەشنی فنجانی زیوی سەرژێرپیاڵەی ئاڵتون، کاتێکم زانی بلبل بە ناڵینەوە دەرکەوت، کەچاوی کەوت بە گوڵ گەشاوە، ئەوە و قەترەی شەونمی زێڕینی لەسەرلێویەتی، تۆزێ دڵی هاتەوە جێی خۆی و دەستی کرد بە خوێندن و خەریك بوو دەم بەری دڵۆپێ لەو ئاورنگەی سەرلێوی گوڵ بخواتەوە، خەوی لێکەوت...).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

قۆناغی دووەم سـاڵانی (١٩٥٨ - ١٩٧٠)ز:

لـەم سـاڵانەدا زۆر گۆڕانـکاری سیاسـی و کۆمەڵایەتـی و ئابـوری و ڕوناکبیـری ڕوویانـدا، کـە کاریگەرییەکـی قوڵیـان لـە ئەدەبـی کـوردی دروسـتکرد.

لـە دوای شۆڕشـی (١٤ ی تەممـوزی ١٩٥٨) یاسـاکانی ڕژێمـی پێشـوو گـۆڕان، لەوانـە بـواری ڕادەربڕیـن و چاپەمەنـی فراوانتـر و ئازادتـر بـوون، ئەمانە بـوون بەهۆی بـەرەو پێشـچوونی وتـار لـەم قۆناغـەدا، بەتایبەتـی بەهۆی ئـەو گۆڤـار و ڕۆژنامانەی کە بڵاودەکرانـەوە لەوانـە (شـەفەق١٩٥٨، ڕای گەل١٩٥٩، بڵێسـە١٩٥٩ و ڕۆژی نـوێ١٩٦٠...).

بـەڵام لـە سـەرەتای سـاڵانی شەسـتدا بەهـۆی هەڵگیرسـانی شۆڕشـی ئەیلـول و تێکچوونی بارودۆخی سیاسـیی کوردسـتان بابەتی وتار بەرەو لاوازی و سستی ڕۆیشتووە. لـە ناوەڕاسـتی شەسـتەکان و دواتـر بەهـۆی دەرچوونـی چەنـد ڕۆژنامـەو گۆڤارێـک بـوار بـۆ گەشەسـەندنی وتـار ڕەخسایـەوە، لەوانـە ڕۆژنامـەی (برایـی، برایەتـی١٩٦٧)ز و (گۆڤـاری سـلێمانی ١٩٦٨)ز .

لـە نووسـەرە ناودارەکانی وتار لەم قۆناغەدا (عیزەدین مسـتەفـا، شـێخ محەمەدی خـاڵ، ڕەمـزی قـەزاز و ئەبـو زەید مسـتەفا سـندی....)

گرنگترین خاسیەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا:

١- زمانـی وتـار پوختەتـر بوو لە ڕووی وشـە و زاراوە دەوڵەمەندتر بـوون، بەتایبەتی کـە زمانـی نووسـینی وتـار بـە زاری کرمانجیـی خـوارو بـوو هەروەها وشـە و زاراوەی زارەکانـی تـری تێکەڵکراوە.

٢- هەوڵدراوە ڕێنووسـێکی ڕاسـت و دروسـت پەیڕەوبکرێت شـێوازە هونەرییەکەشی بـەرز و پڕ لـە جوانکاری بێت.

٣- لـە ڕووی ناوەڕۆکـەوە بابەتـی سیاسـی بـۆ خـۆی سـەرەکیترین بابەت بـوو، کە باسـی بیـری ئازادیخـوازی و پێشـکەوتنخوازی کـراوە. زیاتریـش جەخت لەسـەر بیروبـاوەڕی نەتەوەیـی و مافەکانـی کـورد و یەکگرتنـەوەی کوردسـتان کـراوە.

٤- لەپـاڵ گەشەسـەندنی وتـاری سیاسـی، وتـاری کۆمەڵایەتـی و مێژوویـی ئاسـۆی فراوانتریـان لەبەردەم کرایەوە بە تایبەتی باسـی ئەو بابەتانە کـراوە کە پەیوەندییان بـە نەتەوەی کـورد هەبوو.

٥- لــەم قۆناغــەش زۆر وتــار لــە زمانەکانی بێگانــەوە وەرگێــڕدراون بۆ ســەر زمانی کــوردی لــە هەمــوو بوارەکانــی ئەدەبــی و ڕوناکبیری.

نمونــەی وتارێکــی ئــەم قۆناغــە کە بــە خامەی (ڕەمــزی قەزاز) نووســراوە لە ســاڵی (١٩٦٧)ز، لــە ژمــارە (٢٩)ی گۆڤــاری (برایــی)دا بڵاویکردووەتــەوە و نووســیویەتی:

(... ئــەم گرانییــە ئێســتا بلاوبووەتەوە بــە وڵاتــا، گرانییەکی ڕاســتەقینە و تــەواو نییە، بەڵکــو گرانییەکی دروســتکراوە لەلایــەن چەند جامبازێکــی دڵ ڕەقی بێ بــە زەییەوە، ئەمانــە وەك زەروو وانــە، هەمیشــە خەریکی مژینــی خوێنی چینی هــەژار و کرێکارن، ئەمانە لەســەر لاشــەی چینــی هــەژار و کرێکار باغــەی ســامان و کۆشــك و تەلاریان دادەنێــن و ئەیبەن بە ئاســمانا، هەموو بیرو بــاوەڕو ئامانجیان لە ژیانا پــارە کۆکردنەوەو دەســتکەوتی خۆیانە ...).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

قۆناغی سێیەم سالانی (١٩٧٠- ١٩٩١)ز

لــە دوای ڕێککەوتنــی (١١ی ئــازاری ١٩٧٠) بزوتنــەوەی ئەدەبــی لە کوردســتان تا ڕادەیەکــی بــاش پێشــکەوتووە، گەلێــک یانــە و کۆمەڵــە دەرکەوتــن، هــەر یەکێکیــان بــۆ گەیاندنــی بیــری خۆیــان چەنــد گۆڤــار و ڕۆژنامەیــان دەردەکــرد، ئەمــەش هەنگاوێکی تر وتــاری بەرەوپێــش برد. هەروەک ئــەم بارودۆخە بزوتنەوەیەکی ڕۆشــنبیری و هۆشــیاری لەنــاو نووســەران و جەمــاوەردا خوڵقانــد، گەلێــک ڕۆژنامــە، گۆڤــاری ئەدەبی، زانســتی و ڕوناکبیــری وەک (زانیــاری ١٩٧٠)، (نووســەری کــورد ١٩٧١)، (ڕۆژی کوردســتان ١٩٧١)، (کــۆڕی زانیــاری کــورد ١٩٧٣) دەرچوێندران.

بێگومــان ئــەم ڕووە گەشــەی بــەرەو پێشــچوونی وتار تــا ســاڵی (١٩٧٤)ی خایاند بەڵام نســکۆی شــۆڕش و هەڵگیرســاندنەوەی شــۆڕش لە ســاڵی (١٩٧٥) و چەند ســاڵێکی دوای ئــەو ڕوداوە بــۆ خۆیــان چەشــنە ئاســتەنگێکیان لەبــەردەم ئەدەبی کوردی بەگشــتی و هونــەری وتــاردا دروســتکرد و کاتــێ ڕاگەیاندنــی کوردی لەو چەند ســاڵەدا ئــەو ڕووە گەشــەی پێشــووی نەمــا و کەوتــە ژێر فشــارەوە.

لەگەڵ هەموو ئەم ئاستەنگانەشدا نووسەرانی کورد لە شارەکاندا، لە دوای نسکۆ و لەو چەند ژمارە کەمەی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەی کە لەو سەردەمەدا دەردەچوون وەک (هاوکاری، بەیان و ڕۆشنبیری نوێ) بەردەوامبوون و توانییان وتار بەرەوپێش ببەن.
هەر لە پاڵ ئەمەدا نووسەرانی شاخیش لەدوای نسکۆ لە بڵاوکراوەکانی شۆڕش چالاکانە بایەخیان بە وتار داوە، بەتایبەتی وتاری سیاسی لە بڵاوکراوەکانی شاخ (نووسەری کوردستان، گزنگ، هەڵمەت، قەندیل، هەڵوێستی ئەدەب و بانگ،...) بوون.

لە دەنگە دیارەکان و قەڵەم ڕەوانەکانی وتارنووسین لەم ساڵانەدا (تەها بەرواری، مستەفا نەریمان و جەمال خەزنەدار،...).
هەروەها ساڵانی هەشتای سەدەی ڕابردوو نووسەرانی کورد لە ڕێگای بەرهەمە ئەدەبییەکانەوە دژی سیاسەتی توانەوەی نەتەوەکەیان خەباتیاندەکرد، هەر بۆیە وتارەکانی ئەو ساڵانە بۆخۆیان دەبوونە بنەما و پێکهێنەرێکی پتەوی ئەدەبی کوردی.

گرنگترین خاسیەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا:

١- لە سەرەتای ساڵانی حەفتاکان زمانی وتار گەشەیەکی دیاری بەخۆیەوە بینی کە لە قۆناغەکانی پێشووتر بەو ڕادەیە نەبینرابوو. بە تایبەتی کە پرۆگرامی خوێندن لە قۆناغەکانی ناوەندی و ئامادەیی بە کوردی دانران، ئەمەش وایکرد، کۆمەڵێک وشە و زاراوەی نوێ بێتە ناو فەرهەنگی زمانی کوردی و دەوڵەمەندتری بکات.

٢- لەدوای نسکۆی شۆڕشی لە ساڵی (١٩٧٥)ز دیاردەیەک بە ئاشکرا هەستی پێدەکرێت، بەتایبەتی لە بڵاوکراوەکانی ناو شاردا کە بریتی بوو لە دەربڕینی ناڕاستەوخۆ، واتە پەنابردنە بەر بەکارهێنانی هێما و نیشانە، ئەمە لە کاتێکدا لەسەرەتای حەفتاکاندا نووسەران بێ ترس و سڵکردنەوە هەست و سۆز و بیری خۆیان دەردەبڕی چونکە بارودۆخەکە ئازادی و سەربەستی بۆ نوسەران فەراهەمکردبوو.

٣- لەم قۆناغەدا وتار وەک هۆیەک بۆ پاراستنی زمانی کوردی بەکاردەهێنرا، چونکە ڕژێم هەوڵی شێواندن و لەناوبردنی زمانی کوردی دەدا.

٤- لەدوای نسکۆی (١٩٧٥)ز جیاوازی کەوتە نێوان نوسەرانی شار و شاخ لە خستنەڕووی بابەتەکاندا، چونکە ئەو سەربەستییەی نووسەرانی شاخ هەیانبوو هەرگیز نووسەرانی شار نەیانبوو.

لەبەرئەوەی وتاری سیاسی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ناو شاردا پاشەکشەی کرد بەرامبەر ئەوە لە بڵاوکراوەکانی شاخ واتا ناو شۆڕش بایەخی زۆری پێدەدرا و زیاتر گەشەیدەکرد چونکە نووسەرانی شار هەوڵیاندەدا لە ڕێگەی وتارە کۆمەڵایەتی و مێژوویی و ڕۆشنبیرییە گشتییەکاندا بیر و بۆچوون و هەست و سۆزی نەتەوایەتیان پیشانبدەن.

وەک لەم دەقەی (سەبری بۆتانی):

((ئەدەبا کوردی ژ سترانا زمانێ کوردیڤە دەستپێکریە. لێ مخابن نەهاتییە نڤیساندن....ئەز ڤێ دبێژم چکۆ بێگومان ئەگەر سترانەك تەنێ ژی بەری چەند هزار سالەکا بهاتا نڤیساندن مەو بیانیا ژی دێ بگۆتا ژهنگێ ڤە پەیدا بوویە. ڤێجا گەرەکە باشتر بهێتە زانین کو سترانا کوردی شعرە، سەرهاتییە، چیرۆکە، پەسنە، ڕێزگرتنە، بیروباوەڕە، شیرەتە، ئەڤینە، ئۆل و ئایینە، کورت و کرمانجی شین و شادی وفەلسەفا ژینا میللەتێ مەیە......)).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

چیرۆکی کوردی لە شەڕی دووەمی جیهان

چیرۆکی هونەری، وەک بابەتێکی ئەدەبی تازەی بێگانە هاتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، لە بنەڕەتدا هونەرێکی ئەوروپییە پێویستی ژیان وایکردووە، وەک ڕوخسارێکی هونەری لەناو هەموو نەتەوەکانی جیهاندا بڵاوبێتەوە، لە کۆمەڵگەی کوردیش باروودۆخی بۆ هەڵکەوت، ئینجا سەری هەڵدا و پێگەیشت، ئاشکراشە هەموو داهێنانێکی نوێ بە سادەیی دەستپێدەکات، ئینجا گەشەدەکات و پێشدەکەوێت، دەبێت ئەو ڕاستییەش بزانین، کە بێ ئەو سەرەتایە ئەوەی ئێستا هەیە نەدەبوو دوای ئەوەی لە قۆناغەکانی پێشووی خوێندن باسی سەرەتا و سەرهەڵدان و دەرکەوتنی چیرۆکی هونەریی کوردی کرا، ئەوا لە شەڕی دووەمی جیهانەوە چیرۆکی هونەریی کوردی بەپێی چەند قۆناغێکی مێژوویی بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشدەکەین.

١- چیرۆکی هونەریی کوردی لەساڵی ١٩٣٩ تا ساڵی ١٩٥٨

٢- چیرۆکی هونەریی کوردی لەساڵی ١٩٥٨ تا ساڵی ١٩٧٠

٣- چیرۆکی هونەریی کوردی لەساڵی ١٩٧٠ تا ساڵی ١٩٩١

قۆناغی یەکەم: چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی (١٩٣٩ – ١٩٥٨)ز

دەتوانین ئەم قۆناغە ناوبنێین بە قۆناغی گەشەسەندنی چیرۆکی هونەری کوردی، چونکە لەم قۆناغەدا هونەری نووسینی چیرۆکی کورت گەشەیکرد، دەرچوونی چەند گۆڤار و ڕۆژنامەیەکی وەک (گەلاوێژ، دەنگی گێتی تازە لە بەغدا ، هاوار ، ڕۆژا نوو لە شام، ڕۆژنامەی ژین و ژیان لە سلێمانی) ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە گەشەسەندنی ئەم تەرزە چیرۆکە.

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری گەلاوێژ (١٩٣٩-١٩٤٩)ز

یەکێک لەو هونەرە ئەدەبییانەی گۆڤاری گەلاوێژ لە (١٩٣٩- تا ١٩٤٩)ز ڕۆڵێکی ئاشکرا و دیاری لە جێگیربوون و ڕەگ داکوتانیدا هەبوو، (چیرۆکی هونەریی کوردی) بوو.

گەلاوێژ هەر لە یەکەم ژمارەی گۆشەیەکی تایبەتی بۆ چیرۆک داناوە، ناوی (چیرۆکی ئەم مانگە)ی لێناوە، لە سەرجەم ژمارەکانی ئەم گۆشەیە دەبینرێت، تا دوا ژمارەی کە (١١٦)یە، چونکە بە بەشێکی سەرەکیی ئەدەبی نوێیان زانیوە، هەر لەم گۆڤارەدا ئاوڕدانەوە لە چیرۆکی وەرگێڕدراو کارێکی زۆر بەجێبووە بۆ چاوکردنەوەی لاوەکانی، ئەوساش بە کەڵکبوو، چیرۆکە وەرگێڕدراوەکان هی ئەو نووسەرانە بوون کە ناوبانگیان هەبوو لە جیهاندا.... سەرنجی خوێنەر و نووسەرانی کوردیان ڕادەکێشا، چیرۆکەکانیش زیاتر لە زمانی ئینگلیزی و هەندێکیشیان لە زمانی عەرەبییەوە وەرگێڕدراون.

بابەتێکی دیاری ناوەرۆکی چیرۆکەکانی گۆڤاری گەلاوێژ ناکۆکی و ململانێی نێوان دووچینی سەرەکیی کۆمەڵ، کە دەرەبەگ و ئاغاکان لەلایەک و جوتیار و کاسبکارانی کوردستان لەلایەکی ترەوە بوو، کە وێنەی ژیانی پڕمەینەتی ئەو ڕۆژانەی شەڕی دووەمی جیهانی بوون، هەر لە پای ئەو بابەتەدا ڕەخنەگرتن لە نەریت و خوڕەوشتی دوواکەوتووی کۆمەڵایەتی بوو بە بابەتێکی تری چیرۆک لەو ماوەیەدا. لە چیرۆکەکانی (گەلاوێژ) ئەوەش دەبینرێت کە نووسەرەکان بەتەواوی لایەنگری جوتیارن هەروەها لە بەشێک لە چیرۆکەکان ئافرەت کراوە بە پاڵەوانی چیرۆک، هەندێک دیاردە خراپی کۆمەڵگە وەک: شیربایی و کچ فرۆشتن باسکراوە.

هەر ئەم چەشنە بایەخدانەی چیرۆکنووسانی کورد بەو جۆرە کێشە و دیاردە کۆمەڵایەتییانە بوو بە هۆی ئەوەی کە ڕاستەوخۆ چیرۆکی کوردی بەرەو ڕێبازی ڕیالیزمی هەنگاوبنێت، دیارترین چیرۆکنووسەکانی گەلاوێژ، (شاکر فەتاح، عەلائەدین سەجادی و برایم ئەحمەد)بوون.

تەکنیك و زمانی دارشتنی چیرۆکەکان:

چیرۆکەکانی سەرەتای گۆڤاری گەلاوێژ لە ڕووی زمان و تەکنیکییەوە پێشکەوتنی ئەوتۆیان پێوە دیار نییە، واتا زمانی نووسینی چیرۆکەکان کوردی پەتی نییە، وەک زمانی نووسینی ئەو سەردەمە، پڕیەتی لە وشەی عەرەبی و فارسی، هەروەها لە ڕووی تەکنیکییەوە بەگشتی شێوازی چیرۆکەکان گێڕانەوەی ئاساییە و هیچ کاریگەرییەکی هونەری نوێی چیرۆکی پێوەنییە، زیاتر شێوەی ڕاپۆرت نووسینیان پێوەدیارە، یاخود گەلێ چیرۆکنووس هەوڵیانداوە باسێکی فۆلکلۆری یا ئەفسانەیی بێنن بەرگی چیرۆکێکی هونەری بەبەردا بکەن.

بەڵام دواتر زمانی نووسینی چیرۆکەکانی گۆڤاری گەلاوێژ بەرەو کوردی پەتیی ڕەوان دەڕوات، پاکدەکرێتەوە لە وشەی بێگانە لە جێگایان وشەی کوردی ڕەسەن یان وشەی گونجاو بەکارهێنراوە. هەروەها شێوەی هونەری نوێ و تازەتر بەکارهاتووە، واتا دەتوانین بڵێین چیرۆکەکانی گەلاوێژ لە ڕووی تەکنیکی هونەرییەوە لەچاو پێش خۆیان بەرەوپێشچوون و سیمای هونەری نوێیان پێوە دیارە، ڕستە و وەسفەکان بەسۆز و کاریگەرن و زنجیرەی باسەکان هەر لەسەرەتاوە تا ئەنجام بەیەکەوە بەندن و خوێنەر ڕادەکێشن بۆ چێژ لێوەرگرتنیان.

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری هاوار (١٩٤١ - ١٩٤٣)ز

گۆڤاری (هاوار) لە ساڵی (١٩٣٢)ز لە شام دەردەچوو لە ساڵانی(١٩٤١ تا ١٩٤٣)ز بایەخی زۆری بە بڵاوکردنەوەی چیرۆک داوە لە نرخ و بەهای ئەم هونەرە تازەیە باش تێگەیشتووە.

لە لاپەڕەکانی ئەم گۆڤارەشدا چەند چیرۆکنووسی بەتوانا و بەهرەمەند هەڵکەوتن کە دیارترینیان (جەلادەت بەدرخان، کامەران بەدرخان، قەدری جان، ئوسمان سەبری و نورەدین زازا.... هتد) بوون چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار بە زاری کرمانجی سەروو نووسراون و هەندێکیان بە چیرۆکی هونەری دادەنرێن، چونکە پلەی هونەرییان بەرزە، ئەوانی تریش سیمای چیرۆکی فۆلکلۆری کوردییان پێوەدیارە بەشێکیشیان بە زمانی گیانداران نووسراون...

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە زیاتر هەوڵیانداوە، پرسی نەتەوایەتی و خەباتی چینایەتی بخەنەڕوو، ڕەخنە لە ناهەمواری باری کۆمەڵگە بگرن، هەروەها دەردی هەژاری و نەخوێندەواری بخەنەڕوو، ئەم گۆڤارەش بایەخیداوە بە چیرۆکی وەرگێڕاو بەتایبەتی لە زمانی فەڕەنسی و عەرەبییەوە دەکرانە کوردی، هەندێک جاریش هەر چیرۆکە کوردییەکان لە هەمان ژمارەدا کراون، بە فەڕەنسی کە ئەمەش ئەزمونێکی تازە بوو لە ئەدەبی کوردیدا.

لە ڕووی تەکنیکیشەوە بەشی زۆری چیرۆکە نووسراو و بڵاوکراوەکان لە ئاستێکی هونەری پێشکەوتوودان و تەواو و تۆکمەن چونکە چیرۆکنووسەکان زمانی فەڕەنسی و ئەڵمانی و ئینگلیزییان زانیوە.

قۆناغی دووەم ◂ چیرۆکی هونەریی کوردی لە ساڵی (١٩٥٨- ١٩٧٠)ز

لەم قۆناغەدا بەدواوە بەهۆی ئاڵۆزبوونی باری سیاسیی وڵات و سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول لە ساڵی ١٩٦١ز بەربەرەکانی ئەدەبی کوردی و چاپەمەنی کوردی دەکرا، ئەم بارودۆخەش کە بەسەر مێژووی نەتەوایەتیماندا هات جۆرێک لە نائومێدی باڵی کێشا بەسەر ئەدەبی کوردیدا و چەند ساڵانێکی خایاند، دیارە چیرۆکی کوردیش کپی و سستی و دواکەوتنی بەخۆیەوە بینی، بەڵام ئەم بارودۆخە هەر وا نەمایەوە، لە ناوەڕاستی ساڵانی شەستدا چیرۆکی کوردی تا ڕادەیەک پشوی پیاهاتەوە، چەند گۆڤار و ڕۆژنامەیەکیش دەرچوون و زەمینەیەکی لەباری بۆ ڕەخسا کە جارێکی دیکە پێشبکەوێتەوە.

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری شەفەق (١٩٥٨)

لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٨ز لە شاری کەرکوک گۆڤاری (شەفەق) دەرچوو، کە ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو لە پێشخستنی چیرۆکی هونەریی کوردی بۆ نمونە: گرەوێکی ڕێکخست بۆ باشترین سێ چیرۆکی کورت بۆ ئەم مەبەستەش، سێ خەڵاتی تەرخانکرد کە لە ئەنجامدا چیرۆکی (چای شیرین)ی (حسین عارف) پاداشتی یەکەمی وەرگرت، کە بەناوی خواستراوی (محمد صدیق عارف) بڵاوکرایەوە، چیرۆکی (چەندم لێ ئەستێنی)ی (مستەفا صالح کەریم) پاداشتی دووەمی پێدرا، چیرۆکی

(شەوێکی درێژ)ی (محەمەد ساڵح دیلان)ی شاعیریش پاداشتی سێیەمی پێدرا.
لەم ماوەیەدا چەند چیرۆکنووسێک بۆ یەکەمجار دەستیاندایە بڵاوکردنەوەی چیرۆکی کورت، لە قۆناغەکانی دواتریش هەر ناویان دەدرەوشێتەوە وەک (حسێن عارف، جەمال بابان، محەرەم محەمەد ئەمین، حەسەنی قزڵجی ... هتد).
لەم قۆناغەدا چەند چیرۆکنوسێک بۆ یەکەمین جار چیرۆکی مامناوەندی بڵاودەکەنەوە و جێگیریدەکەن لەوانە (جەمال بابان) بە چیرۆکی (خانزاد ، پەڵە هەورێکی چڵکن) و (جەمال نەبەز)یش بە چیرۆکی (لالۆ کەریم) و (محمد صالح سعید) بە چیرۆکی (کاروانی)... (کە ئەم چیرۆکانە ماوەی ڕوداوەکان و ژمارەی کەسەکانیان لە چیرۆکی کورت زیاترە، بەڵام ناگەنە چیرۆکی درێژ واتا (ڕۆمان)).
دەبێت ئەوەش بزانین، کە پێشتر دوو چیرۆکی مامناوەندی بە ناوی (لە خەوما) ی (جەمیل صائیب) ساڵی (١٩٢٥)ز لە (١٩٧٥)ز چاپکراوە و (مەسەلەی ویژدان) ی (ئەحمەد موختار جاف) لە ساڵی (١٩٢٩)ز نوسراوە و لە ساڵی (١٩٧٠)ز چاپکراوە. بەڵام لەبەرئەوەی لەکاتی خۆیدا بە کتێب بڵاونەکراونەتەوە، لە قۆناغی خۆیاندا جێگیر نەکراون.

چیرۆکەکانی ئەم سەردەمە دوو جۆری سەرەکین:

هەندێک لەو چیرۆکانە زۆر سادەن و بابەتەکانیان دوور لە ڕوخساری هونەری خراونەتە بەرچاو، لە بازنەی نائومێدی دەخولێنەوە و پێشکەوتنیان بەدەست نەهێناوە. بەشێکی تریشیان گەشەو پێشکەوتنیان پێوە دیارە، چ لە ڕووی ناوەرۆک و ڕواڵەتی هونەری و ڕەوانی زمانەوە بێت، لە ڕووی ئەوەی کە مۆرکی کوردەوارییان پێوە دیاربێت، قارەمانەکانیان کەسانی ناو کۆمەڵی کوردەواری بوون، ڕوداوەکانیش ڕوداوی سەردەمەکە بوون، ناوەرۆکی چیرۆک لەم قۆناغەدا بایەخی بە کێشەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و چینایەتی سەردەمەکە داوە.
لەم قۆناغە بەدواوە چیرۆکنووسەکان هەوڵیانداوە زۆر بە ئاشکرا باسی بابەتە سیاسییەکان بکەن، لەبەرئەوەی چیرۆکنووسەکان زۆربەیان لەگەڵ شۆڕشی کورد و سەر بە بزووتنەوەی نیشتمانی بوون، چ بە بیروباوەڕ بێت، یان بە کردار، ڕۆژانەش

بە چاوی خۆیان چەوساندنەوە و ئەشکەنجەدانی گەلەکەیان دەدیت، بەدەستی ڕژێمی داگیرکەری کوردستان، ئەمەش بوو هۆی ئەوەی کە نرخی هونەری چیرۆکەکان بێتە خوارەوە، لە داهێنان بکەوێت، زمانی چیرۆکەکان سادە بێت و شێوە و تەکنیکیان لاواز بێت. بە ئاشکراش مەبەست بدەن بە دەستەوە.

هەندێک جاریش بارودۆخی سیاسی پوختی و ڕەوانی پێشووی لاوازکردووە لە ڕووی دارشتندا چیرۆکەکانی بەرەو چڕکردنەوە بردووە تا ڕادەیەکیش ڕەمزیان بەکارهێناوە.

قۆناغی سێیەم چیرۆکی هونەریی کوردی لە ساڵی (١٩٧٠- ١٩٩١)ز

ساڵی (١٩٧٠)ز بە قۆناغێکی نوێ دادەنرێت لە مێژووی عیراق بە گشتی و گەلی کورد بەتایبەتی، لەبەرئەوەی لەو ساڵەدا بۆ یەکەمجار حکومەتی عیراق دانی بە مافە ڕەواکانی گەلی کورد نا، لە ڕێکەوتنامەی ١١ی ئازاری (١٩٧٠)ز کە لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕشی کورد مۆری کردبوو، ئەمەش بەماوەی گەشەسەندن و ئاڵوگۆڕ دادەنرێت لە هەموو ڕوویەکەوە، دیارە زەمینەیەکی لەبار و ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ ئەوەی چەندین دەزگای ڕۆشنبیری کوردی بێنەکایەوە، هەروەها کۆمەڵێک ڕۆژنامە و گۆڤاری جۆراوجۆر بە زمانی کوردی دەربچن، وەک ڕۆژنامەکانی (هاوکاری، بیری نوێ، ژین) هەروها گۆڤاری (بەیان، ڕۆژی کوردستان و ڕۆشنبیری نوێ) هەموو ئەمانەش زەمینەیان بۆ بڵاوکردنەوەی کۆمەڵێک چیرۆک لەو گۆڤار و ڕۆژنامانەدا خۆشکرد، لەگەڵ چاپکردنی چەندین کۆمەڵە چیرۆکێک.. کە دواتر بوون بە هۆی گەشەسەندنی زیاتری چیرۆکی کوردی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە، خۆ دەرچوونی بەیانی (ڕوانگە) لە بەهاری ساڵی (١٩٧٠)ز یەکێک بوو لەو هەوڵ و ڕێبازە نوێیانەی کەوای کرد ژمارەیەک چیرۆکنووس پەیدابن جگە لە سازدانی کۆڕی ئەدەبی و زاڵبوونی کەشوهەوایەکی باش بۆ گفتوگۆکردن دەربارەی باری ڕۆشنبیری گشتی، ڕوانگە چیرۆکی کوردی لە سستی و دووبارەبوونەوە ڕزگارکرد. زەمینەیەکی نوێی بۆ چیرۆکی کوردی ئامادەکرد، دیوارێکی لەنێوان چیرۆکی کۆن و نوێدا دروستکرد. بە تەکنیکی تازە و بەکارهێنانی دیالۆگ*

(*) دیالۆگ: یەکتر دواندن

و مەنەلـۆگ* و چڕکردنــەوەی گێڕانــەوە و بەکارهێنانــی تەوژمــی هــۆش ئاســتی چیرۆکی کــوردی بەرزکردەوە.

لەســەرەتای ســاڵانی حەفتــادا کۆمەڵێــک چیرۆکنووســی قۆناغەکانــی پێشــوو بــە بۆچوونی تازە و کەرەســتەی تازەوە بەردەوامبوون، وەک: (حســێن عارف، محەمەد مەولود (مــەم)، کاکــە مەم بۆتانی و مســتەفا ســاڵح کەریم)..هەروەها چەند چیرۆکنووســێکی تازەش بــۆ یەکەمینجار دەســتیان بە نووســینی چیــرۆک کرد کە دواتــر ناوبانگیــان پەیداکرد وەک (محەمــەد موکــری، محەمــەد فەریق حەســەن، ڕەئــوف بێگەرد و شــێرزاد حەســەن...)

لــەم قۆناغــەدا دوو ڕوداوی تــر کاریگەرییــان بەســەر ڕەوتی چیرۆکــی کوردییەوە هەبــوو کــە ئەوانیــش شکســتی شۆڕشــی مەزنــی ئەیلــول بــوو لــە ناوەڕاســتی ســاڵانی حەفتــادا، هەروەهــا هەڵگیرســانی شــەڕی درێــژ خایەنــی هەشــت ســاڵەی نێــوان عیراق و ئێــران (١٩٨٠- ١٩٨٨)ز.

ئــەم ڕوداوانــە کاریگەرییەکی زۆریان بەســەر ئەدەبی کوردی بەگشــتی و چیرۆکی کــوردی بــە تایبەتــی هەبــوو، لەســاڵی (١٩٧٠)ز بــەدواوە بەشــێوەیەکی گشــتی بابەتەکانی چیرۆکــی کــوردی گۆڕانیــان بەســەرداهات هەرچەنــدە هەنــدێ لــەو بابەتانــەی پێشــوو دووبــارە دەبنــەوە بــەڵام لەپــاڵ کێشــەی کرێکار و خاوەنــکاری دەوڵەمەنــد، گیروگرفتــی شــاریش بــوو بــە هەوێنی چیــرۆک.. لەدوای ســاڵی(١٩٧٥)ز و ســەرهەڵدانەوەی شــۆڕش جۆرێکــی تــر لە چیــرۆک پەیدابوو کــە چیرۆکــی (بەرگری لە مافــە ڕەواکانی گەلــی کورد) چونکــە دوای شکســتی (١٩٧٥)ز مــان و بوونــی گەلــی کــورد کەوتە مەترســی.

تاوانــی قڕکردن و لەناوبردن (جینۆســاید) بە ئاشــکرا بەرامبەر کــورد پەیڕەودەکرا و کــورد کەوتــە بەرامبــەر هێزێکــی دڕنــدەی وەک بەعــس کــە خــاوەن تازەتریــن چەکــی ســەردەم بــوو، بۆیــە چیرۆکنووســە کــوردەکان ئەرکێکــی پیرۆزیــان کەوتە سەرشــان کە ئەویــش داکۆکیکــردن بوو لــە مانی نەتەوەی خۆیــان و هانی خەڵکیان دەدا بــۆ بەرگریکردن و هۆشــیارکردنەوە لــە ڕووی بیروباوەڕەوە.

(*) مەنەلۆگ : خۆدواندن

تەکنیکی چیرۆکی کوردی لە قۆناغی (١٩٧٠ - ١٩٩١):

١- چیرۆکی کوردی لەم قۆناغەدا سودی لە بەیت و لاوک و داستانی کۆنی فۆلکلۆری وەرگرتووە، کە ئەمەش ئاوڕدانەوەیەکی پیرۆز و سەرەتایەکی لەبار بوو بۆ چیرۆکنووسان، کە ئاوڕ لە گەنجینەی (بەیت و لاوک)ی کوردی بدەنەوە و بەکاریان بێنن بۆ خستنەڕوو و بەرجەستەکردنی هیوا و خەمەکانی مرۆڤی کوردی هاوچەرخ وەک لە چیرۆکی (لاوکی سوارە)ی (محەمەد فەریق حەسەن) و (بەیتی سمۆ)ی ڕەئووف بێگەرد و (هێلەگ)ی عەبدوڵلا سەراج...

٢- هەروەها لە چیرۆکی کوردی (جەفەنگ) واتە ڕەمز بە شێوەیەکی فراوان و بەربلاو بەکارهێنراوە، کە شێوەیەکە لە شێوەکانی تەکنیک بۆ جوانکاری بەکاردێت، هەروەها بۆ داپۆشین و شاردنەوەی ئەسڵی مەبەستی چیرۆکنووس بەتایبەتی لەو بارودۆخانە ڕێی دەربڕینی ڕاستەوخۆ لە نووسەران دەگیرێت، بەهۆی بارودۆخی سیاسیی توندوتیژی داگیرکەران بۆ نمونە (ڕەوەبەراز) ڕەمزی داگیرکەرە یان شەڕ خوازییە... (داربەڕو) ڕەمزی کورد و خۆڕاگری کورد و ڕەگ داکوتانی ئەوە لەناو خاکی کوردستان (ئەسپ) زۆر جار ڕەمزی شۆڕشە.

٣- چیرۆکی کوردی لەم قۆناغەدا سودی لە هونەری سینەما وەرگرتووە کە ئەمەش چەکێکی تازەی دایە دەست نوسەر، بووە هۆی شکاندنی قاڵبی خۆبەستنەوەی چیرۆکنووس لە کاتێکی دیاریکراو کە ئەمەش لە چیرۆکەکانی (ئەحلام مەنسور، ئەنوەر محەمەد تاهیر و عەبدوڵلا سەراج...) دەبینرێت.

٤- کاریگەریی ئەدەبی بێگانە واتە چیرۆکی گەلانی تر زۆر بەئاشکرا دیارە بەسەر چیرۆکەکانی ئەم قۆناغەدا، بەتایبەتی چیرۆکەکانی ئەمریکای لاتینی و ئەڵمانی و ڕوسی.. بەشێوەیەکی ئاشکرا لە نیوەی دووەمی ساڵانی هەشتادا، ئەمەش شتێکی ئاساییە چونکە دەکرێت، سود لە ئەزمونی چیرۆکی گەلانی تر وەربگیرێت بۆ دەوڵەمەندکردن و بەرەوپێشبردنی ئەزمونی چیرۆکی خۆمان.

٥- لە ڕووی زمانەوە، ناکرێت بڵێین کە زمان لای هەموو چیرۆکنوسانی ئەم قۆناغە وەک یەک یا بەیەک ئاست ناو بنرێت، بگرە لای چیرۆکنوسیش لە کۆمەڵە چیرۆکێکەوە وەک ئەوەکەی تر نییە، زمان لای هەندێک چیرۆکنوس، زۆر سادە و ساکارە درێژە پێدەری زمانی نووسینی چیرۆکە لە قۆناغەکانی پێشووتر لەگەڵ گۆڕانکارییەکی

کـەم، بـەڵام لای هەندێک چیرۆکنوســی تر زمانی نووســینی چیرۆکــەکان جیاواز تر و چڕوپڕتــر و تۆکمەتــر بوو، بۆ نموونە چیرۆکنوس (شـێرزاد حەسـەن) بەئاشـکرا دیارە خــاوەن زمانێکــی دەوڵەمەنــدی تایبەت بــە خۆیەتی، زمانی شــیعر زاڵە بەســەر زمانی چیرۆکەکانیــدا، کە خوێنەر ڕادەکێشــێت، وایلێدەکات چێژ لــە خوێندنەوەی چیرۆکەکانی وەربگرێت.

لــە هــەردوو کۆمەڵــە چیرۆکەکانــی (تەنیایــی) کــە لــە ســاڵی ١٩٨٣ز و (گوڵــی ڕەش)، کــە لــە ســاڵی ١٩٨٩ز بڵاوکراونەتــەوە دیــار و بەرچــاوە...

لای (حســێن عارف)زمانی نوســینی چیرۆک تۆکمە و بە پێــزە، بەتایبەتی لە کۆمەڵە چیرۆکەکانی (تویێشــووی ســەفەرێکی ســەخت)ە ســاڵی (١٩٧٩) و (گەلەگورگ) کە لە ســاڵی ١٩٨٣ز بڵاوکراوەتــەوە، بەتایبەتی لە کۆمەڵە چیرۆکــی (گەلەگورگ) زمان زۆر دەوڵەمەندتــر و شــیرینتر و سەرنجڕاکێشــترە، لەچــاو هەموو چیرۆکەکانی پێشــوتری.

”ڕۆمـان لە ئەدەبی کـوردیدا“

ڕۆمـان واتـە چیرۆکی دریـژ، ڕوداوەکانـی زۆر چڕوپڕن، مـاوەی ڕوداوەکانی زۆر دوور و درێژتـرن لـە هـی چیرۆکـی کـورت و چیرۆکـی مامناوەنـدی، هەروەهـا ژمارەی کەســەکانی لـە هـی چیرۆکـی کـورت و مامناوەنـدی زیاتـرن.

ڕۆماننوسـین یەکێکـە لـە هونـەرە ئەدەبییـە گرانـەکان، لـە سـەدەی حەڤدەهەم لە ئەوروپـا سـەریهەڵداوە، بـەڵام چەرخـی زێڕینـی ڕۆمان لـە ئەوروپـا سـەدەی نۆزدەهەم و نیـوەی یەکەمـی سـەدەی بیسـتەمە، زۆر لـە ڕەخنەگـران ڕۆمـان بە داسـتانی سـەدەی تـازە ناودەبـەن، نوسـینی ڕۆمـان لەناو گەلانـی خۆرهەڵات لـە چاو گەلانـی خۆرئاوا زۆر دواکەوتـووە.... لـە کاتێکـدا دەیـان ڕۆماننوسـی نـاودار لـە ئەوروپـا و لە هەمـوو جیهان ناوەکانیـان دەدرەوشـێتەوە، ڕۆمانەکانیان بـە بەردەوامی وەردەگێردرێن بۆ سـەر زۆربەی زمانەکانـی جیهـان، کەمتـر نـاوی ڕۆماننوسـانی عـەرەب و فـارس و تورک دەبیسـترێت، نوسـینی ڕۆمـان لەنـاو کـورد زۆر دواکەوتووتـرە لەچـاو نەتەوەکانـی تـری عـەرەب و فـارس و تـورک، چونکـە ئـەو بارودۆخـەی کە بۆ نوسـەرێکی عـەرەب و فـارس و تورک ڕەخسـاوە، هەرگیز بۆ نوسـەرێکی کورد نەڕەخسـاوە، بگرە زۆر جاریش نووسـەری کورد دژایەتیدەکرێـت و دەرفەتـی چاپکردنیـش بـۆ نوسـەری کـورد زۆر دژوار و ئەسـتەم بوو.

سەرەتای ڕۆماننوسین لە ئەدەبی کوردیدا

بـۆ یەکەمجـار نوسـینی ڕۆمـان بـە زمانـی کـوردی لەنـاو کوردەکانـی یەکێتیی سـۆڤیەتی پێشـوو دەسـتیپێکردووە، یەکەمیـن هەوڵیـش لەلایـەن نوسـەری گـەورە عەرەبـی شـەمۆ دراوە، لـە سـاڵی ١٩٣٥ز ڕۆمانی (شـڤانی کورد) بـە زاری کرمانجیی سـەروو بە ڕێنوسـی لاتینی نوسـیوە، ئەم ڕۆمانە دواتر کراوە بە ڕوسـی و فەرەنسـی و ئەرمەنـی .... ڕۆمانـی (کـوردی ئەلەگـەز و بەربانـگ) دواتریـش (قـەڵای دمدم) لە سـاڵی (١٩٦٦ز) نوسـیوە، دوای عەرەبـی شـەمۆ چەنـد نوسـەرێکی کوردی سـۆڤیەتی تـر دەسـتیانکردووە بـە نووسـینی ڕۆمـان، لەوانـە (حاجـی جونـدی) کـە ڕۆمانـی

(هـەواریَ و بەهـار هـات)ی نوسـیوە، (عەلـی عەبدولڕەحمـان) ڕۆمانەکانـی (خاتـیَ خانـم و گوندی میٚرخاسـا)ی نووسـی، ئـەم ڕۆمانانە بەشـێکی زۆریـان کاریگەرییەکی ئەوتۆیـان نەبـووە لەسـەر ڕەوتی گەشەسـەندنی ڕۆمان لەنـاو کوردسـتاندا، چونکە تا درەنـگ نەگەیشـتوونەتە پارچەکانـی کوردسـتان. نووسـەرانی کورد لەنـاو پارچەکانی کوردسـتاندا ئـەم ڕۆمانانەیـان نەخوێندووەتـەوە نەیانبینیـوون.

ڕۆمانـەکان بـە شـێوەزاری کرمانجی سـەروو بە ڕێنووسـی لاتینی نووسـراون، زمانی نووسـینیان زۆر سـادە و ڕەوانە.

- بیروباوەڕی سۆشیالیزمی بەسەر ڕوداوەکان زاڵە.
- شـێوەی ڕۆمانـەکان گێڕانەوەیـە وەک داسـتان و چیرۆکە فۆلکلۆرییـەکان، چونکە بناغەی نووسـینی ڕۆمانەکان داسـتان و ئەفسـانە و حەکایەتـی فۆلکلۆری کوردین، دوورن لـە تەکنیکی تـازە و هاوچەرخ.

قۆناغی جێگیربوون

لـە کوردسـتان هـەر وەک پێشـتر ئاماژەمان پێـدا، تا سـاڵانێکی درەنگی سـەدەی بیسـتەم هیچ ڕۆمانێک بە زمانی کوردی نەنوسـراوە، بەڵام دواتر دوو هەوڵی دیار هەن، دەتوانیـن بـە بناغەی بنیـادی ڕۆمانی کـوردی دابنێین، ئەگەر بە هەر بارێکدا تەماشـایان بکەیـن، ناتوانیـن بـە دەسـت پێشـخەرییەکی گەورەیـان نەزانیـن، ئـەو دوو هەوڵـەش هـەردوو ڕۆمانـی (پێشـمەرگە)ی (ڕەحیمی قـازی) و (ژانی گـەل)ی (برایـم ئەحمەد)ن.

ڕۆمانـی (پێشـمەرگە) لە سـاڵی ١٩٦٠ز لە شـاری بەغدا چاپکراوە، کـە ڕوداوەکانی دەربـارەی سـەردەمی دامەزراندنـی (کۆمـاری کوردسـتان)ە لـە دەوروبـەری سـاڵی ١٩٤٦ز، چونکـە نوسـەر خـۆی لە لەناو جەرگـەی ڕوداوەکان بوو، بۆیە لـە خەباتی ئەو سـاڵانەی گەلـی کـورد دەدوێـت و ڕوداوەکان تێکـەڵ بـە چەند کێشـەیەکی تـر دەکات، بەتایبەتـی کێشـەی جوتیـار لەگـەڵ دەرەبەگدا.

لـە سـاڵی ١٩٧٢ز ڕۆمانی(ژانـی گـەل)ی برایـم ئەحمەد لـە بەغدا چاپکرا، نوسـەر خـۆی دەڵێـت لە سـاڵی (١٩٥٦)ز نوسـیویەتی بـەڵام لەبـەر نەبوونی دەرفەتـی گونجاو

نەیتوانیوە لە کات و سەردەمی خۆیدا چاپیبکات. ئەم ڕۆمانە زیاتر لە (ڕۆمانی پێشمەرگە) دەنگی دایەوە و لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو کاتە کۆمەڵێک وتار و لێکۆڵینەوەی لە بابەت بڵاوکرایەوە، پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت لە ساڵی ١٩٧٦ ز ڕۆمانی (قەڵای دمدم)ی عەرەبی شەمۆ، لەلایەن (شوکر مستەفا) لە زاری کرمانجیی سەروو بۆ زاری کرمانجی خواروو وەرگێڕدراوە.

زمانی نوسینی ڕۆمانە کوردییەکان لەم قۆناغەدا زمانێکی تۆکمە و کوردییەکی زۆر ڕەوانە، خوێنەر بۆ خۆی ڕادەکێشێت. ناوەڕۆکی ئەم ڕۆمانانە سیما و شەقڵی خەباتی نەتەوایەتییان پۆشیبوو، ڕوداوەکان خۆماڵین و لەناوجەرگەی کۆمەڵی کوردەواری هەڵهێنجراون، شێوەی نووسین زیاتر گێڕانەوەیە، دوورە لە تەکنیکی هاوچەرخ و تەمومژ و ئاڵۆزی.

قۆناغی گەشەسەندن

ئەم قۆناغە لە هەشتاکانی سەدەی بیستەم دەستپێدەکات و دوو دیاردەی ئاشکرای پێوە دیارە:

١) ژمارەی ڕۆمانی خۆماڵی نووسراو بە زمانی کوردی زیاتر دەبینرێت لە چاو قۆناغەکانی پێشووتر.

٢) ژمارەی ڕۆمانی وەرگێڕاو لە زمانی بێگانە بە شێوەیەکی بەرچاو زیاددەکات.

ئەم دوو دیاردەیە لەم سەردەمەدا دوو دیاردەی دڵخۆشکەربوون بۆ ئەوەی ببنە ڕێخۆشکەر بۆ گەشەسەندنی ڕۆمان بە زمانی کوردی، چونکە پێشتر ژمارەی ڕۆمان بە زمانی کوردی لە پەنجەکانی دەست تێنەدەپەڕین. کە ئەمانەن:

١- حسێن عارف لە ساڵانی هەشتا هەردوو ڕۆمانی (شار و ئەندێشەی مرۆڤێک)ی چاپکرد

٢- عەزیزی مەلای ڕەش (کوێخا سێوێ و غەوارە) چاپکرد.

٣-خەسرو جاف (کۆردەرە و هیچ) ی چاپکرد.

٤-عەبدوڵڵا سەراج (هەڵکشان بەرەو لوتکە)ی چاپکرد

٥- دکتۆر نافیع ئاکرەیی (بوهژین)ی چاپکرد

٦-(محەمەد موکری) ڕۆمانەکانی (سەگوەڕ و تۆڵە و هەرەس) لە شاخ دوور لە چاودێری حکومەت چاپکرد

٧- (حەمە کەریم عارف)یش (کۆچی سوور) لە شاخ دوور لە چاودێری حکومەت چاپکرد.

٨- محەمەد ئۆزون لە سوید ڕۆمانی (مرنا کالەکی ڕەند و هاوارا دیجلەیێ) بە زاری کرمانجی سەرو و چاپکرا.

دیارە ڕوداوی سیاسیی و باسی خەباتی ڕەوای کورد، ژیانی پێشمەرگایەتی نێو شاخ بوو بە هەوێنی چاوهەڵهێنانی ئەم بەرهەمە تازانە، لەم ڕۆمانانەدا باس لە کێشەی گوندنشینەکان دەکرێت، وەک ڕۆمانەکانی (عەزیزی مەلای ڕەش).

زمانی ڕۆمانەکانیش پاراوتر و پوختر و چڕتر کراونەتەوە ئەمە لەپاڵ دیاردەی بایەخدان بە زارۆچکە ناوچەیی جوتیاران، ئەگەرچی لەم قۆناغەشدا شێوازی گێڕانەوە بە زۆربەی ڕۆمانەکانەوە دەبینرێت هەست بەوەش دەکرێت، کە ڕۆماننوسەکان بایەخیان بە تەکنیکی نوێ و خۆدواندن (مەنەلۆگ) داوە سەرکەوتووانەش بەکاریانهێناون.

دەبێت ئەوەش بزانین کە ئەم قۆناغە ڕێگەی خۆشکرد بۆ ئەوەی ڕۆمانی کوردی لە قۆناغی نۆهەتەکان زۆر زیاتر پێشبکەوێت، گەشەسەندنێکی وا بەخۆیەوە ببینێت کە هەرگیز گەشەسەندنی وای بە خۆیەوە نەبینیبێت.

لەپاڵ ئەم ڕۆمانە کوردییانەدا کۆمەڵێک ڕۆماننوسی کورد هەن، بە زمانی بێگانە ڕۆمانیان نوسیوە بە ڕەچەڵەکیش کوردن و ناوبانگی جیهانییان هەیە (یەشار کەمال) کە بە تورکی دەینوسی و هەندێک لە ڕۆمانەکانی کراون بە کوردی وەک (ئەفسانەی چیای ئاگری، حەمەدۆک، کاریتە ... هتد) ... (سەلیم بەرەکات) بە عەرەبی دەنوسێت کە کوردێکی سوریایە، ڕۆمانی (پەڕ ، دلشاد)نوسیوە و کراون بە کوردی، (ئیبراهیمی یونسی) بە فارسی دەنووسێت، ڕۆمانی (دایکم دووجار گریا) نوسیوە و کراوە بە کوردی و ئەم ڕۆمانەی دەربارەی کارەساتی ئەنفالی گەلی کوردە لەلایەن ڕژێمی بەعس، هەروەها(عەبدولمەجید لوتفی) کە بە زمانی عەرەبی ڕۆمانی (پێشبینی لێزانە قەرەجەکە)ی نوسیوە و لەلایەن (شوکر مستەفا) کراوەتە کوردی.

ئەگەر چی ئەم ڕۆمانانە لە ڕووی زمانەوە بە کوردی دانانرێن، بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە بەشێکی زۆریان باسی ژیان و خەباتی ڕەوای گەلی کورد دەکەن.

بەشی ڕەوانبێژی

"ڕەوانبێژی"

ڕەوانبێژی قسـە و هۆنراوەی ڕەوان و جوان و کاریگـەر بێ لەگەڵ بارودۆخی گوێگـر و هەڵوێسـتی قسـەکردنەکە بگونجێـت، بۆئـەوەی مەبەسـتەکەی بەڕوونـی لـە خوێنـەربگەیەنێـت و چێـژی پێببەخشـێت و کارتێبـکات. ئەمەش بە هەڵبژاردنـی (وشـەی لەبار و داڕشـتنی تۆکمـە و ڕێکخسـتنی ژیریێژییانـە دێتەدی).

زانسـتی ڕەوانبێژی لەو هونـەرو دەسـتورو بنەمایانە دەکۆڵێتـەوە کە دەبن بە مایـەی ڕەوانـی و جوانـی و کاریگەری قسـە و پاراسـتنی لـە لێلی.

لێرەدا باسی هەندێك لە بابەتەکانی ڕەوانبێژی دەکەین:

یەکەم ڕەگەزدۆزی

دوو وشـە یـان زیاتـر لـە شـێوەدا، وەک یەک وا بـن یان لەیـەک نزیک بـن، بەڵام واتایـان جیابێـت. نمونـە:

ئەگەر خاڵت بڵێم مشکی خەتایـە
عەزیزی من ئەمەم عەینی خەتایە

(حاجی)

لـە کۆتایـی هـەردوو نیـوە دێردا، وشـەی (خەتا) هاتووە، هەردوو وشـەکە لە شـێوەدا یـەک شـتن بەڵام لـە مانادا جیـان. یەکەمیان (خەتا) شـوێنێکە لـە تورکسـتانی چین، کەچی دووەم بەمانـای گوناه و تـاوان هاتووە.

نمونەیەکی تر:

بە ئاه و گریان دیسان هاتەوە هەوری نیسان
جگەر پڕئاو و ئاور وەك عاشقی بێ قـەرار

(وەفایی)

لەم دێڕەدا ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (ئاو) و (ئاور – ئاگر) دایە. ئەم دوو وشەیە هەرچەندە لە شێوەدا تەواو وەک یەک نین، بەڵام لەیەک نزیکن. جیاوازییان تەنیا ئەوەیە کە وشەی (ئاور) یەک پیت (ر)ی کۆتایی لە وشەی (ئاو) زیاترە.

جۆرەکانی ڕەگەزدۆزی

ڕەگەزدۆزیی دوو جۆری هەیە کە ئەمانەن:

» ڕەگەزدۆزی تەواو

» ڕەگەزدۆزی ناتەواو.

أ ڕەگەزدۆزیی تەواو

لە ڕەگەزدۆزیی تەواو وشەکان لە ڕوخساردا واتە لە (ژمارەی پیت - جۆری پیت- ڕیزی پیت) وەک یەکن.

نموونە:

ئەوەی ڕێگەی لە کوردەکان گۆڕی

لەعنەتی خوا لە ئەلحەد و گۆڕی

(مەلای گەورە)

ڕەگەزدۆزیی تەواو لەنێوان وشەی(گۆڕی) ی کۆتایی نیوەی یەکەم و (گۆڕی) کۆتایی نیوەی دووەمدایە، ئەم دوو وشەیە ڕوخساریان وەک یەک وایە، بەڵام واتایان جیاوازە، واتای یەکەمیان (ڕێگە لێگۆڕین)ە کە کارە، بەڵام دووەمیان ناوە واتە(قەبر)...

أ ڕەگەزدۆزیی ناتەواو

لە ڕەگەزدۆزیی ناتەواو وشەکان لە ڕوخساردا تەواو وەک یەک نین، بەڵام لەیەک نزیکن.

جیاوازییەکە لە یەکێک لەمانە (ژمارەی پیت - جۆری پیت - ڕیزی پیت) دەبێت:

» بۆی هەیە وشەکان لە ژمارەی پیتەکان جیاوازبن، واتە یەکێ لە وشەکان پیتێکی لەوی تر زیاتر بێت. زیادەکەش لە سەرەتا یان لە ناوەڕاست، یان لە کۆتایی وشەکە هاتبێت. نمونە:

مەعشوق تویی ب فەخر و نازی
عاشق تویی لێك بێ نیازی
(خانی)

ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (ناز) و (نیاز) دایە، دووەمیان (نیاز) یەک پیت (یـ) لە یەکەمیان (ناز) زیاترە و پیتی زیادەکە (یـ)کەوتووەتە ناوەڕاستی وشەکەوە.

» یان وادەبێت وشەکان لە جۆری پیتێک جیاوازبن، جا ئەو پیتە گۆڕاوە چ لە سەرەتا، یان لە ناوەڕاست، یان لە کۆتایی بێت. نمونە:

پیری بە تەنیا ڕەحمەتە
پیری و هەژاری زەحمەتە
(حەمدی)

لە دێرە شیعرەکەدا ڕەگەزدۆزیی ناتەواو لەنێوان وشەکانی (ڕەحمەتە) و (زەحمەتە) دا هەیە چونکە پیتی یەکەمیان جیایە.

» بۆی هەیە وشەکان لە ڕیزبوونی پیتەکان جیابن، نمونە:

خاترێکی شۆخ و خۆش و بێ غەم و جەمعم هەبوو
ئێستا بۆ زولفی کەسێ مەشقی پەرێشانی دەکا!
(نالی)

لە نیوەدێری یەکەمدا، ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (شۆخ) و (خۆش) دایە. ئەم دوو وشەیە لە ژمارە و جۆری پیتەکان وەک یەکن، بەڵام ڕیزی پیتەکان گۆڕاوە.

	١	٢	٣
یەکەم	ش	ۆ	خ
دووەم	خ	ۆ	ش

ڕاهێنان

لەم دێرە شیعرانەی خوارەوەدا، ڕەگەزدۆزی دەربهێنە و جۆرەکەی دیاربکە:

١- ئەی خامە تەژی گەلەك درێژکر
ئەڤ نامە بەسە تە پڕ قرێژکر
(خانی)

٢- ئێمە هەر چەندە قەومێکی زۆرین
بەڵام چونکە قەومێکی خۆخۆرین
بۆیە دائیما وا لەژێر دەستی زۆرین
(بێکەس)

٣- کاوە کە هەڵی کرد ئاڵا
گەل لە قەڵای زۆردار ئاڵا
(کامەران موکری)

٤- شکانیان کەمانچەی دەستم
بەڵام زوو فریاکەوت هەستم
(کامەران موکری)

٥- ئەم وەتەن و ئاو و گڵە
پشت و ئەژنۆ و جەرگ و دڵە
(شێخ سەلام)

٦- قژ کاڵی، لێو ئاڵی، پرشنگی نیگا کاڵ
ئەی کچە جوانەکەی سەرگۆنا نەختێ ئاڵ
(گۆران)

دووەم لێکچواندن

لێکچواندن لەسەر بنەمای بەراوردکردن هاتووە. بۆ ڕوونکردنەوە و چەسپاندنی سیفەتی شتێکە و لەگەڵ شتێکی تر بەراورد دەکرێت، کە سیفەتی مەبەستەکەی تێدا زاڵە، بۆئەوەی سیفەتەکە بەم بەراوردکردنە ڕوونبێتەوە و بەزێدەڕەویی دەربکەوێت.
نمونەیەک:

منیش ئارەزووی ئەوسام نەماوە عەشقم گۆڕاوە
دڵم هەروەکو گوڵی بێ باران سیس و ژاکاوە

(بێکەس)

لەم دێڕەدا، لێکچواندن لە نیوەی دووەمدا یە. (بێکەس) دەیەوێ باسی دڵی خۆی بکات. بۆ ڕوونکردنەوە دڵی خۆی لەگەڵ گوڵی سیس بەراوردکردووە. بابەتی باسەکە دڵی شاعیرە، ئەمە (لێچوو)ە، گوڵی بێ باران بۆ ڕوونکردنەوەی دڵی شاعیر هاتووە، ئەمە (لەوچوو)ە. سیفەتە هاوبەشەکە سیس و ژاکاویی (ڕووی لێکچوون)ە (هەروەکو) ئەوزاری لێکچواندنەکەیە.

بنەماکانی لێکچواندن:

لێکچواندن بە گشتی چوار بنەمای هەیە:

١- (لێچوو) ئەمە بابەتی باسەکەیە. لە هەموو بنەماکان لە پێشترە، چونکە باس باسی ئەوە و ئەوانی تر بۆ خزمەتی ئەم هاتوون.

٢- (لەوچوو) ئەوەیان بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنێکی (لێچوو) دێت، کە بەراوردەکەی لەسەر بنیاتدەنرێت.

ئەم دوو بنەمایە (لێچوو و لەوچوو) بنەمای بنچینەیین لە لێکچواندندا. بەبێ ئەم دووە لێکچواندن دروستنابێت هەر کام لەم دووە لابدرێت لێکچواندنەکە نامێنێت.

٣- (ڕووی لێکچوون) سیفەت و لایەنی هاوبەشی نێوان هەردوو بنەما بنچینەییەکەیە، ئەم سیفەتە لە لێکچواندنی ئاساییدا، لە (لێچوو) بێهێز و لە (لەوچوو) بەهێزە.

٤- (ئەوزار) وشەیەکە ڕۆڵی بەیەکەوە بەستنی هەردوو بنەمای بنچینەیی لێکچواندن (لێچوو و لەوچوو) دەبینێت. ئەمانەش هەندێ نمونەی ئەوزاری لێکچواندنن: (وەک، وەکو، هەروەک، لەوەدەکا، لەوەدەچێ، ئاسا، چون، وێنەی، چەشنی...).

ئـەم دوو بنەمایـەی دواوە (ڕووی لێکچـوون و ئـەوزار) بنەمـای بنچینەیــی نین، بۆیە دەشــێ باســبکرێن و دەشــێت باس نەکرێــن. نموونە:

دڵــم زنجیــر ئەکــەم ئەممــا لـــە یـــاری دڵڕوبــا چ بکەم؟
ڕەگم وشــکە وەکو پووشـــە، لە قـــووەی کارەبا چ بکەم؟

(قانیع)

لێکچوانـدن لـە نیـوەی دووەمدایـە (ڕەگم وشـکە وەک پووشـە..) قانیع ڕەگـی خۆی لە وشـکایەتیدا بـە پـوش چوانـدووە. بنەماکانـی لێکچواندنەکـە ئەمانەن:

١- ڕەگی شاعیر: لێچووە

٢- پـــووش: لەوچووە

٣- وشکایەتی: ڕووی لێکچوونە

٤- وەکو: ئەوزاری لێکچواندنە

بنەما باسکراوەکانی لێکچواندن:

١. بۆی هەیە هەر چوار بنەمای لێکچواندن هاتبن وەك دوو نموونەکەی پێشتر.

٢. بۆی هەیە سێ بنەما هاتبن ئەمەش دوو جۆرە:

أ بـۆی هەیـە سـێ بنەمـا باسـکراوەکان (لێچـوو و لەوچـوو و ئـەوزار) بـن و ڕووی لێکچـوون نەهاتبێـت. نموونـە:

قەســەم بــەو شــەربەتی دیــداری پاکــت
شــەرابم عەینــی زەهــری مــارە بــێ تــۆ

(نالی)

لـە نیـوەی دووەمـدا، لێکچواندنەکە بریتییە لە (شـەرابم عەینی زەهری مـارە) بەبێ یار، شـەرابی خـۆی بە زەهری مار چوانـدووە. لـەم لێکچواندنەدا، تەنیا سـێ بنەما هاتوون.

١- شەرابی شاعیر: لێچووە

٢- زەهری مـــار: لەوچووە

٣- عــــەینی: ئەوزارە

(ڕووی لێکچواندن) کە کوشندەییە، نەهاتووە چونکە خوێنەر خۆی دەیزانێت.

ب بۆی هەیە سێ بنەما باسکراوەکان (لێچوو و لەوچوو و ڕووی لێکچوون) بن و ئەوزاری لێکچواندن نەهاتبێ، نمونە:

کـــوڕ ئاییـنەیـێ جەمالـێ زاتـــــن
کەچ مەظهـــــەرێ پورتەوا صیفاتن
(خانی)

لـە نیـوەی یەکەمـدا، لێکچواندن لـە (کـوڕ ئاییـنەیێ جەمالـێ ذاتن) دایە خانـی (کوڕ)ی بـە (ئاوێنە) چوانـدووە کە جوانی زات پیشـاندەدەن.

١- کوڕ: لێچووە
٢- ئایینە: لەوچووە
٣- جەمالی زات پێشاندان: ڕووی لێکچوونە
(ئەوزار) نەهاتووە

پ بـۆی هەیـە تەنیـا دوو بنەمـا بنچینەییەکە (لێچوو و لەوچوو) هاتبـن و دوو بنەما نابنچینەییەکـە (ڕووی لێکچوون و ئەوزار) نەهاتبن وەک:

دەمێـك بـــوو چاوەڕێـــێ بەفرێکی وا بـــووم مژدەبـــێ بارێ
ســـەرم بەفـــرە کەچـــێ هێشـــتا شـــەڕە تۆپەڵمـــە بۆ یــــارێ
(پیرەمێرد)

لێکچواندن لە (سەری شاعیرە) کە بە (بەفر)ی چواندووە.
سەرم: لێچووە
بەفر: لەوچووە
ئەوزار و ڕووی لێکچوون نەهاتووە.

ڕاهێنان

لەم دێرە شیعرانەی خوارەوەدا، لێکچواندن دەربهێنە و بنەماکانیان لەیەك جیابکەرەوە:

١- ئـەمـن کێوم، سـەرم شـاخە، هـەناسـەم
نـەسـیمـە، دیـدە کانی، مـێزەرم تـەم
(حاجی قادری کۆیی)

٢- قـەلبێ مە شـوبهێ زێڕێ ژ فەیزاتە جەلاگرت
ما ڕووسـیە و سـیفر سیفەت ڕەنگێ سـەداگرت
(جزیری)

٣- چ سـرێکت لە ناو دڵدا حەشـارداوە بە پەنهـانی
کە چاوت چەشنی ئاوێنە وەها بێ پەردە درکانی
(ئەحمەد هەردی)

٤- تاکـەی چـون مـەجنون وێڵی هـەردان بم؟
تاکـەی خـەمـزەدەی باری هیـجران بـم؟
(مەولەوی)

٥- بـەژن و باڵاکـەت نمـونەی هەیکەلی یۆنانییە
لار و لەنجەت، مۆسیـقایە، بەستەیە، گـۆرانییە
(هەردی)

٦- نـەیلـوفـەر دل، تـو ئافـتابی
تـەن شـبهی کـەتان، تـو مـاهتابی
(خانی)

سێیەم خواستن

خواستن بەکارهێنانی وشەیەکە، بۆ دەربڕینی مانایەکی تر، جگە لەو مانایەی کە لە بنجدا بۆی دانراوە، لە خواستندا. تەنیا یەکێ لە دوو بنەما بنچینەکەی لێکچواندن هاتبێت و ئەوی تر نەهاتبێت*.

نمونە:

ئیلاهی! نەرگزا مەی مەست و نازك
ژ دەستی خوارو بەدخواهان بپارێز

(جزیری)

(ئیلاهی: خودایە ، مە: ئێمە ، ژ: لە ، خوار: لارو خراپ ، بەدخواهـ: بەد نیاز).

خواستن لە وشەی (نەرگز) دایە. مانای وشەکە جۆرە گوڵێکە. جزیری یارەکەی خۆی بە (نەرگز) چواندووە (یار) (لێچووە)، (نەرگز) (لەوچووە) (مەست و نازک) (نیشانەی خواستنە) (ئەوزار) نەهاتووە. بەڵام لەو لێکچواندنەدا دیارە (جزیری) لە دوو بنەما بنچینەییەکە (یار ، نەرگز) تەنیا یەکێکی هێناوە (لەوچوو- نەرگز). ئەوی تری فرێداوە (لێچو- یار) لەم دێرە شیعرەدا (نەرگز) بۆ یار بەکارهاتووە.

نمونەیەکی تر:

وا نەزانی دەستی غەم یادت لە دڵدا دەرژەکا
ئەشکی خوێنیم دەلیلە بۆ کەسێ باوەڕ نەکا

(هەردی)

لەم دێرە شیعرەدا خواستن لە (دەستی غەم) دایە. لەبەر وشەی (دەست) یەکسەر بیرمان بۆ ئەوە دەچێت کە (غەم) بە (مرۆڤ) چوێنراوە. غەم (لێچووە). مرۆڤ (لەوچووە). ئەمە دوو بنەما بنچینەییەکەی لێکچواندنن. لەم دووەدا تەنیا (لێچوو- غەم) هاتووە، (لەوچوو – مرۆڤ) نەهاتووە.

(*) لە خواستندا دەبێت نیشانەیەک هەبێت تاکو بزانین وشەکە بۆ واتای بنجی خۆی بەکارنەهاتووە.

جۆرەکانی خواستن

خواستن لەڕووی دەرکەوتنی یەکێ لە دوو بنەما بنچینەییەکەوە دەکرێت بە دوو جۆر:

١- خواستنی ئاشکرا

ئەو خواستنەیە کە لە دوو بنەما بنچینەییەکەی لێکچواندن تەنیا (لەوچوو) هاتبێت و (لێچوو) نەهاتبێت. نمونە:

هەرچەند گوڵ سیس ئەبێ بگرین
ئاڵتونی دار ئەرژێ بگرین
(گۆران)

خواستن لە وشەی (ئاڵتون) دایە. لەبەر وشەی (دار) دەزانین مەبەست لە وشەی (ئاڵتون) ئاڵتونی ڕاستەقینە نییە، بەڵکو گەڵای زەردە. واتە گۆران گەڵای زەردی بە ئاڵتون چواندووە: گەڵای زەرد (لێچووە) ئاڵتون (لەوچووە). لەم دووە (لێچوو- گەڵای زەرد) فرێدراوە و تەنیا (لەوچوو- ئاڵتون) باسکراوە. ئەم جۆرە خواستنە، کە (لەوچوو) هاتبێت و (لێچوو) فرێدرابێت پێی دەگوترێت (خواستنی ئاشکرا).

٢- خواستنی درکاو

ئەم جۆرە خواستنەیە کە لە دوو بنەما بنچینەیەکەی لێکچواندن تەنیا (لێچوو) هاتبێت و (لەوچوو) نەهاتبێت.

تا نەگریا ئاسمان و تەم وڵاتی دانەگرت
گوڵ چەمەن ئارا نەبوو، هەم لێوی غونچە وا نەبوو
(نالی)

(چەمەن ئارا: ڕازێنەرەوەی چیمەن، وانەبوو: نەکرابوەوە)

لە نیوەی یەکەمدا خواستن لە (تا نەگریا ئاسمان) دایە. لەبەر وشەی (نەگریا) دەزانین (ئاسمان) بە (مرۆڤ) چوێنراوە. ئاسمان (لێچووە)، مرۆڤ (لەوچووە). لێرەدا تەنیا (لێچوو – ئاسمان) هاتووە و (لەوچوو – مرۆڤ) فرێدراوە، ئەوەندە هەیە (گریان)ی مرۆڤ دراوە بە ئاسمان کە نیشانەی خواستنەکەیە.

لە نیوەی دووەمدا، خواستن لە (لێوی غونچە وانەبوو) دایە لەبەر وشەی (لێو) دەزانین (غونچە) بە (مرۆڤ چوێنراوە). غونچە (لێچووە). لێرەدا تەنیا (لێچوو – غونچە) هاتووە و (لەوچوو – مرۆڤ) نەهاتووە. (لێو) نیشانەی خواستنە.

ڕاهێنان

لەم دێڕە شیعرانەدا خواستن دەربهێنە و بنچینەکەی ڕوون بکەوە و جۆرەکەی دیاربکە:

١- لایدا ســـەرپۆش و پـــەرچـەمـــی بای شـــەماڵ
مــانگێك هـــاتــــە دەر پـــرلــەخـــەت و خـاڵ!!
(حەمدی)

٢- شـــێرلە بێشــــە دەرپەڕی دەســـت بە خـــەنجــەر
ڕوو بـــەڕوو ئـــــەیدا لــە زومـــڕەی دوژمنــــان
(سالم)

٣- کـــە دەســـتی ڕۆژگاربـایـــدا ســـەری مـــــن
ســـەری شــــوشــــەی شـــەراب وا چـاکە بادەم
(هێمن)

٤- ڕۆژتــــە ئـــەی بــادی نەورۆزی لەبنی بەفری گران
کانی پێی سڕبوو، چناریش دەستی چوو، پەنجەی تەزی
(حاجی)

٥- ئـــەڵێن ســاڵ دوانــــزە مــــانـــگــــــــە
مـــن مــانگــم دی چـــــــواردە ســـــاڵە
(پیرەمێرد)

٦- چاوەکەم ئەمڕۆ لە گوڵشەن گوڵ بەعیشوە خۆی نواند
نەك نمەك گیربم بە مەرگی تۆ قەسەم هیچ نەمدوانـــد
(حەریق)

چوارەم دژیــەك

دوو وشــە دژ و پێچەوانــەی یەکتــرن. وەك: (گەورە و بچوك، پاك و ناپــاك، مردن و ژیان، بەهێز و بێهێــز...) نمونە:

مــەژی بــۆ مردن، بمــرە بـــۆ ژیان

چـــۆن قازانج ئەکەی تا نــەکەی زیان

(برایم ئەحمەد)

لەم دێرە شیعرەدا دژیەك لەنێوان ئەم وشانە هەیە:		
مردن	X	ژیان
قازانج	X	زیان
ئەکەی	X	نەکەی

جـــۆرەکانی دژیەك

دژیــەك دوو جــــۆرە:

أ- دژیــەکی ئــەرێ

دوو وشــەکە هەریەکــە لــە رەگەزێکی ســەربەخۆن، لە مانــادا دژ و پێچەوانــەی یەکترن وەك (خەنــدە و گریان، تاڵ و شــیرین، ســەرکەوتن و ژێرکەوتن......هتد) وەك:

چ رونــاکی بــێ، چ تــاریکی، چ نــزمی بێ یــا بــەرزی

بە خۆشی بێ وەیا تاڵی هەمووی ئەڕوا لەسەر ئــەرزی

(پیرەمێرد)

دژیەکی ئەرێ لەم دێرە شیعرەدا ئەمانەن:		
ڕوناکی	X	تاریکی
نزمی	X	بەرزی
خۆشی	X	تاڵی

ب- دژیەکی نەرێ:

ئەوەیە دوو وشەکە بە نەرێکردن بووبن بە دژیەک وەک :

پاک × ناپاک ، مەرد × نامەرد ، بڕۆ × مەڕۆ ، بەهێز × بێهێز

نمونە:

ئەی کوردی جەفا دیدە بەسە قەیدی ئەسارەت

نادان بە کوتەک حاڵی دەبێ، دانا ئیشارەت

(قانیع)

دژیەک لەنێوان (دانا × نادان) دایە. کە هەردوو وشەکە لەیەک ڕەگەزن بەڵام بە نەرێکردن بوونەتە دژیەک.

ڕاهـێنان

لەم دێڕە شیعرانەدا چی دژیەك هەیە دەریبهێنە و جۆرەكەی دیاربكە:

١- گـەلێکم ڕۆژگاری تـاڵ و شـیرین ڕابـوارد ئاخـــۆ
مـەرگ مـەودا دەدا دیسان ببینم سـەردەمـێکی تـر
(هێمن)

٢- ئــەوەی ڕزقی مــوقـــەڕەرە بـــۆ خۆی دێ
ســـەد دەفـعـــە بخـوازێ یــا نـەخــوازێ
(حاجی)

٣- یارم لـە ئەندەروون هات دەســتی ڕەقیب لە دەستا
غــەمناك و شــادمانم، ڕەحمەت عەزابی هێنــا
(سالم)

٤- نێرگـزێن شــەنگ و مـــەســتن چــەپ و ڕاســـت
ســاقــیان جــام و دەســـتن چــەپ و ڕاســـــت
(جزیری)

٥- لـە گــریەی زۆری مــن و خــەندەی کــەمی تۆ
هــــەمــوو دنیــا بووەتــە شـــین و ڕۆڕۆ
(ڕەمزی)

٦- ئــەگــەر دۆســـــتم، ئەگــەر دوژمــن بـزانم
ئــــەوەنـدەم تێگـەیێنـــە کـامـــەیـــانم
(مەدهۆش)

پێنجەم جوانیی بایس

دیاردەیەکە هۆی دروست و ڕاستەقینەی خۆی هەبێت، بەڵام ئەو هۆیە بخرێتە، لاوە بۆ جوانکردن و ڕازاندنەوەی شیعرەکە، هۆیەکی تری هونەرمەندانەی بۆ دروستبکرێت کە زۆر دوور بێت لە هۆیە دروست و ڕاستەقینەکەی خۆی.

وەک لەم هۆنراوەیە:

مانگی بەجێماو لە سەفەری شەو
زەردە لە ترسی قاسپە قاسپی کەو
(گۆران)

زەردبوونی مانگ لە بەرەبەیاندا دیاردەیەکی سروشتییە. بەڵام شاعیر هاتووە هۆیەکی تری بۆ دروستکردووە و دەڵێت مانگ لە ترسی دەنگی قاسپە قاسپی کەو ڕەنگی زەردبووە.

ڕاهێنان

لەم دێرە شیعرەنەدا جوانیی بایس دەربێنە و دیاردەکە دەستنیشان بکە و هۆیە جوان دروستکراوەکە ڕوونبکەوە:

١- لە خـەوفی تەلعەتی، ڕۆژ هەروەکو شـێت
بـە ڕووزەردی هـەڵات و کـەوتــە کێوان

(نالی)

٢- شــەماڵ لە ترسـی شـنەی نسـێی سەخت
پـەنای بۆ باســك و پێدەشـــت هــێناوە

(دیلان)

٣- نــارنـــج و تـــورنـج شـــوبهــی زینی
زەربــویـی ل عیللـــــەتا ئـــــەڤـینی

(خانی)

٤- لــە لێوار حـــەوزا گـــوڵاڵە و بەیـــــوون
ســـــاوان، ئـەلـــەرزن، لـە تـاو نقووم بوون

(گۆران)

٥- پـەڵـەی گـــوڵاڵــە لە ترسـی چنـــور
نــاو جــەرگی ســوتا و ڕەش هــەڵگەڕاوە

(دیلان)

٦- خوێنی پاکی لاوی کوردانە ڕژاوە کێو و کــەژ
بۆیە وا ئێستاکە سوورە، ڕەنگی گوڵناری هەیە!!

(ئەحمەد موختار جاف)

شەشەم تێهەڵکێش

تێهەڵکێش بریتییە لەوەی شاعیر یان نوسەر (نیودێر، دێرێک، پەندێک، ئایەتێک ، فەرموودەیەک)، بێدەستکاری وەربگرێت و لەناو دوو کەوانە بیخاتە ناو بەرهەمەکەی خۆیەوە، جا ناوی خاوەنەکەی بهێنێت یان نەهێنێت، نمونە:

جاهیل زلیش بێت وەك کەندوی بۆشە
(دەنگی دەهۆڵیش هەر لەدوور خۆشە)
(پیرەمێرد)

لێرەدا دیارە (پیرەمێرد) پەندێکی پێشینانی تێهەڵکێشی شیعرەکەی خۆی کردووە.

نمونەیەکی تر:

دەمێ کۆچبارەکەت ناچێ لە یادم
دەبێ وەك کوشتمت بشپرسی دادم
(کە بارگەت بۆ هەوار تێك نا عەزیزم
شکا ئەستوندەگی تاولی مرادم)
(هەژار)

(هەژار) دێرە شیعرێکی هێمنی تێهەڵکێش کردووە بێ ئەوەی لە شیعرەکەیدا ناوی خاوەنەکەی بێنێ چونکە دێرە شیعرەکەی هێمن زۆر بەناوبانگە و خوێنەری شیعرەکانی هێمن دەیناسێتەوە.

نمونەیەکی تر:

بۆچی فەرمویەتی نەبیی ئەمین
(اطلبوا العلم ولو بالصین)
(حاجی قادری کۆیی)

لەم دێڕەدا (حاجی) فەرمودەیەکی پێغەمبەری بە دەقی خۆی تێهەڵکێش کردووە، بێئەوەی دەستکاری بکات، یان بیکات بە کوردی.

سـەرنج

لـەم پێنـج خشـتـەکییەدا بێکەسـی شـاعیر دوو نیوەدێـری (پیرەمێـرد)ی تێهەڵکێشـی شـیعرەکەی خـۆی کـردووە هەروەهـا پێنـج خشـتـەکی بـەر هونـەری تێهەڵکێـش دەکەوێـت.

قــەدری میللـــەتان بەجارێ شــکان
نــە حـــەیاتان مـــا نـــە نــاو و نیشــان
بــارێ تـــەعنـــەتــان واهاتە سەرشان
(وەفدی کوردستان، میللەت فرۆشان
هــەرزە وەکیلی شـــاری خامۆشان)

(بێکەس)

ڕاهێنان

لەم دێرە هۆنراوانە هونەری (تێهەڵکێش) دەستنیشان بکە:

١- (چڵکی دەستە مـاڵی دنیـا) وەك دەڵێـن:
مـاڵپـەرسـت پـەیمان شـکێنە و بێ بـەڵێن
(هێمن)

٢- گـوڵ لـەسـەر لقـی خـۆیا ڕەنگینـە
(بـەردیش لە جێگـای خۆی سـەنگینە)
(پیرەمێرد)

٣- ڕۆژی فـەرمـووت (لیس للانسان الا ما سعـی)
هیچ کەسیش هێندی فەلاح ئیشی کێڵانی نییە
(دڵدار)

٤- لـە دوو ئاوان کـە یـەکدەگری
(سیروانی ئەم چەم تانجەرۆی ئەوچەم)
دوو میسرەعی بەیتی مەولـەوی
بدەن بە یەکدا ئەم چەم بۆ ئەو چەم)
(پیرەمێرد)

٥- سەیری کە ئەڵێی خوێنی ڕژاوی گەشی تۆیە
(سیروانی سروشکم کە ئەکا هاژە لـە سەردا)
عەلی کەمال باپیر(کەمالی)

٦- تا نەتناسی ئایەت و سـەعاتی ئەوقاتی دوعا
فـائیدەی چـی (ربنا انـزل علینا مـائدە)
(صابری)

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە

١- یەکێک لەم جۆرە شیعرانە بە گشتی دەبێت بە تێهەڵکێش:

ئ- دوو بەیت ب- غەزەل پ- موستەزاد د- پێنج خشتەکی

٢- چ بابەتێکی ڕەوانبێژی لەم پەندی پێشـــینانە هەیە؟

(دونیـــا ببێتە پۆســـت دوژمـــن نـــابێتە دۆســـت)

ئ- دژیەک و ڕەگەزدۆزی ب- خواستن پ- تێهەکیش د- لێکچواندن

٣- ئەو هونەرە ڕەوانبێژییەی، کە لە چوار بنەما پێکدێت:

ئ- جوانیی بایس ب- لێکچواندن پ- خواستن د-دژیەکی نەرێ

٤- (پیری بەتەنیا رەحمەتە ـ پیری و هەژاری زەحمەتە) ڕەگەزدۆزی ناتەواوە لە :

ئ- ژمارەی (پیت) ب- جۆری (پیت)

پ- ڕیزی (پیت) د- ڕیز و جۆری (پیت)

٥- چ بابەتیکی ڕەوانبێژییە ، کە دیاردەیەک هۆی دروست و ڕاستەقینەکەی دەخرێتە لاوە.

ئ- خواستن ب- جوانیی بایس پ- ڕەگەزدۆزی د- لێکچواندن

٦-ڕەگەزدۆزی وەک دژیەک:

ئ- یەک جۆرە ب- دوو جۆرە پ- سێ جۆرە د- چوار جۆرە

٧- لە هەموو بنەماکانی لیکچواندن لە پێشترە، ئەوانی تر بۆ خزمەتی ئەم هاتوون.

ئ- ڕووی لێکچواندن ب- لەوچوو پ- ئەوزار د- لێچوو

٨- ئەم دێرە شیعرە لێکچواندنە:

(کوڕ ئاییـنەیی جەمالی زاتن - کەچ مەظهەرێ پرتەوا سیفاتن)

ئ- یەک بنەمای تێدایە ب- دوو بنەمای تێدایە

پ- سێ بنەمای تێدایە د- چوار بنەمای تێدایە.

٩- گڵۆپەکانی سەر جادە و کۆڵان، زەرد هەڵگەڕابوون، کزکز ئەسوتان.
لەم دێرەدا چ بابەتیکی ڕەوانبێژی هەیە؟

ئ- خواستن　　ب- جوانیی بایس　　پ- دژیەک　　د- لێکچواندن

١٠- لەم دێرەدا (مەژی بۆ مردن، بمرە بۆ ژیان - چۆن قازانج ئەکەی، تا نەکەی زیان)

ئ- دژیـــەکی ئەرێ هــەیـە　　ب- دژیەکی نەرێ هەیە
پ- ڕەگەزدۆزیی ناتەواو هەیە　　د- هەرسـێکیان هـەیـە

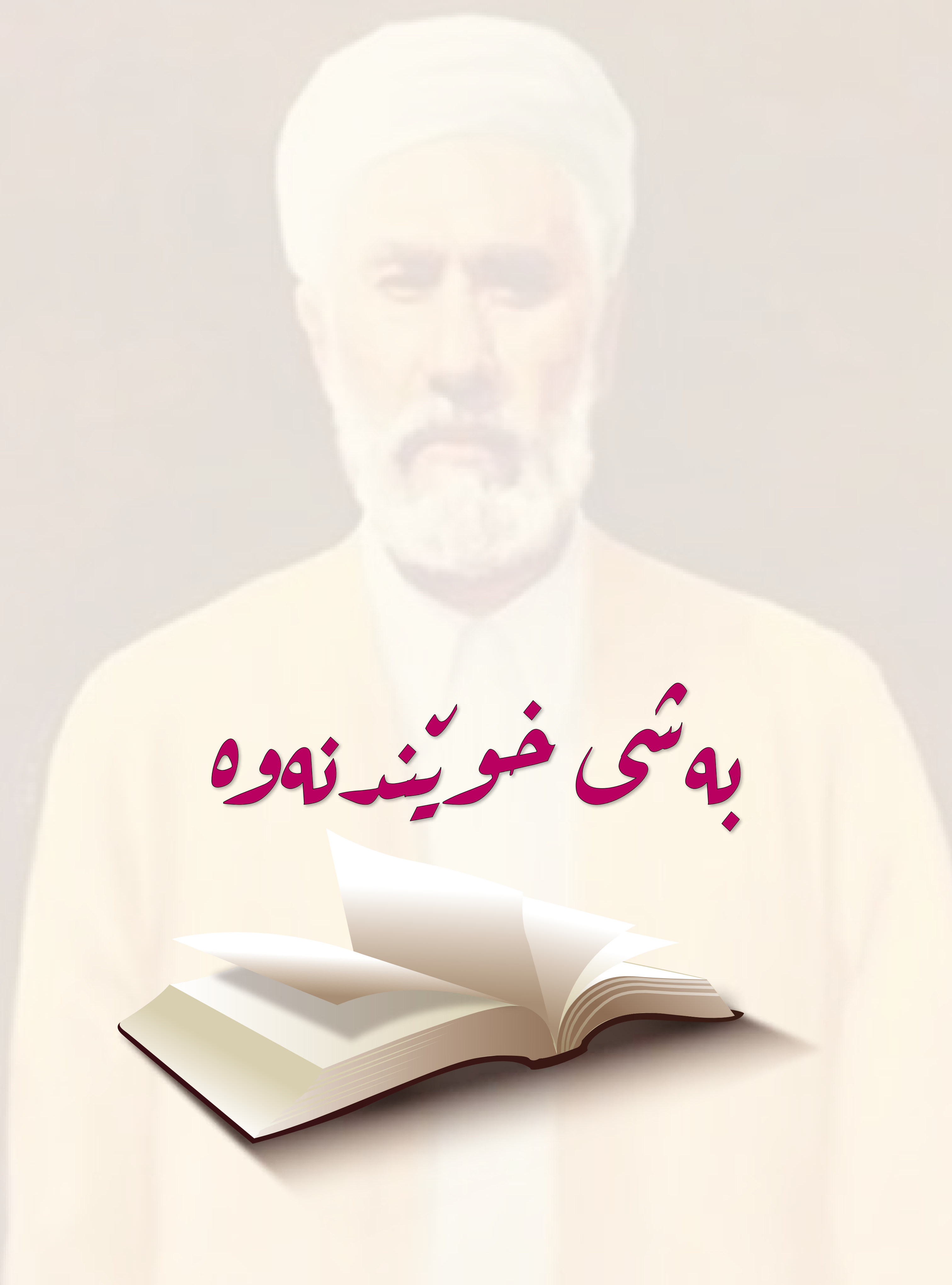
١١- لەم دێرەدا، چ بابەتێکی ڕەوانبێژی هەیە؟
(ئەم جووتە شێرە دلێرەی شەرزە - لەناو مێژوودا ناویان زۆر بەرزە)

ئ- دژیەک　　ب- ڕەگەزدۆزیی ناتەواو
پ- خواستن　　د- خواستن و ڕەگەزدۆزیی ناتەواو

١٢- لە کام هونەری ڕەوانبێژیدا مەرجە جووت کەوانە هەبێت؟

ئ- جوانیی بایس　　ب- خواستن　　پ- تێهەڵکێش　　د- لێکچواندن

بەشی خوێندنەوە

شێخ سەعیدی پیران
١٨٦٨ - ١٩٢٥

شێخ سەعید کوڕی شێخ مەحمودی (کڵدار)ە، لە گوندی (پیران) کە کەوتووەتە سەرووی (دیاربەکر) لەدایکبووە، کڵدار نازناوی بنەماڵەی باوکی بووە، پیاوێکی زانا و نشتمانپەروەربوو، لەگەڵ لاوە خزمەتی کردووە یەکێک لەبەرئەوە کە خەلیفەی (مەولانا خالد) بوو، تەریقەتی (نەقشبەندی) لە کوردستانی تورکیادا بڵاوکردووەتەوە، لەم ڕووە خۆشی بوو، بە شێخێکی پایەبەرز و تا دوانزە هەزار مرید و پەیڕەویکەری هەبوو.

زانایەکی پایە بەرز بوو، گەلێ بڕوانامەی تەدریسی داوە بە فەقێیەکانی لەمانە دوانزە عالمی هەرە گەورە لەو وڵاتەدا دەستێنێژ و (مجاز)ی ئەم بوون.

بە باوەڕی شێخ سەعید حکومەتی ئەو سەردەمەی عوسمانی لە ڕێگای شەریعەتی ئیسلامەوە نەچووە بەڕێوە، ئەمیش بۆهاتنەوە سەرڕێی ئەو حکومەتە و بۆ کەمکردنەوەی

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ئەو سەرانە و پیتاكانە كە حكومەت خستبوونیە سەر دانیشتوانی وڵات ڕاپەری و نیشتمانپەروەرانی تری كورد دایانە پاڵی، شۆرشی ١٩٢٥- ١٩٣٠ی كوردستان لە وڵاتی باكوری كوردستان هەڵگیرسا، لە ئەنجامدا بەهۆی هەندێ كەموكوڕی سەرنەكەوتن، شێخ سەعید گیراو لەلایەن توركەكانەوە خنكێنرا.

ئەم پیاوە توانی لەو ماوە كەمەی ژیانیدا پێشەوایەكی مێژوویی بۆ نەتەوەكەی خۆی لەو وڵاتەدا بگرێتە دەست. لەپایەی زانیاری و ئەدەبی و هونەریدا كەسی یەكەم بوو لەو ناوچەیەدا بە هۆنراوە، كوردی و فارسی و عەرەبییەكانی سۆزێكی دەدا بە مەردم. پیاوێكی ساماندار بوو. نانەدەر و قۆناغ بوو ئەو پێشڕەوی شۆڕشێك بوو. ناوبانگ و (طریقە)ی مەولانا خالد لە شێخ سەعیدی پیرانەوە لەو ناوەدا دەنگ و ئاوازی پەیداكرد. كۆڕی مەدرەسە و خانەقاكەی وەك پورەی هەنگ وابوو، لە دوولاوە بۆ وەرگرتنی زانیاری ڕێگای (طریق)و شەریعەت ڕووی تێكراوە. ئەو دوو ڕێگایە بوو كە لە ئەنجامدا ڕچەی شكاند بۆ شۆرشی نەتەوایەتی. ئەم سێ ڕێچكەیە كە شێخ سەعیدی پیران گرتبووی بوون بە سێ شارێگە كە مریدان و پەیڕەوانی هەرسێ ڕێگاكە لەپاش خۆیشی لەسەری بڕۆن و شوێن ماڵەگەورە هەر كوێر نەبێتەوەو هەر ئاوەدان بێت.

میر شەرەفخانی کوڕی میر شەمسەدین بدلیسی ڕۆژکی

شــەرەفخان لــە ٢٠/ زیلقعــدە ســاڵی (٩٤٩)ک داو (١٥٤١) ز لــە شــارۆچکەی (کرهــرود) لەنزیــک شــاری (قوم) لــە دایکبــووە دایکــی کچی میرخــان بوو.

لە (٩) ســاڵیدا لەگەڵ شــازادان لە کۆشــکی شــاهی تۆماســبی ســەفەوی بۆ ماوەی ســێ ســاڵان خوێندوویەتــی، لــە ١٢ ســاڵیدا لەســەر داواکاری هۆزەکەیــان کراوە بەمیــر، چونکە باوکــی گوشــەگیریی هەڵبــژاردووە...... ناردراوەتــە سەرســالیان و مەحمــود ئابــاد لــەلای شــیروانانەوە ..... پــاش ماوەیــەک چۆتە لای خاڵــی کە محەمەد بەگی حاکمــی هەمەدان بوو لــە هەمــەدان ژیــاوە وکچــی خاڵی مارەکردووە. ســێ ســاڵیش لە هەمــەدان ماوە.

لــە هــەرای ســوڵتان بایەزیــدا، کــە پەنــای بۆ شــای ئێــران هێنا باوکــی کرایــەوە میر و گروهرودیــان دایە.... دوای چەند ســاڵێک دیســان باوک بۆ کوڕ دەســتی لــە میرایەتی بەردا.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

شەرەفخان بۆ ماوەی دوو ساڵ هەمیشە وەک یاوەر و ڕاوێژکارێک لەگەڵ شادا بوو لێی جیانەدەبوو.... بە لەشکر ناردیانە سەر ئەحمەد خانی (بیە)و بەسەر وڵاتەکەی ڕادەگەیشت. سولتان هاشمی حاکمی گەیلان بە ١٨هەزار سوار هێرشی بردە سەر شەرەفخان کە لە چوارسەدو پەنجا سوار پتری نەبوو. لەشکری گەیلانی شکاند و سێ منارەی لەسەریان بەرزکردەوەو گەیلانی گرت و لەپاشان لەسەر خواستی خۆی هاتەوە قەزوین.... دیسان لەسەر خواستی خۆی ناردویانەتە وڵاتی شیروان و ناوچەکانی، تەرکات و ئەرش و ئاق داش و قەباڵە و باکۆ و کەناراوی دراوەتێ کە خۆی و هۆزەکەی پێی بژین. لەپاش هەشت مانگ شا تۆماسب مردووە و ئیسماعیل میرزا بردوویەتییە قەزوین و کردوویەتی بە میری کوردستان و لوڕستان و گۆران و هەر کوردێک کاری بە شای ئێران بووایە دەبوایە لە ڕێگەی میرشەرەفەوە پێیبگات.

دوایی شایان لێی ڕەنجاندووە و ناردوویەتییە سەر نەخچەوان...... ساڵێک و وچوار مانگ حاکمی نەخچەوان بوو تاکو سولتان مرادی سێیەم بە هۆی خوسرەو پاشای میری میرانی وان لێبوردنی بۆناردووە و هاتۆتەوە بدلیس جێگەی باوباپیرانی. ناوچەی موش و چەند جێگەیەکی تری بۆ خراوەتە سەر بدلیس و ساڵانە ٤١٠ هەزار ئاقچەی داهاتبوو.

خۆی دەڵێ: ئەمڕۆکە دوەمین ڕۆژی مانگی قوربانی ساڵی ١٠٠٥ کۆچی و ١٥٩٦زایینییە لە سایەی سەری سولتان محەمەد خانەوە فەرمانڕەوای بدلیس و کاروباری خۆم داوەتە دەست شەمسەدینی کوڕم میرشەرەفخان لە ساڵی ١٠٠٥ کۆچی ١٥٩٦ زایینیدا تەواوبوو لە دانانی کتێبی شەرەفنامە؛ کە مێژووی میرانی کورد دەگێڕێتەوە.

مەلا محەمەدی کۆیە
١٨٧٦ - ١٩٤٣

مەلا محەمەدی کۆیە بە مەلای گەورە بەناوبانگە، کوڕی حاجی مەلا عەولّای جەلی زادەیە و لە(١٨٧٦)ز زاینی لە شاری کۆیە لەدایکبووە. بنەماڵەی جەلی زادە هەر لە سەردەمێکی کۆنەوە زانا و مەلا بوون، لە هەموو ڕۆژێکدا جڵەوی زانستیان لەو وڵاتەدا بە دەست بوو، مەلا محەمەد خۆی هزرێکی ڕوون و ڕۆشنبیرییەکی تەواوی هەبووە. دەتوانرێت لەناو مەلایانی وڵاتی کوردەواریدا بەوە دابنرێت کە پێشڕەوی ڕۆشنبیری بووە، لە ڕووی کاروباری نەتەوایەتی و کۆمەڵایەتییەوە. لە لاپەڕە پان و درێژەکەی ژیانیدا گەلێک ڕووپەڕی لە ژیانی خۆیدا هەڵگێڕاوەتەوە، هەر لە وانەوتنەوە لە ژووری فەقێیان تا قازییەتی و ئیشی میری، تا ئەندامیەتی ئەنجومەنی دامەزراندنی عیراق. لە ساڵی (١٩٢٨)ز بە تەواوی لە هەموو فەرمانێکی میریی کەناری گرتو ژیانی خۆی بە

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

تەواوی بۆ وانەوتنەوەو کتێب دانان و ڕوناککردنەوەی بیروباوەڕی خەڵک تەرخانکرد، تا لە ژیاندا مابوو ئەمەش ئیشی بوو. کۆیە شوێنی هاتنە دنیایەی بوو مەڵبەندی هەتاهەتایی و کۆچی دوایکردنییشی بوو.

بێجگە لەو ڕێبازانە کە مەلامحەمەدی کۆیە گرتبوونی ئەو ڕێبازەی کە ئاوڕدانەوە لە کچ و ڕێگەدان بەسەربەستیی ئافرەت لە هەموویان گرنگتر و بەسوودتر بوو. مەلا محەمەد لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئافرەت نیوەی کۆمەڵە و بەبێ دەستیاوی ئەو کۆمەڵە یان ئەو نەتەوەیە پێشناکەوێت. ئافرەت دەبێت ڕێگای خوێندن بگرێت بۆئەوەی لەو ڕێگایەوە بە تەواوی بێتە ناو کۆمەڵەوە و شان بەشانی پیاو بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵ کاربکەن. هەر بۆ سەلماندنی ئەمەش لە ساڵی (١٩٢٦)ز دا هەر کچی خۆی خستە مەکتەبەوە، بەڵکو وتی: دەبێت لە مەکتەبدا لەگەڵ کوڕدا لەسەریەک کورسی دابنیشن بۆئەوە پێکەوە وانەی پاشەڕۆژی نەتەوەی خۆیان و مێژووی نەتەوەکانی تریش بخوێنن.

ئەم هەنگاوەی کە ئەم هاویشتی گەورەترین هەنگاو بوو بۆ ئەو ڕۆژە، چونکە ئافرەت لەو ناوچەیەدا و لەو ڕۆژەدا زۆرتر لە مافەکانی زەوتکرابوو. ئەو هێنای ئەو بیروباوەڕە کە لە دڵیدابوو بەرامبەر بە سەربەستی ئافرەت بەکردەوە پیشانی هەموو کەسێکیدا، ئینجا بە زمانێکی پاراویش هاتە مەیدان و بوو بە لایەنگری سەربەستیی ئافرەت و پڕ بە دەم بانگی کرد و وتی:

ژن زینەتی دونیایە — ئەمانەتی خودایە
حەبیبی مستەفایە — قەڵاتی لە بۆ مێردان

ژن ئەگەر بە حورمەت بێ — بێ زیللەت و زەحمەت بێ
بە تەربیەو ڕەحمەت بێ — دڵ گوشادو لێوخەندان

کوڕی دەبێ وەکی شێر — عاقڵ و دانا و دلێر
بەدڵ غەنی بە چاوتێر — سەردارو مەردی مەیدان

دەرحەق ژنان بێ باکن — بۆیە بێ داکی چاکن
سەیری حاڵی خۆ ناکەن — وەك دڕکن لە نێو عەردان

ژنیش وەك مـوزەكـــــەرە عەینەن ئەوەیـش بەشــەرە
چــاو لادانی لـــەســـــەرە هەردوو لەیەك حوكمـدان
وەزیـفـــەی زۆر گــەورەیـــە دەزانـــی ئـــەوەیـش چییە؟
منـداڵ بــــوون و تــەرییـــە بێ مەسخەرە و جـوێن پێدان

تەماشـا دەكەیـن مـەلا محەمـەدی كۆیـە چ بە كـردەوە چ بە وتـن بوو بەو كەسـەی كە بـە پەنجـە لە بـارەی داواكردنـی سەربەسـتیی ئافرەتەوە بـە جۆرێک هێمای بـۆ بكرێت كە لــە دوای خـۆی ئەو كـردەوە و ئامۆژگارییەی بـوو بە جێگای پەیـڕەوی كردن......

قـەڵای دمـدم

شـەڕی قـەڵای دمـدم لـە سـەردەمی فەرمانڕەوایـی شـا عەباسـی یەکەم شـای ئێرانی لـە سـاڵی (١٦٠٨)ز ڕوویـداوە. مێژوونووسـی شـا عەباس کە نـاوی ئەسـکەندەر تورکمان بـوو وەک پەیامنێرێـک لـە جەنگەکـەدا بەشـداربوو، لەپاشـاندا زانیارییێکـی زۆر بەکەڵکـی لـەم بابەتـەوە لە کتێبـە بەناوبانگەکەی (مێـژووی عالەم ئارایـی عەباسـی)دا تۆمارکردووە. مێژوونووسـی کـوردی بـە ناوبانگیـش مەحەمەد ئەمیـن زەکـی زۆر ڕوداوی بەنرخی تری لەبـارەی قـەڵای دمدمەوە لە (مێـژووی کـورد و کوردسـتان)دا بڵاوکردووەتەوە.

لـە سـەدەی شـازدەهەم و سـەرەتای حەڤدەهەمـدا خانـی لەپزێڕیـن میـری ناوچەکانی تەرگـەوەڕ و مەرگـەوەڕ و ئورمـێ و شـنۆ بـوو لـە خۆرهەڵاتی کوردسـتان و سـەرۆکی هۆزەکانـی برادۆسـتیش بـوو. خانی لەپزێرین لە جێگەی پاشـماوەی قەڵا هـەرە کۆنەکەی دەوروبـەری ساسـانییان کـە نـاوی دمدم بـوو قەڵاییێکی سـەختی تـازەی دروسـتکرد، بۆ

زیاتـر بەهێزکردنـی قـەڵای دمدم، لە نـاوەوە قەڵایێکی بچوکـی تری دروسـتکرد و ناوی نا (نارین).

بەهێزکـردن و پتەوکردنـی قـەڵای دمـدم کارێکـی گـەورەی کردە سـەر میرنشـینەکانی هاوسـێی خانـی لەپزێریـن، ئەمانـە کەوتنـە هاندانـی شـای ئێران لـە دژی خـان بۆئەوەی هێـزی خـان زیاتـر پەرەنەسـێنێت و لـە دواڕۆژێکـی نزیکـدا جـاڕی سـەربەخۆیی نەدا.

هـەر لـەو کاتـەدا بـوو بیسـت بـۆ هـەزار کـەس لـە هـۆزی جەلالی لـە کوردسـتانی عوسـمانییەوە کۆچیـان کـردە خۆرهەڵاتـی کوردسـتان. ئەمـە هەلێکـی بەنرخ بوو بۆ شـا و بڕیاریـدا کـە هەزار کەسـیان لە ناوچەی برادۆسـت جێنشـین بـن. بەڵام خانـی لەپزێڕین بـە تونـدی لـە دژی ئەم بڕیارەی شـا وەسـتا. شـا عەباس لەشـکرێکی قـورس و بەهێزی نـاردە سـەر خـان، بـەڵام کـوردەکان بڕیاریاندا کە تـا تاقە کەسـێک لە جەنـگاوەری کورد بمێنێـت قەڵاکـە بەدەسـتەوە نـەدەن. بەم جـۆرە کوردەکان بۆمـاوەی چوار مانـگ بەرگری قـەڵا خۆشەویسـتەکەیان کـرد. دوژمن لەتوانایـدا نەبوو بەسـەر کوردەکانـدا زاڵبێت، بەڵام وەک قسـەی نەسـتەقی کـورد دەڵێـت (دار پـوازی لـە خۆی نەبێـت ناقڵیشـێت)، کوردێک تاوانێکـی گـەورەی کرد بەوەی سـەرچاوەی کانیاوەکەی قەڵای دمدمی بە لەشـکری دوژمن پیشـاندا، ئەمـە بـوو بـە هـۆی قڕبوونـی هەمـوو جەنگاوەرانی قـەڵای دمدم، بـەڵام دەبێت ئـەوەش بزانرێـت کـە کـوردەکان قەڵایان بـۆ دوژمن بەجێ نەهێشـت تـا دوا جەنگاوەریان شـەهیدبوو. لـە سـەرەتای سـەدەی حەڤدەهەمـەوە تـا ئەمـڕۆ پاڵەوانیەتـی جەنگاوەرانـی قـەڵای دمـدم لەسـەر زاری گۆرانـی بێـژ و حەقایەتخوانـی کوردە، لـە هەمـوو ناوچەکانی کوردسـتان و بـە هەموو شـێوەزارەکانی زمانـی کوردی.

ئـەو ئەدەبـە فۆلکلۆرییـەی کـە لـە ئەنجامـی جەنگی قـەڵای دمدمـەوە کەوتـەوە زۆرە، هەندێکـی بڵاوکراوەتـەوە، بەشێکیشـی تـا ئێسـتا هـەر لەسـەر زاری خەڵکـی ماوەتـەوە. لەلاییێکـی تـرەوە ئەگەر بەراوردێک لەنێوانـی هەوڵ و تەقەڵای خۆمان و خۆرهەڵاتناسـەکان بکەیـن، بـۆ ئـەم کارە دەبینین کە خۆرهەڵاتناسـەکان لە ئێمـە زیاتر بایەخیان بـە حەقایەت و بەیتەکانـی قـەڵای دمدم داوە، نـەک تەنیـا بڵاوکردنەوەیان بە کوردی بەڵکو گۆڕینیشـیان بـۆ زمانی ڕوسـی و ئەڵمانـی و فەرەنسـی و ئەرمەنی.

شـەری قـەڵای دمـدم تەنیـا ڕەنگی لـە فۆلکلۆری کـوردی نەداوەتـەوە: بەڵکو بـووە بە سـەرچاوە بـۆ دانانی چیـرۆک و ڕۆمانی کوردیش، بۆ بەڵگە نووسـەری کوردی سـۆڤیەتی بەناوبانـگ عـەرەب شـەمۆ (عـەرەب شـامیلۆڤ) لەبـەر ڕۆشـنایی ڕوداوە مێژووییەکانـی قـەڵای دمـدم ڕۆمانێکی نووسـیوەتەوە. ئەم ڕۆمانە سـاڵی ١٩٦٦ بە زمانی کـوردی و پیتی ڕوسـی (سـلاڤی) لە شـاری یەریڤانی پایتەختی ئەرمەنسـتانی سـۆڤیەت بڵاوکراوەتەوە، لە پاشـاندا وەرگێڕدراوە بۆ زمانی ڕوسـی و سـاڵی ١٩٦٩ لە مۆسـکۆ بڵاوکرایەوە.

عـەرەب شـەمۆ لـە ڕۆمانەکەیـدا هەوڵـی داوە پەیوەنـدی دۆسـتایەتی کـورد و نەتەوە هاوسـێکانی ڕوونبکاتـەوە، بەتایبەتـی خەباتـی ئەم میللەتانـە لە دژی داگیرکـەری ئێرانی و عوسـمانی. هەروەهـا وێنـەی نایابی ژیانـی کۆمەڵایەتی و ئابوری کوردسـتانی کێشـاوە لە سـەرەتای سـەدەی حەڤدەهەمدا.

ڕوداوەکانـی جەنگـی قـەڵای دمـدم سـەرچاوەیێکی بەکەڵکـن بـۆ دروسـتکردنی گەلـێ بابەتـی نووسـین و هونـەر، وەک چیـرۆک و پیەسـی پەخشـانی و شـیعری، هەروەهـا کەرەسـتەییێکی بـێ هاوتای شـانۆ و سـینەمایە، بـەڵام لەبـەر دەسـتکورتی نەتەوەکەمان تا ئێسـتا هەلێکـی وامان بـۆ هەڵنەکەوتووە کە ئـەم ئامانجـە بهێنینەدی. دەبێت ئـەوەش بڵێین کـە سـاڵی ١٩٣٨ تیپـی نواندنی ئاشـورییەکانی سـوریا بە زمانـی عەرەبی قـەڵای دمدمیان خسـتبووە سـەر شـانۆییێکی گەڕۆک و لە هەندێ لە شارەکانی سـوریا پێشکەشیان کردبوو.

سەرچاوەکان

١. زمـــان و ئەدەبی کوردی ـ بۆ پۆلی شەشـــەمی ئامادەیی چاپـی هەولێر ٢٠٠٢ز ـ ٢٧٠٢ کوردی.

٢. د. ئاورەحمانـــی حاجـــی مـــارف، ڕێزمانـــی کـــوردی بەشـــی (١-٥) کۆکردنـــەوە و لـــە چاپدانەوەیـــان لە یـــەك کتێبدا ســـلێمانی ـــــ ٢٠٠١

٣. نوری علی امین، قەواعدی زمانی کوردی لە (صرف نحو)دا، بەغداد، ١٩٥٦.

٤. د. کوردســـتان موکریانی، سینتاکسی ڕســـتەی ســـادە لە زمانی کوردیدا، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی زنجیـــرە ژمارە ١٣٣.

٥. نوری علی امین، ئەرك و شوێنی ڕاناوە کەسییەکان لە ئاخاوتنی کوردیدا ١٩٨٦.

٦. دیوانی شاعیرە کوردەکان.

٧. گۆڤـــاری (گەلاوێژ، ڕۆژی نوێ، هیوا، نووســـەری کـــورد، کۆڕی زانیـــاری، (المعلم الجدید) و ئەوانیتر.....)

٨. نووسینەکانی سەجادی، خاڵ، شاکر فتاح و گۆران.

٩. کتێبی خوێندنەوەی عەرەبی بۆ پۆلەکانی قوتابخانە بنەڕەتی و ئامادەییەکان.

١٠. مختصری صرف نحوی سعید صدقی.

١١. دەستوری زمانی کوردی تۆفیق وەهبی.

١٢. ڕێزمانەکانی نوری عەلی ئەمین.

١٣. زاراوەکانی کۆڕی زانیاری.

١٤. الواقعیه في الادب الکردي الدکتور عزالدین مصطفی رسول.

١٥. دوکتور مارف خەزنەدار سەرەتای مێژووی ئەدەبی کوردی (بەڕوسی).

١٦. محمد عارفی جزیری - سگڤان عبدالحکیم - ١٩٨٤- بغداد

١٧. گۆڤاری سلێمانی ژ (٩)ی ساڵی ١٩٦٩ - د. شوکریە ڕەسول -١٩٨٩ – هەولێر

١٨. المدخـــل لدراســـه الادب الکردي المـــدون باللهجه الشـــمالیه ـ جـــزو الاول - تحســـین ابراهیم الدوســـکی -١٩٩٣.

١٩. ڕۆڵـــی گۆڤاری هیوا لـــە پێشخســـتنی هونەرەکانی ئەدەبـــی کوردیدا - نامەی ماســـتەر ـ هیمداد حســـین بکر - ١٩٩٥

٢٠.هونەرەکانــی ئەدەب لــە ڕۆژنامەگەری نێهنــی کوردیدا (١٩٦١ ــ ١٩٩١) -نامەی ماســتەر ــ نەوازد علــی ئەحمەد

٢١. مێژووی پەخشانی کوردی تا ساڵی (١٩٨٠) - عەلادین سجادی - ٢٠٠٠ هەولێر.

٢٢.ئەدەبی ڕۆژنامەنووســی ســەردەمی کۆمــاری کوردســتانی (١٩٤٣ ـــ ١٩٤٧) - نامەی دکتۆرا ـــ هیمداد حســین بکر- ٢٠٠١

٢٣. (گۆڤاری دەنگی گێتی تازە) ســەرهەڵدان و دەوری لە پێش خســتنی زمــان و هونەرەکانی ئەدەب و وەرگێڕاندا - پ. د. شــوکریە ڕەسول - ٢٠٠٣ سلێمانی.

٢٤. ڕۆژنامــەی (برایی ـــ برایەتی ١٩٦٧ ـــ ١٩٧٤)و ڕۆلی لە پێشخســتنی ئەدەب و ڕۆشــنبیری کوردیــدا - نامەی ماســتەر ــ ئاریــان ابراهیم احمد -٢٠٠٤ ســلێمانی.

٢٥.چیرۆکی هونەریی کوردی - حسین عارف- ١٩٧٧ بەغدا.

٢٦.لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردی - عومەر مەعروف بەرزنجی - ١٩٧٨ بەغدا.

٢٧.چیرۆکی نوێی کوردی - حەسەن جاف - ١٩٨٥ ــ بەغدا.

٢٨.بینای هونەری لە کورتە چیرۆکی کوردیدا - ئەحلام مەنسور - ١٩٩٩ــ سلێمانی.

٢٩.گەڕانەوە لە خەیاڵەوە بۆ واقیع - عەتا قەرەداغی - سلێمانی ــ ٢٠٠٤ .

٣٠. ڕۆڵــی گۆڤــاری گەلاوێژ لە گەشەســەندن و پێشخســتنی ئەدەبــی کوردیــدا - محەمەد دلێر ئەمیــن محەمەد - ســلێمانی ــ ٢٠٠٤

٣١. الروایە الکوردیە - عبدالرحمن پاشا - اربیل ــ ٢٠٠١ .

٣٢. خۆشخوانی - عەلائەدین سوجادی - بەغدا ــ ١٩٧٨

٣٣. ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا - عەزیز گەردی - ب ١ بەغدا ــ ١٩٧٥ .

٣٤. ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا - عەزیز گەردی - ب ٢ هەولێر ــ ١٩٧٥.

٣٥. ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا - عەزیز گەردی - ب٣ سلێمانی ــ ١٩٧٩.

٣٦. ڕەوانبێژی - عەزیز گەردی - هەولێر ــ ١٩٩٢ .

٣٧. دیوانی مەولەوی

٣٨. مێژوی ئەدەبی کوردی د. مارف خەزنەدار.

٣٩. لیژنەی پێداچوونەوەی زانستی جاری یەکەم:

د. فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی
د.عەزیز گەردی
أحمد محمود محمد
محمد احمد محمد
محسن احمد کریم
هوشیار درویش نامق
د. دلشاد علی محمد
حمە یوسف عثمان
سەگڤان جمیل محمد
د. مصطفی محمد زنگەنە
عطا حمەصالح امین
عبدالستار فتاح
ناضم حسن أحمد
سامان نوری عزیز
طە یاسین طە
انور علي قادر
احمد محمد رشید
هێرۆ عبدالطیف یونس
عبدالرحمن رشید أحمد